

બંગાળનો નવલકા.
વિભાગ બીજો.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક. ૭૬૩ દર્શક.

પુસ્તકનું નામ હંગામોનો જવાબ

વિષય ૬૪૫૭:૩

ખંગાળાનો નવાખ.

વિભાગ ખીજો.

[એક ઐતિહાસિક નવલકથા.]

અનુવાદક:

ભાણુભાઈ ભાઈચંદ કોઠારી.

કરાંચી.

પ્રસિદ્ધકર્તા:

ખંધુભંડળ તરફળી

વિજયશંકર હરિકૃષ્ણ વ્યાસ,

અધિપતિ 'અંગલી.' કરાંચી.

સં. ૧૯૭૪ |

પ્રત ૧૦૦૦.

| સને ૧૯૨૮

મૂલ્ય રૂ. ૧-૪-૦

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ

૭૬૦૭

આ પુસ્તક અમદાવાદ પાંચકુવા ચાર રસ્તા ઉપર
ધી 'ગુજરાત' પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં શાહ સોમાલાલ મંગળદાસે
છાપ્યું છે, અને વિજયશંકર હરિકૃષ્ણ વ્યાસે કરાંચીમાંથી
પ્રસિદ્ધ કર્યું છે.

સ્વર્ગવાસી સ્વજી ઝવેરચંદ મેહતા.

૧૮-મ—સંવત ૧૯૩૪.

મરણ સંવત ૧૯૭૪ ચતુર્તર સુદ ૧૭,
બુધવાર, ૧૭-૪-૧૮.

સ્વર્ગસ્થ શ્રીયુત્

રવજીભાઈ ઝવેરચંદ મહતા.

એમનાં અનેક સત્કાર્યોએ અનેક દિશામાં આશાન્વિત
જનોમાં અનેક વિધ બળ અર્પણ કર્યું છે અને એમની
આરંભેલી અનેક શુભ પ્રવૃત્તિઓ હજી તેમના ઉદાત્ત
હૃદયનું સ્મરણ કરાવે છે

તે પ્રમાણે

આ પુસ્તક તેમના નામ સાથે જોડતાં-પરમાર્થ અને
વિદ્યા અભિવૃદ્ધિ અર્થે તેમણે કરેલા સ્તુત્ય પ્રયાસો લક્ષ-
માં લઈ બીજાઓ પણ તેનું અનુકરણ કરવા પ્રેરાય-એવી
પ્રવચ્છા સાથે

અમો છીએ

અંધુમંડળના સલાસદો.

પ્રા સં ગિ ડ.

અંજલિના ગયા વરસની બેટ તરીકે અપાયેલ પુસ્તકનો અવશેષ ભાગ રસસ્ખલન ન થાય તેટલા માટે અમે બીજા વરસની બેટ તરીકે અંજલિનાં ગ્રાહકોને સાદર અર્પણ કરીએ છીએ. આશા છે કે અમારાં પ્રિય પાઠકોની રુચીને પાત્ર તે નીવડશે. ગયા વરસનું પુસ્તક જ્યારે ૧૮૦ પૃષ્ઠનું હતું ત્યારે આ પુસ્તક લગભગ ૨૧૦ પૃષ્ઠનું થવા જાય છે. માત્રીકની શરૂઆતમાં અમે ૧૫૦ પૃષ્ઠનું બેટનું પુસ્તક અને ૨૪ પૃષ્ઠનું માસિક રૂપિયા દોઢનાં જવાબમાં પેટે આપવાનું જણાવ્યું હતું. પરંતુ માત્ર લોકસેવાના આશયને વળગી રહી અમે અમારાં વાંચકોને સાહિત્ય, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાનવિષયક ક્ષેત્રમાં સાદું, નિરામય પણ રસમય વાંચન પૂરું પાડતાં રૂપિયા દોઢ સામું કિંમિત લક્ષ આપ્યું નથી. શરૂઆતથી અમે માસિકનું કદ ૩૨ પૃષ્ઠનું રાખ્યું છે અને સરેરાસ ૨૦૦ પૃષ્ઠનાં બેટનાં પુસ્તકો પૂરાં પાડ્યાં છે. અંધુમંડળે અંજલિ માસિકને અંગે કાંઈ પણ જાતના અર્થભાજની અપેક્ષા રાખી નથી, તેથીજ આ સાહસ થઈ શક્યું છે. છાપખાનાંઓની વિદંબનાઓને લીધે દૂર-દેશાવરમાં

માસિક છપાવતું, છાપવાનાં સાહિત્યો હૃદયહાર-ત્રણગણાં મોંઘાં થઈ ગયાં હોવા છતાં શરૂઆતનાજ લવાજમે માસિક અને બેટનું પુસ્તક પૂરાં પાડવાં એ સર્વ મુશ્કેલીઓ તરફ લક્ષ આપતાં, અમો અંગ-જિના આહવાની નિષ્કામ સેવા બળવવા માગીએ છીએ, એ સ્વચ્છ આશય તેઓ સ્પષ્ટ જોઈ શકશે, એટલું ઈચ્છી અત્રે વિરમીએ છીએ.

વિજયશંકર હરિશંકર વ્યાસ.

કરાંચી
તા. ૨૨-૭-૧૮.

}

અધિપતિ
'અંગલિ'

અનુક્રમણિકા.

પરિચ્છેદ.

પૃષ્ઠ.

૧	તારા સુંદરી	૧
૨	સતિ રક્ષાનો માર્ગ	૪
૩	રણુવાસની ગુપ્ત ઘટનાઓ	૧૩
૪	પડદા પાછળ	૨૦
૫	સિદ્ધિનો ભડકો	૨૫
૬	હુસૈન કુલીખા ફસાયો	૨૯
૭	ખાણુ છટકું	૩૬
૮	વિદેશની આંગ	૪૩
૯	પાપીની હૃદય યંત્રણા	૪૮
૧૦	સંખ્યાકાળનાં ચિત્રો	૫૭
૧૧	રાજા રાજવંશજ	૬૫
૧૨	ભવિષ્ય વિચાર	૭૬
૧૩	નવાખ પાસે અંગ્રેજ ડાક્ટર	૮૪
૧૪	નવાખનું મૃત્યુ	૯૨
૧૫	ઉપદેશની અધોગતિ	૯૫
૧૬	કલકત્તામાં દૂતનું આગમન	૯૯
૧૭	ન્યાયનું સ્વરાજ્ય	૧૦૧
૧૮	મંથનકાળ	૧૦૫
૧૯	મામીને કાગળ	૧૧૦

૨૦	નવાખનું સાન્તવન	૧૧૫
૨૧	ચંચળ નવાખ	૧૧૭
૨૨	કરાર	૧૨૦
૨૩	વૌટસનો છુટકારો	૧૨૬
૨૪	મંઝીઓની અવગણના	૧૨૯
૨૫	અંદિવાન ઉમાચરણ	૧૩૨
૨૬	અલ્યાચાર	૧૩૩
૨૭	આનંદના ગર્ભમાં	૧૩૫
૨૮	દંપતિ	૧૩૭
૨૯	નવી આકૃત	૧૪૧
૩૦	યુદ્ધ	૧૪૮
૩૧	પુનઃ હતા ત્યાંજ	૧૫૭
૩૨	પુરુષાર્થ	૧૬૧
૩૩	ભાગ્યોદય	૧૬૬
૩૪	નવાખનો સંદેશો	૧૭૪
૩૫	અલિનગરનો સંધિ	૧૧૧૫
૩૬	સંધિભંગ	૧૮૦
૩૭	મીર ગાદર	૧૮૫
૩૮	સ્વપ્ન સૃષ્ટિ	૧૮૯
૩૯	પલામીનું યુદ્ધ	૧૯૩
૪૦	કર્મફળ	૧૯૮

અંગાળાનો નવાખ.

પરિચ્છેદ ૧.

તારા સુંદરી.

આ રમણી કાણુ છે, તેની હમો પાઠકને માહિતી આપશું. આપે ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કર્યું હશે. જેના કીર્તિ, અને દાનશીલતા ઇતિહાસમાં સુવર્ણ અક્ષરોથી અંકિત છે, જેનો કીર્તિ સ્તંભ મુર્ચ્છિદા-આદમાં વરનગરમાં અઘાપિવિદ્યમાન છે, અને જેનું નામ હજુ પ્રાતઃ સ્મરણીય ગણાય છે, તે પુણ્યવતી સતિ રાણી ભવાનીનું નામ હું આપને યાદ કરાવું છું.

વરનગરમાં બાગીચીના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર જે ભવ્ય મહા-સય દર્શન કરાવી રહ્યા છે, તે બીજા કાંઈનો નહિ પરંતુ પુણ્યવતી રાણી ભવાનીનો પ્રાસાદ છે. અને જે રમણી અગાસીમાં મંદ મંદ ગતિ કરતી વાયુ સેવન કરી રહી હતી, તેનું નામ તારાદેવી છે. તારાદેવી એ રાણી ભવાનીની એકની એક પુત્રી હતી.

તારાદેવી બાલ વિધવા હતી. અસ્પવયમાં તેના ઉપર દુઃખનો આ પહાડ આવી પડ્યો હતો. પરંતુ તારાદેવીનું ચરિત્ર તેની માતાના ઉચ્ચ આદર્શથી સંપ્રચિત હતું. તેણે પણ પોતાની માતાની માફક અનેક સત્કર્મોમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

યદ્યપિ તારાદેવી બાલવિધવા હતી, કિન્તુ વૈધવ્યના દારુણ આક્રમણથી તેની રૂપભયોતિ ઝાંખી થવાને બદલે ઉજ્જટી વૃદ્ધિ પામી

હતી. સિરાળુદોલા ઇન્દ્રિય પરાયણ હતો. તે તેનું અતુલ સૌંદર્ય જોઈ ઉન્મત્ત બની ગયો હતો. ગુપ્તચરના પરિશ્રમ પછી સિરાળુ-દોલા જાણી શક્યો કે તે રમણી રાણી ભવાનીની કન્યા છે અને તેનું નામ તારાસુંદરી છે.

આ સમજી વસ્તુસ્થિતિ જાણ્યા પછી સિરાળુદોલાનો ઇન્દ્રિય આવેગ અટક્યો નહિ; તેણે એટલો પણ વિચાર કર્યો નહિ કે તે કોની કન્યા ઉપર આસક્ત થયો છે, અને જાને લીધે તેની આ કામાંધ અવસ્થા બની છે! રાણી ભવાની સમાન ભૂસંપત્તિની બોક્તા તે સમયે સમસ્ત રાજ્યમાં અન્ય કોઈ નહોતું. જેના રાજ્યનું પરિ-ક્રમણ કરવામાં પાંત્રીસ દિવસથી પણ વધારે દિવસો બ્યતીત થતા હતા, જેની જમીનદારીની આવક દોઢ કરોડથી વધારે હતી, અને જેના માત્ર એક ઇશ્વારાથી સહસ્ર નરનારીઓ પોતાનાં પ્રાણ વિસર્જન કરવાને તૈયાર થાય, તે રાણીનું તારાદેવી માત્ર એકનું એક સંતાન હતું. આ સુંદરીને મેળવવાની આશા, તેના પ્રતિની આસક્તિ કેટલે દરજ્જે વાસ્તવિક છે, તેનો સિરાળુદોલાએ જરા પણ વિચાર કર્યો નહિ અને તેનું કોઈ પણ પ્રકારે હરણ કરવાનો પ્રયત્ન-ઉદ્બોધ તે કરવા લાગ્યો.

સિરાળુદોલાના ચિત્તમાં એ મતાંધતા હતી કે તે નવાબ અલીવર્દીખાનો ઉત્તરાધિકારી છે, બંગાલ બિહાર ઓરીસાનો બાવી નવાબ છે અને તેથી તેમાં વસનારાં સર્વ મનુષ્ય તેની આચ્છાદિત પ્રજા છે. પ્રજાને જે સમયે રાજાનો આદેશ સંભળાવવામાં આવશે ત્યારે કોઈ પણ જાતની આનાકાની કર્યા વગર તે તેને મંજુર રાખશે. રાજાની આજ્ઞાનો અવરોધ કરવાની પ્રજાને સત્તા નથી અને વિશેષ

કરી પ્રયત્ન પ્રતાપાન્વિત યુવરાજનો અનુરોધ કરવાનું કાણુ સાદસ કરે ! રાણી ભવાની ? અરે તે સિરાળુદોલાને શું કરી શકે ?

આવો ભ્રમાત્મક વિચાર કરી સિરાળુદોલાએ ઉપરોક્ત કુટ કાર્યનો પ્રારંભ કર્યો. તેણે એટલો પણ વિચાર ન કર્યો કે રાણી ભવાની બ્રાહ્મણની કન્યા છે, ધર્મનિષ્ઠ છે અને રાત્રિદિન જપ, તપ, દાન, ધ્યાન, પૂજા આન્ધિક, અતિથિ સેવા ઇત્યાદિ નાના પ્રકારનાં સત્કાર્યોમાં લિપ્ત રહે છે. આવી આદર્શ ચરિત્રવાન સ્ત્રી શું પોતાની કન્યાને કદિ પરપુરુષને હસ્તે જવા દેશે ? જે ધર્મ અધર્મ સમજે છે, જેને પોતાના ધર્મપર સમ્પૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, જે આ લોક અને પરલોકને માને છે, પાપ પુણ્યને સમજી શકે છે, દેવ બ્રાહ્મણની પાદ સેવા કરે છે, તે કદિ આવા તિરસ્કૃત કાર્યનું અનુમોદન કરશે શું ?

કંદર્પની મોહિનીને વશ થતાં કાનાં જ્ઞાનબુદ્ધિનો લોપ થતો નથી ? સિરાળુદોલાની પણ આ સ્થિતિ થઈ, નહિં તો તે શા માટે આવા કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થાય ?

સિરાજ ! કમની પ્રમજ તાડનાથી હિતાહિત સમજવાની તારી બુદ્ધિનો નાશ થયો છે ! યદ્દપિ તું નવાજ અલીવર્દીખાંને ઉત્તરાધિકારી છે. બંગાલ બિહાર, એરીસાનો બાવી નવાજ છે, કિન્તુ આટલું હોવા છતાં પણ રાણી ભવાની જેવી બૂ સંપત્તિની અધિકારિણી ધર્મપરાયણા રમણી શું તારા આવા જઘન્ય પ્રસ્તાવ સાથે સંમત થશે ? હિન્દુ લોકોને ધનની તૃષ્ણા નથી, પ્રાણની પરવા નથી. તેઓ અધું સમર્પણ કરતાં પણ કુલ માન અને જાતીય ગૌરવનું રક્ષણ ઇચ્છે છે. આ કુલ ગૌરવનો મર્મ હિન્દુ સમાજ અન્ય કોઈ પ્રજા અઘાપિ જાણતી નથી.

પરિચ્છેદ ૨.

સતિ રક્ષાનો માર્ગ.

નારીનું સૌદર્ય અને પુરુષોનું ઐશ્વર્ય એ બન્ને સર્વ નાશનું કારણ બને છે. તારાદેવી જે અસાધારણ સુંદરી ન હોત, વિરૂપા હોત, તેની રૂપ માધુરી જેમ્મ લોકો સહસ્રા ઉન્મત્ત બનતા ન હોત, તો તેને જેમ્મ સતિકુલ રાક્ષસ સિરાળુદૌલાની મતિ કદિ બ્રષ્ટ થઈ ન હોત, અને તેનો પ્રેમાભિલાષી બની તેને લઈ આવવાનો કાષ્ઠ પણ રીત્યે પ્રયત્ન કરાવત નહિ.

જ્યારે રાણી ભવાનીને સમાચાર મળ્યા કે સિરાળુદૌલા તેની તનયાના રૂપ લાવણ્યનું દર્શન કરી તેનો પ્રેમાભિલાષી બન્યો છે, અને તેનું હરણ કરવાને ઉદ્ધત થયો છે ત્યારે તેના શિર ઉપર વજ્ર-પાત થયો. બચથી તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું અને ચો તરફ તેને અંધકાર ભાસવા લાગ્યો. તે નિશ્વાસ નાંખી કહેવા લાગી, “ પુત્રી, શું આ પણ તારા જાગ્યમાં લખ્યું હતું ? ” આટલું બોલતાંજ તે મૃત્યુવશ થઈ.

અનેક પ્રકારની શુભ્રૂપા કરવા પછી રાણી ભવાનીને ચૈતન્ય પ્રાપ્તિ થઈ. તેનું હૃદય ચિન્તાસાગરમાં નિમગ્ન થઈ ગયું. શી રીત્યે કુલમાનની રક્ષા કરવી, શી રીત્યે કન્યાનું સતીત્વ ધન સાચવવું, અને કઈ રીત્યે કામાંષ સિરાળુદૌલાના હાથથી મુક્તિ મેળવવી, તે પ્રબળ ચિન્તા-ભાવનાથી તેના હૃદયમાં પ્રચંડ ચાતના થવા લાગી. વિદ્યેભિત સાગરની માફક તેના ચિત્તમાં ઉથલપાથલ થવા લાગી.

રાણી ભવાની યદ્યપિ રમણી હતી, પરંતુ તેનાં જ્ઞાન બુદ્ધિ રમણી સમાન નહોતાં. સમર્થ મંત્રીઓ જે વાતનો નિર્ણય કરી શકતા નહોતા, તેનું તે પળવારમાં સમાધાન કરી દેતી અને યોગ્ય ઉપાય શોધી આપતી. આથી કોઈ પણ મંત્રણા, રાજકાર્યમાં તેને મંત્રીઓની સલાહ લેવી નહિ પડતી હતી.

રાણી ભવાનીએ જાણ્યું કે, સિરાજુદ્દૌલાની આ પાપલિપ્સાનું સહજમાં નિવારણ થવાનું નથી; દ્રવ્ય, રાજ્ય વિનિમય, અથવા કોઈ પણ જાતના સદુપદેશથી આ પાપ પ્રવૃત્તિમાંથી તે નિવૃત્ત થવાનો નથી. તોપણ સિરાજુદ્દૌલાની પાપેચ્છાનું દમન કરવા માટે વિધ્નો ઉપસ્થિત કરવામાં આવે, અને જે તેને નવાખના ઉત્તરાધિકારીના પદથી વંચિત કરવામાં આવે, તો અવશ્ય તેના ઉપર પ્રબળ અસર થાય. કિન્તુ સિરાજુદ્દૌલાની વિરુદ્ધ કોણ હિમ્મત ધરી ઉભો રહે ? કોણ કટીબદ્ધ થાય ? આવું સાહસ કોણ કરે ? ત્યારે શું રાણી ભવાની ભયથી ડરી પોતાની પુત્રી તારાસુંદરીનું સિરાજુદ્દૌલાના હાથમાં સમર્પણ કરશે ?

જે હિન્દુ કુલનું મુખ ઉજ્જવળ કરનારી છે, જેના નામનું લોકો પ્રાતઃકાલમાં સ્મરણ કરે છે, જે હંમેશાં શ્વેત વસ્ત્રો ધારણ કરે છે, જેની કીર્તિનું, તેજસ્વીતા અને દાનશીલતાનું લોકો ઉચ્ચ સ્વરથી ગાન કરે છે, તે ધર્મ ગતપ્રાણા રાણી ભવાની શું પોતાના પવિત્ર ધર્મને લાંછન લગાડી પોતાની કન્યાને સિરાજુદ્દૌલાના હાથમાં જવા દેશે ? યદિ ધર્મ રક્ષણ અર્થે, તનયાના સતીત્વના પાલન અર્થે, ફાંસીપર ચડવું પડે, વિષપાન કરવું પડે, અને કદિ પ્રજ્વલિત ચિતાને આલિંગન દેવાનો પ્રસંગ આવે તો પણ તે સઘળું તે આ-

દ્વાદશમય ચિત્તે કરશે; પરંતુ રાણી ભવાની તારાદેવાને સિરાજુદ્દોલાને સોંપી પોતાને તેમ જ પોતાના ધર્મને કદિ કલંકિત કરશે નહિ ! વિશેષતઃ હિન્દુ સ્ત્રીઓ ધર્મને પ્રાણુથી અધિક ગણે છે. હિન્દુ સ્ત્રીઓ શિયળને સમસ્ત સંસારના ધન બંડારથી અધિક સમજે છે ! આવા પરમપ્રિય ધર્મનો શું એક હિન્દુ અંગળા ત્યાગ કરશે કે ? જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી આવું અમૂલ્ય શિયળ રત્ન તે પરહસ્તે જવા દેશે કે ? ઇતિહાસ પણ આ વાતની સાક્ષિ પૂરે છે. જો એવું બન્યું હોત તો આજે ભારત મહિલાઓએ સતીત્વનું રક્ષણ કરી જે પ્રતિવંત મહિમા મેળવ્યો છે, તે તેઓને મળ્યો હોત નહિ ?

ગાઢ વિચારણા પછી રાણી ભવાનીએ એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. તેણે અનુચરોને બોલાવી આજ્ઞા આપી કે તમે સાધક બાગમાં જઈ મસ્તરામ બાવાજીને ખબર આપો કે તે પોતાના દલ બલને શસ્ત્રબદ્ધ કરી સત્વર અહિં આ આવે.

આ ખબર સાધક બાગમાં ત્વરાથી પહોંચાડવામાં આવ્યા. મસ્તરામ બાવાજી ખબર સાંભળી શીઘ્ર વરનગરમાં રાણી ભવાનીને મંદિરે આવી પહોંચ્યા. અને કોઈ પણ જાતનો વિલંબ કર્યા વગર રાણીને અંતઃપુરમાં મળવા ગયા. મસ્તરામ બાવાજી રાણી ભવાનીના અત્યંત વિશ્વાસુ અને આશ્રિત હતા. રાણી તેને સદૈવ સહાયતા કરતી હતી. તે હંમેશાં રાણીને “મા”ના સંબોધનથી બોલાવતા હતા. રાણી ભવાની માત્ર મસ્તરામ બાવાજીના જનની પદપર અધિષ્ઠિત હતી એવું નહોતું; તે પોતાના દાસ દાસી, દીન દુઃખી સર્વની જનની સ્વરૂપા હતી, અને તે સહજાં તેને “રાણીમા” કહીને બોલાવતાં. મસ્તરામ બાવાજીએ રાણી ભવાની પાસે જઈ સાર્વજનિક પ્રણામ કરી કહ્યું, “મા, મને શામાટે બોલાવવામાં આવ્યો છે ?”

રાણી ભવાનીએ તેને આશીર્વાદ આપી બેસવાનું કહ્યું. તેના બેઠા પછી રાણીએ વાનચીતનો પ્રારંભ કર્યો. “ વત્સ, શું કહું ! દુરાચારી સિરાળુદોલાના દુર્બાપારથી પ્રજાને પોતાના કુલ માનની રક્ષા કરવી એ અત્યંત કઠિન બાસે છે. તે પાપીના કરાલ પંચ- માંથી સતીઓને મુક્તિ મેળવવી અત્યંત દુર્લભ થઈ પડી છે. તે પાપિષ્ઠ નારીકુલનો રાક્ષસ બન્યો છે. તેણે આજ સુધીમાં સેંકડો સ્ત્રીઓને સતીત્વ ધનથી વંચિત કરી દીધી છે. આટલું કરતાં છતાં તે દુર્મતિની પાપ વૃત્તિ નિવૃત્તિ પામી નથી. જે રમણી એકવાર તેના દ્રષ્ટિ પંથમાં આવે છે, તેનું તે કાંઈ પણ રીત્યે હરણુ કરવાની મુક્તિઓ રચે છે. તે પાપીની પાપ કથાનું અત્યારે મુખેથી વર્ણન કરતાં મને ધૃણા અને લજ્જા થાય છે. ખરેખર નહિ, આપણી કન્યાને તેણે ક્યારે અને ક્યાં બેઠા લીધી છે. તે તારાનું હરણુ કરવાનું મથન કરી રહ્યો છે. આથી વત્સ, હવે આપણે આપણા કુળ માનના રક્ષણનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. આટલા માટેજ મેં તને બોલાવ્યો છે.”

મસ્તરામ:—મા ! સિરાળુદોલા જે આટલો બધો પાપ પથે ચડ્યો છે, તો તેનું દમન કરવાનો શું કાંઈ ઉપાય નથી ? હું નથી ખારતો કે તે અસંભવિત હોય ? આપ સમાન બૂસંપત્તિની અધિકા- રિણી છાએ તો તેનું સત્વર કાંઈ રીત્યે દમન કરી શકે ? મા, ભગવાનની કૃપાથી આપ સર્વ વાતે સમર્થ છો, માટે તેનો પરા- ભવ કરવાનો યત્ન નહિં કરશો તો પછી ખીજું કાણુ તેની વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરશે ? નારી કુળની રક્ષા કરવાનું સાહસ ખીજું કાણુ કરશે !

ભવાની:—વત્સ, તું સત્ય કહે છે. કિન્તુ હું સિરાળુદોલા વિરૂદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરું એ સ્થિતિ મારામાં ક્યા છે ? મનુષ્ય કદિ મનુષ્યનું દમન

કરી શકતા નથી. જ્યાં સુધી ઇશ્વર તેના પક્ષમાં હોય ત્યાં સુધી આપણા જેવા પામરથી શું થઈ શકે ? કેવળ મધુસૂદન સર્વ વાતે સમર્થ છે. દુષ્ટનું દમન તેના શિવાય બીજું કોઈ કરી શકતું નથી. વિશેષતઃ સિરાજુદ્દૌલા અસાચાર અને પાપ કર્મો કયે જાય છે, પરંતુ હજી સુધી તેનો પાપનો ઘડો પૂરો બરાબો હોય તેમ લાગતું નથી. આથી હજી તે દીનબન્ધુ સિરાજુદ્દૌલાનું પ્રતિવિધાન કરી શકતો નથી. જ્યારે સિરાજુદ્દૌલાનો પાપનો ઘડો પૂરો બરાબ જશે, અને દીન જનોની મર્મ વેદના, હૃદય કામના, તે અનાથના નાથ પાસે પહોંચશે, ત્યારે અવશ્ય તેના દુષ્ટકર્મનો છેડો આવશે. જે સર્વની રક્ષા કરવાવાળો છે, અને જે દુષ્ટને દંડ દઈ બકતોની સહાય કરે છે, તે જ્યાં સુધી શાંત બેઠો છે ત્યાં સુધી હે વત્સ ! મનુષ્યનું શું ગળું છે ?

મસ્તરામ:—મા ! આપ કંઈ નહિં કરતાં શાંત બેસી રહેશો, અને તેની પ્રવૃત્તિમાં વિઘ્ન નહિં નાંખશો તો તે દુરાચારી પોતાનાં પાપ કર્મમાં વિશેષ રત બનશે અને હજી સેંકડો સ્ત્રીઓ સતીત્વ ધનથી વંચિત બનશે. જનની, ત્યારે તમારી શું એવી ઇચ્છા છે કે પૃથ્વીપર અસતી સ્ત્રીઓની સંખ્યાની વૃદ્ધિ થાય ?

ભવાની:—વત્સ, વિચાર કરવાની કંઈ જરૂર નથી. હું તેનો પ્રતિકાર કરવા સંખ્યા નિશ્ચિત છું. મેં જ્યારથી સાંજળ્યું છે કે મારી તનયા પ્રતિ સિરાજુદ્દૌલાને પાપેચ્છા ઉદ્ભવી છે, તેના ઉપર તેની કુદ્રષ્ટિ પડી છે, ત્યારથી મને ખાત્રિ થઈ ચૂકી છે હવે તેનું મંગલ કદિ થવાનું નથી. શીઘ્ર તેનું પતન થશે.

મસ્ત:—જનની, આપણે કંઈ ઉપાય તો કરવો જોઈએ. માત્ર ઇશ્વર ઉપર સંપૂર્ણ રાખવાથી સિરાજુદ્દૌલાના પ્રયત્નો વધારે બળવતર બનશે.

ભવાની:—વત્સ, શાદુલનો સંહાર કરવા માટે તેની સામે હથિયાર ઉચકવાના કરતાં યુદ્ધ ઉભા રહીનેજ તેના વિનાશનાં સાધન યોજવામાં વિશેષ બુદ્ધિમતા રહેલી છે.

મસ્ત:—મા ! આપ આગ્રા કરો ! હું તેની વિરુદ્ધ ઉભો રહેવાને તૈયાર છું. સતી નારીઓના સતીત્વ નાશની દુષિત વાતો હવે હું વધારે વખત સાંભળી શકું તેમ નથી.

રાણી ભવાનીએ મૃદુ મધુર વાણીએ કહ્યું. “વત્સ, શાન્ત થા, ધૈર્ય ધારણ કર. ઉતાવળનું આમાં કામ નથી. બ્યાકુલ થઇ જવાથી કાર્ય સિદ્ધિ થતી નથી. સિરાબુદૌલા પોતાના મૃત્યુને હાથે કરી બોલાવે છે. તે જેવો દુર્દાન્ત અને પાપ રત છે, તેવું શીઘ્ર તેને તેના પાપનું ફળ મળશે. નવાબ અલીવર્દીખાનું મૃત્યુ થશે કે તરતજ તેના દંભ-દર્પનો લોપ થઇ જશે. તેના નાશના સાધનરૂપે ચોમેર બીષણ પડ્યંત્રાનું આયોજન થઇ રહ્યું છે; વત્સ ! મારી ભવિષ્ય વાણી અવશ્ય સત્ય થશે. અવશ્ય સિરાબુદૌલા તે વખતે પોતાનું રક્ષણ કરી શકશે નહિં. આપણને ચિન્તા કરવાનું કંઇ કારણ નથી. પદિ પૃથ્વીપર ધર્મ છે, તો ઈશ્વર આવો અત્યાચાર કદિ સહન કરશે નહિ.

મસ્તરામ:—મા, આપ જે કંઇ કહો છો તેથી મારો વિશ્વાસ બંધાય છે કે અવશ્ય ભવિષ્યમાં સિરાબુદૌલાનું રક્ષણ થવાનું નથી. પરંતુ જનની, જેનું શરીર લોહી માંસથી બનેલું છે, તે આવો અત્યાચાર પ્રત્યક્ષ જુએ પછી ધૈર્ય શી રીતે ધારણ કરી શકે?”

ભવાની:—વત્સ, જ્યાં ઉપાય નથી હોતો ત્યાં સધળું સહન કરવું પડે છે. દુર્જલનો ખરો સહાયક ભગવાન છે. તેનું આપણે સાચા અંતઃકરણથી સ્મરણ કરવું જોઇએ. અવશ્ય તે તેનું પ્રતિ

વિધાન કરશે. નહિ તો ખંગાલ, ખિહાર, ઓરીસાનો જે ભાવી નવાય છે તેની વિરુદ્ધ પ્રકાશમાં આવવું, એ મુર્ખતા શિવાય બીજું કંઈ નથી.

મસ્તરામ:—મા ! હવે હું વધારે સાંભળવા માગતો નથી. સિરાજુદ્દૌલાનાં અત્યાચાર અને પાપ કથા સાંભળી મારી નાડીઓમાં લોહી પ્રયજ્ઞ વેગથી વહેવા માંડ્યું છે. અરે ! તે રાજા થઈ અત્યાચાર કરે છે ! એવા અનાચારનો નાશ કરવાને ભગવાને પણ અત્યાચાર સુધી કંઈ પ્રયત્ન કર્યો નથી.

ભવાની:—વત્સ, સહાસિક થા નહિ ! જ્યાં સુધી અભયતા ચડી નથી ત્યાં સુધી પાણીની ફેફટ આશા રાખવાથી શું વળે ? સિરાજુદ્દૌલાની પાપ વૃત્તિ પૂર્ણ થઈ નથી તેથી ઇશ્વરે તેના માર્ગમાં કંઈ વિઘ્ન નથી નાખ્યું. વત્સ, જે દિવસે તેના સૂક્ષ્મતુલા-દંડમાં પાપનો ખેળો વધી જશે તે દિવસે તારે નક્કી જાણવું કે સિરાજુદ્દૌલાનું મૃત્યુ છે.

મસ્ત:—ત્યારે શું સિરાજુદ્દૌલાના પાપનો ભાર હજી સુધી પૂરો થયો નથી ?

ભવાની:—વત્સ, સમ્પૂર્ણ થઈ ચૂક્યો છે, અથવા સમ્પૂર્ણ થવામાં હવે વધારે વિલંબ લાગવાનો નથી. જ્યારથી અભયર્થ વ્રત ધારણ કરવાવાળી તારા પ્રતિ તેની દૃષ્ટિ પડી છે, ત્યારથી હવે તેનો નિરાકાર થઈ શકવાનો નથી. જો વત્સ, સિરાજુદ્દૌલાનું અવિષ્ણ આજ્ઞામાં મેધાન્ન છે. હવે જલદી તે ચોમેર ફેલાઈ જશે. અને પછી સિરાજુદ્દૌલાને કોઈ પણ રીતે પરિત્રાણનો માર્ગ મળશે નહિ ! તે વિકલ્પ બની રક્ષણ અર્થે અનેક માર્ગો શોધશે, પરંતુ કોઈ રથને

તેનું રક્ષણ થશે નહિં. તે સમયે વાદ્યમાથી જે પ્રચંડ ધારાઓ વરસશે, તેમાં સિરાજુદૌલાની સુખની નૌકા અકાલ વયે ડૂબી જશે.

મસ્તરામ:—જનની, આપ સાક્ષાત્ ભવાની-સ્વરૂપા છો ! મને આપનાં આ વાક્યોમાં અમોઘ સત્ય રહેલું જણાય છે, તે કદાપિ વ્યર્થ જશે નહિં. કિન્તુ મા ! હું એ પૂછવા માગું છું કે અધુના સિરાજુદૌલાના કરાલ પંજમાંથી આપણે આપણી સતી લક્ષ્મી તારાનું રક્ષણ શી રીતે કરવું ? આપે તેની રક્ષા કરવા સંપદે શું વિચાર કર્યો છે ?

ભવાની:—વત્સ, આ સમયે ચોતરફ તારાના મૃત્યુ સમાચાર ફેલાવવા શિવાય બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી.

મસ્ત:—મા, તેથી શું શલ મળશે ?

ભવાની:—કેમ વત્સ ? સર્વને એ માલૂમ પડે કે તારાએ આ લોકનો ત્યાગ કર્યો છે, અને તારાનો દેહ ચિત્તાની ભસ્મરૂપે પરિણત થયો છે, તો પછી સિરાજુદૌલા પોતાની પાપેચ્છાનો ત્યાગ કરશે, એ તું નથી માનતો શું ?

મસ્ત:—મા, પરંતુ સર્વની આંખોમાં ધૂળ નાંખી આપ શી રીતે આ કાર્ય બજાવશે ?

ભવાની:—તેને માટે, વત્સ, કંઈ ચિન્તા કરવાની નથી. મેં જે વિચારનું અવલંબન કર્યું છે તેમાં કોઈને સંદેહ કે અવિશ્વાસ આવશે નહિં. માત્ર આપણે કૌશલ્ય લાખવું એ આપણું કામ છે.

મસ્ત:—જનની, એવો શું ઉપાય છે કે સર્વના મનમાં તારા દેવીના મૃત્યુનો નિશ્વાસ ભંધાઈ જાય ?

શુદ્ધિમતી શાણી ભવાનીએ જે ઉપાય યોજી રાખ્યો હતો, તે

તેણે મસ્તરામને કહી સંભળાવ્યો. તે સાંભળી મસ્તરામે કહ્યું, “મા, ધન્ય છે આપની બુદ્ધિને! આપનું કાશલ્ય અપ્રતિમ છે! આ કાશલ્યથી આપણે અવશ્ય સિરાળુદ્દૌલાનો પરાલવ કરશું. અને સતીનું હંમેશ માટે રક્ષણ કરશું. પરંતુ, મા, સિરાળુદ્દૌલા અત્યંત ચાતુર્ય પ્રવીણ છે, તેને આ ઘટનાની વાસ્તવિકતાની કદાચ ખબર પડી જાય નો આપણે પછી ક્યા માર્ગનું આલંબન કરશું?”

ભવાની:—વત્સ, તારાના મૃત્યુ સમાચાર લોકો સમક્ષ આવી હું તરતજ આ પવિત્ર ગંગા તટનો ત્યાગ કરીશ અને જ્યાં સુધી સિરાળુદ્દૌલા રાજ્ય બ્રષ્ટ અથવા વિનષ્ટ નહિં થાય ત્યાં સુધી હું તારાને લઈને ગુપ્ત સ્થળમાં નિવાસ કરીશ.

મસ્તરામ:—જનની, તેમ છુપાઈને આપ ક્યાં સુધી રહેશો? આપના જવા પછી હજારો દીન-દુઃખી, અનાથોની શી ગતિ થશે? મા, આપ સાક્ષાત્ અન્નપૂર્ણા છો.

રાણી ભવાનીએ વિષાદ ભાવ પૂર્ણ વદને કહ્યું, “વત્સ, અન્ય કશો માર્ગ નથી. એક વખતે દેવતાઓને પણ અસુરોના ભયથી સ્વર્ગનું રાજ્ય છોડી ગુપ્ત નિવાસ કરવો પડ્યો હતો.”

વાતો કરતાં કરતાં રાત્રિ પ્રાયઃ બે પ્રહર વીતી ગઈ; રાણી ભવાનીએ અનુચરોને ગંગાતીરે એક પ્રચંડ ચિતા રચવાનો આદેશ કર્યો.

ગાઝા અનુસાર ચિતા તૈયાર કરવામાં આવી.

સર્વ સંસાર નિદ્રાધીન છે. પ્રકૃતિ સ્થિર, નિશ્ચલ અને નિરવ છે. કોઈ સ્થળે મનુષ્ય સ્વર સાંભળાતો નથી. સર્વ ધીર નિદ્રા મગ્ન છે. કેવળ નિશાચર પશુ પક્ષીઓનાં વિકટ ચિત્કાર, તમરાનો ઝંકાર,

વાયુ લહરીનો જ્વનિ અને વૃક્ષોનાં પર્ણો પડવાનો અવાજ સંભળાય છે. રાણી જીવાનીએ આ પ્રસંગ ઉદ્દેશ સિદ્ધિ અર્થે ઉચિત સમજાવિતાને આગ લગાડવાની આજ્ઞા કરી. સબળાં ઉત્સુક બન્યાં, સર્વ કારણ જાણવાને બચ્ચ બની ગયાં હતાં, પરંતુ કાઈ પ્રશ્ન પૂછવાની હીમ્મત ધરી શક્યું નહિ.

ચિતાને પ્રજ્વલિત કરવામાં આવી અને તેમાંથી નીકળતા ધુમ્ર પુંજ આકાશ માર્ગે ગમન કરવા લાગ્યા. આ સમયે પૂર્વ રચિત યોજના મુજબ મસ્તરામ ખાવાજીએ પોતાના શિષ્યો સમેત રાત્રિની નિઃસ્તબ્ધતાનો ભંગ કરી હરનામ-કીર્તનનો પ્રારંભ કર્યો. આ કીર્તનના શબ્દથી વરનગરનાં આખાલ-વૃદ્ધ-સર્વ નિદ્રામુક્ત થઈ ગયાં.

પરિચ્છેદ ૩.

રાણવાસની ગુપ્ત ઘટનાઓ.

કાઈ કવિએ કહ્યું છે કે, જૂના કપડાના ચળકાટ અને સ્ત્રી જાતિનું અત્યંત યત્નથી રક્ષણ કરવામાં આવે છે, અને વાસ્તવમાં પણ એવું બને છે કે, નારીજાતિને અત્યંત સંભાળથી રક્ષવામાં આવે છે. જ્યાં સ્ત્રી જાતિની મર્યાદાનું રક્ષણ કરવામાં આવતું નથી ત્યાં અનેક પ્રકારના દોષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પ્રથમ પોતાના તરફનું સ્વમાન નષ્ટવત્ થાય છે. જે ઘરમાં રમણી અત્યંત ભોમ વિશ્વાસી હોય છે તે ઘરમાં તેના ચારિત્રમાં પણ દોષ આવી જતાં વાર લાગતી નથી.

સ્ત્રી સ્વભાવનું અવલોકન કરતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જેવી રીતે

અમળાઓમાં ધર્મ ભાવનાનું પ્રબળ વિશેષ છે, તેવીજ રીતે તેઓ પાપકાંડમાં પણ ન્યન નથી. રમણીના અંતરમાં સુધા અને વિષ બન્ને છે. જેવી રીતે સાપના વિષથી મનુષ્ય જાતના પ્રાણનું રક્ષણ તેમજ બક્ષણ થાય છે તેવી રીતે જે સ્ત્રી જાત પોતાના હૃદયમાંથી સુધા ઝરણુ પ્રકટાવે છે, તો તેનું પાન કરી મનુષ્ય અમર બનવાની વાસનાનો અનુભવ કરે છે, અને જ્યારે હલાહલ વમન કરે છે ત્યારે મનુષ્ય દુઃખ સાગરમાં ડૂબવા લાગે છે અને આત્મહત્યા કરવાના નિશ્ચય ઉપર પણ આવી જાય છે.

સ્ત્રી જાતિ દુષિત અને છે તેનું એક કારણ એ છે કે તેમાં સ્વાધીનતાનું પ્રમાણ વધારવામાં આવે છે. જે ઘરમાં સ્ત્રીઓ સર્વ પ્રકારે સ્વાધીન છે, તે ઘરમાં સ્ત્રીઓમાં પ્રાયઃ નાના પ્રચારના દોષો આવી મળે છે. સ્ત્રી જાતિ અને કપૂર બંને સમાન છે. કપૂરને દાખ-ડાની અંદર રાખ્યા છતાં જે તેની યત્નપૂર્વક રક્ષા કરવામાં આવતી નથી તો જેવી રીતે તે દાખડાની અંદરથી પણ ઉડી જાય છે, તેવી રીતે તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ નહિં રાખવાથી સ્ત્રીઓના સતીત્વનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય અત્યંત મુશ્કેલ બને છે.

મેં અગાઉ કહ્યું છે અને હજુ પણ પુનઃ સ્મરણ કરાવું છું કે, ઇન્દ્રિયો એ નરનારીનો મોટો શત્રુ છે. જેણે આ કામરૂપી શત્રુઓને અંકુશમાં રાખ્યા છે, તેણેજ આ સંસારમાં ખરો વિજય મેળવ્યો છે. જે આ શત્રુને વશ કરવામાં અસમર્થ નીવડ્યા છે, જે ઇન્દ્રિય વશી-ભૂત છે તેના સમાન દુઃખી આ સંસારમાં બીજને કાણ હોઈ શકે ?

નવાળ અલીવર્દાખાંની ત્રણ કન્યાઓમાંથી અમીના બેગમ અને ધસીટી બેગમના ચારિત્રમાં દોષ ઉત્પન્ન થયો. નારીના અમૂલ્ય રત્ન શિયળ રત્નનો તેઓએ હાંમેશને માટે નાશ કર્યો. તેઓએ સતીને

બદલે અસતીનું પદ ધારણ કર્યું. તેઓ સ્વેચ્છાથી સતીના ગૌરવ-
ધનથી વંચિત બની ગઇ, અને લગ્ન તથા નિન્દાનો ભય છોડી
કલંક સાગરમાં ડૂબી ગઇ.

સ્ત્રી, પુરૂષ સર્વ સૌંદર્યથી લુગ્ધ બને છે, સૌંદર્ય જોઇ મોહિત
ન બને એવા સ્ત્રી પુરૂષ સમસ્ત સંસારમાં વિરલાં હોય છે. ઘસીટી-
બેગમ અને અમીનાબેગમ બંનેએ એકજ નાયક ઉપર મોહિત બની
તેને પોતાનાં પ્રાણ, યૌવન સર્વસ્વ અર્પણ કરી દીધું. બંને એક
નાયકના પ્રેમમાં આબદ્ધ થઇ ગઇ અને બંનેએ તેને હૃદયનો અધી-
શ્વર બનાવ્યો. અમીનાબેગમ અને ઘસીટીબેગમ જે પુરૂષ પર આસક્ત
બની હતી, તેનું નામ હુસૈનકુલીખાં હતું. હુસૈનકુલીખાં જેવો સ્વરૂપ
સુંદર હતો તેવા તેનામાં ગુણો હતા નહિ. સ્ત્રી જાતિ જેને જોઇ
મુગ્ધ બની જાય, અને જેને કાર્તિક અથવા કંદર્પની સાથે સરખા-
વવાનું મન થાય એવો સર્વાંગસુંદર હુસૈનકુલીખાં હતો. તેના આ
અપ્રતિમ સૌંદર્યે નવાબની બે કન્યાઓને સતીત્વ ધનથી વિમુખ
કરી દીધી.

અમીનાબેગમ વિધવા હતી. રાજબોગ, સુખ, સંપત્તિ, નિશ્ચિ-
તતા અને સ્વતંત્રતા એ સર્વ તેને મળ્યાં હતાં. આવી સ્થિતિમાં તે
વિધવા સ્ત્રીના ચરિત્રમાં દોષ ઉત્પત્તિ થાય, એમાં શું આશ્ચર્ય છે ?
પરંતુ ઘસીટીબેગમ સ્વામી વિદ્યમાન છતાં, હુસૈનકુલીખાંના રૂપ ઉપર
મુગ્ધ બની તેના પ્રેમમાં આબદ્ધ થઇ હતી. પાપ વધારે દિવસ છૂપું
રહેતું નથી. ઘસીટીબેગમ તથા અમીનાબેગમની આ પાપ વાર્તા શીઘ્ર
પ્રકાશિત થઇ. દાસ દાસીઓમાં આ વાત પ્રકટ થઇ ગઇ અને તેઓ
ગુપ્ત રીતે તેઓની નિંદા કરી હાસ્ય-પરિહાસ કરવા લાગ્યાં. કારણ

કે હુસૈનકુલીખાં સ્વરૂપવાન હતો છતાં તે હાકાના નવાબ નવાજિશ. અલીનો નોકર હતો. સ્વામિની પોતાનો ધર્મ બૂલી એક નોકર ઉપર આસક્ત થઈ હતી. આ બાબત સર્વને અચૂક લાગતી હતી; આથી દાસ દાસીઓ જ્યાં જ્યાં એકત્ર થતાં ત્યાં તરતજ બન્ને બેગમોની નિંદા કરવા મંડી પડતાં.

ધસીટીબેગમ અને હુસૈનકુલીખાંનો આ ગુપ્ત પ્રેમ દાસી બાદીઓને ચક્ષુ શલ સમાન ખૂંચતો હતો. પરંતુ એ બિચારને ક્યાં ખબર છે કે પ્રેમ આગળ, સ્વામી નોકર, ધનિક નિર્ધન, વિદ્વાન મૂર્ખ, ઉંચ નીચ, એ સર્વ સમાન છે. પ્રેમ માત્ર એટલું જુએ છે કે નાયક-નાયિકાનું નેત્ર મિલન થતા તેઓના હૃદયભાવનો વિકાસ થાય છે કે નહિ? પ્રેમ શ્રેષ્ઠ કનિષ્ઠનો વિચાર કરતો નથી. કદાચ એવું બનતું હોય તો ઉંચ નીચના પ્રેમ સંબંધના અનેક દ્રષ્ટાંતો આપણે સાંભળ્યાં છે, તે વિષમાન હોત નહિ.

મોતીઝીલનાં દાસ દાસીઓ દ્વારા આ સમાચાર નવાબના મહેલમાં પ્રસર્યાં. જ્યારે દાસ દાસીઓમાં આ ગુપ્ત ઘટના ચર્ચાવા લાગી અને તેઓ તેની દૃઢ મશ્કરી કરવા લાગ્યાં ત્યારે પછી નવાબ મહિષીના કાને આ વાત પહોંચતાં વિલંબ થયો નહિ; શીઘ્ર પોતાની બન્ને કન્યાઓના કુચરિત્રની વાર્તા તેણે સાંભળી.

એક દિવસ રાત્રિનો પ્રાયઃ બીજો પ્રહર હતો. રાત્રિભોજન સમાપ્ત થયું હતું. સર્વ પોતાનાં વિશ્રામ ગૃહોમાં ચાલ્યાં ગયાં હતાં. આખા દિવસના પરિશ્રમ પછી ચાર પાંચ દાસીઓ આ વખતે સમય મળ્યો જાણી એકઠી મળી વાર્તાલાપ કરી રહી હતી. વાત કરતાં કરતાં ધસીટીબેગમ અને અમીનાબેગમની પ્રેમ વાર્તા ચર્ચાવા લાગી.

મેના: જો ખાતિર, આજ સૂધી મેં તારી વાતનો વિશ્વાસ ક્યો નહોતો. હું એમ માનતી હતી કે આ અસંભવિત થટના બની શકે નહિં, પરંતુ આજ મેં મારી આંખોથી એ દ્રશ્ય જોયું, અને કાનોથી સાંભળ્યું. હવે મારો પૂરેપૂરો વિશ્વાસ બંધાય ગયો છે.

ખાતિર: મારામાં એ આદત નથી કે હું કોઈના ઉપર જૂઠ્ઠો દોષ ચઢાવું! જે વાત હું મારી આંખોથી ન જોઉં અને કાનોથી ન સાંભળું, તે હું કદિ કોઈને સંભળાવતી નથી. જૂઠ્ઠું બોલવા તરફ મને તિરસ્કાર છે. આખરે તને મારી વાતનો વિશ્વાસ આવ્યો તેથી મારી સમ્બાધની તને ખાત્રિ થઈ ચૂકી હશે.

મેના: જ્યાં સૂધી આવી વાત કોઈ પોતાની આંખોથી ન જુએ ત્યાં સૂધી કોઈ તેનો વિશ્વાસ કરી શકે કે? બંગાલ, બિહાર એવી-સાના નવાબની પુત્રી છતાં તેણે એક હલકા નોકર સાથે પ્રેમ બાંધ્યો છે. શું આવું કોઈ સ્વપ્ને પણ વિચારી શકે? હિ: નવાબ કુમારીને-

મેનાની વાતની વચમાં ખાતિર બોલી, “અરે માત્ર એકજ ઘસીટીબેગમ નથી, પરંતુ અમીનાબેગમ પણ હુસૈનકુલીખાંના પ્રેમમાં લુબ્ધ બની છે. બે બહેન અને એક નાયક! કોઈએ આવી વાત કદિ સાંભળી પણ નહિ હોય! પરંતુ આજે તે ખરેખર બની છે. સમય ફરી જવાથી જો કેવા કેવા અવનવા બનાવો બને છે!”

ખાતિરની વાત સાંભળી મેના દાસી કંપી ઉઠી. વિસ્મય સહ તેણે કહ્યું, “ખાતિર આ તું શું કહે છે? શું અમીનાબેગમ પણ હુસૈનકુલીખાં ઉપર આસક્ત છે? હે લગવાન! કાણ જાણે શું થવાનું છે?”

ખાતિર:—સાફ થવાનું છે! જ્યારે આ વાત સર્વત્ર પ્રકાશિત

થશે, નાના મોટા સધળા નવાળા કુમારીઓના દુઃખચારિત્રની વાત જાણશે ત્યારે તેનું આ સુખ દુઃખમાં પરિણમશે. લોકોને સુખ બતાવવું ભારે થઈ પડશે. જ્યાં સૂધી પાપ છૂપું રહી શકે છે ત્યાં સૂધી ઠીક છે, પરંતુ એક દિવસ અવશ્ય તે બહાર આવે છે ત્યારે દુઃખનો કુંગર તૂટી પડે છે.

મેના: વાર ખાતિર, નવાળ તથા નવાળ-મહિષી આ વાત જાણે છે?

ખાતિર: હું જાણું છું ત્યાં સૂધી તેઓને ખબર હોય તેવું લાગતું નથી.

મેના: માંડે અનુમાન પણ તેવું છે? જો નવાળ-મહિષીને આ વાતની ખબર પડે તો જરૂર કંઈ પ્રતિબંધ કરે? સોનાની થાળીમાં લોઢાની મેખ થું કાઢી કદિ સહન કરી શકે કે? વિશેષતઃ એક નોકર સાથે આવું અનુચિત વર્તન? હુસૈનકુલીએ પણ આ કેવું સાહસ કર્યું છે? વામન દોષા છતાં ચન્દ્રમાને પહોંચવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

ખાતિર: તેણે અવશ્ય સાહસ કર્યું છે! વામન છે છતાં તે ચન્દ્રમાને પકડવાનો શા માટે પ્રયત્ન ન કરે? નાનામાંથી મોટા થવાની સહુને ઇચ્છા હોય છે. માણસ પોતે પોતાનાં માન મર્યાદાનું રક્ષણ ન કરે તો આપણે બીજાને દોષ શા માટે આપવો જોઈએ?

મેના:—ત્યારે થું હુસૈનકુલી માટે આવું અનુચિત કર્મ યુક્ત હતું? તેણે નવાળ નવાજીંશ અલીની પત્નિ સાથે ગુપ્ત પ્રેમ સંબંધ બાંધ્યો એ ડહાપણનું કામ કર્યું છે શું? લોકો માંભળશે પછી હુસૈનકુલીની નિંદા નહિં કરશે?

ખાતિર:—તું વ્યાજખી કહે છે, મેના । પરંતુ લોકો હુસૈન-
કુલીની નિંદા શા માટે કરશે ? જો તે લોકોને નિંદા કરવીજ હોય
તો પહેલાં નવાળ અને નવાળ મહિષીની નિંદા નહિ કરે શું ?

મેના:—તેમાં તેઓનો શું દોષ છે ?

ખાતિર: તેઓનો દોષ નહિ તો ખીજાઓનો દોષ છે ? જે
ધરના સ્વામી છે, તેને પોતાના ધરમાં શું ચાલી રહ્યું છે તેની ખબર
નથી, તો પછી તે ધરની અંધાધૂની માટે જોખમદાર કાણુ ? જો
નવાળે પોતાની આ બન્ને પુત્રીઓ ઉપર તીક્ષ્ણ દ્રષ્ટિ રાખી હોત તો
તેઓ આવા કુસંગમાં પડત કે ? જે ધરનો સ્વામી અથવા ગૃહિણી
પોતાના નોકર તેમજ કુટુંબ ઉપર સૂક્ષ્મ નજર રાખતાં નથી, જેઓ
પોતાનાં પુત્રો, કન્યાઓ સંબંધમાં તદ્દન પ્રમાદી રહે છે, તેનું અનિષ્ટ
યતાં વાર લાગતી નથી. ત્યાં અનેક પ્રકારની દુર્ઘટનાઓ બને છે.

જ્યારે દાસીઓમાં આ વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો ત્યારે
નવાળ-મહિષી હંધ વ્યવસાય અંગે તે ઓરડાની પાસે થઈ જતી
હતી. જતાં જતાં સહસા તેણે દાસીટીબેગમ તથા હુસૈનખાંના નામો
સાંભળ્યાં. દાસીઓ તેઓનાં નામ લઈ શું વાત કરે છે, તે જાણવાની
જીજ્ઞાસાથી તે મૌન ધારણ કરી બહાર ઉભી રહી અને અંતથી ઇતિ
પર્યંત તેઓના પ્રેમ સંબંધની ગુપ્ત વાર્તા તેણે સાંભળી લીધી. આ
અનિષ્ટ સમાચાર સાંભળી તેનું શરીર કંપવા લાગ્યું. પોતાની બન્ને
પુત્રીઓનાં દુઃખરિતની સત્યવાત સાંભળી તેના હૃદયમાં દાડણુ વ્યથા
થવા લાગી. તે ત્યાં વધારે વખત ઉભી રહી શકી નહિ. ચિંતામાં
તે ચિંતામાં તેણે દુઃખદ બનેલી શય્યા ઉપર સ્થાન લીધું.

પરિચ્છેદ ૪.

પડદા પાછળ.

સન્તાનના કુચરિત્રની વાત સાંભળ્યા પછી, સૃષ્ટિમાં કોણ એવા માત પિતા છે કે જેના હૃદયમાં દુઃખ ન થાય ! હિન્દુ, મુસલમાન, અંગ્રેજ ગમે તે જાતિ હો ! સધળી જાતિઓમાં અનુભવ સિદ્ધ સાબિત થયું છે કે, પુત્ર કન્યાની નિંદા સાંભળી માત પિતા મર્માહિત બની જાય અને તેઓના દોષ-કલંકનું નિવારણ કરવા તેઓ પ્રાણાંતે પણ ચેષ્ટા કરે છે.

ઘસીટી અને અમીનાના કૃત્સિત ચરિત્રની વાત સાંભળી નવાખ મહિષીના હૃદયમાં વિશ્વક ડંખની માફક વેદના થવા લાગી. ક્યા ઉપાયથી પોતાની બન્ને પુત્રીઓને સત્પથે ઉપર લાવવી તે માટે તે એવા વિચાર વમળમાં પડી કે તેની બાધિનો પાર રહ્યો નહિ. ધીમે ધીમે એક દિવસ વાર્તાલાપનો ઉચિત સમય સાધી તેણે આ ઘટના નવાખને નિવેદન કરી. શુદ્ધિમાન સૂક્ષ્મદર્શી નવાખ આ વાત સાંભળી અત્યંત ક્રોધાયમાન થઈ ગયો, પણ તેણે ગંભીરતા ધારણ કરી ક્રોધનો પ્રકાશ કર્યો નહિ. તેના મનમાં લય હતો કે આ કલંક વાર્તા રખે કોઈ જાણી જાય ! આથી તે એવો ઉપર શોધી કાઢવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો કે જેથી બન્ને કન્યાઓ દુચરિત્રથી વિમુક્ત બની સત્પથ પર સ્વયં આવી જાય. નવાખ અલીવર્દાએ બેગમને પૂછ્યું, “ તમે આ વાત શી રીતે જાણી ? ”

નવાખ મહિષિએ પોતે જે પ્રમાણે આ વાત સાંભળી હતી તે સમજી યથાર્થ રીતે નવાખને સમજાવી. તેણે કહ્યું, “હું તેઓની વાત સાંભળું છું, અને તેઓ જાણે નાંહું તેવી રીતે મેં તેઓની વાત સાંભળી લીધી છે. તેઓ અંદર અંદર ગુસ્સા રીતે આ વાત કરી રહી હતી.”

અલીવર્દી: તમે પોતે પ્રકટ થયા વગર આ વાત જાણી લીધી, એ કહાપણુનું કામ કર્યું છે. પરંતુ હવે આપણે શું ઉપાય યોજવો?

થોડો વખત સૂધી મૌન્ય ધારણ કરી બેગમે કહ્યું, “ઘસીટી તથા અમીનાને કહાપણુ રીતે ખબર પડવી જોઈએ કે હુસેનકુલીખાં વિશ્વાસપાતક છે, અને તે બંને સાથે પ્રેમાખંડ છે. આથી હું ધારું છું કે તેઓમાં ઇર્ષ્યાની આગ પ્રજ્વલિત થશે, અને તે બંનેની તકરારમાં એ કંટક સહેલાઈથી દૂર થઈ જશે.”

“પણુ તેથી ઇચ્છિત ફલ મળી શકશે?” અલીવર્દીએ ઉદાસ અંત ધારણ કરી કહ્યું.

બેગમ:—અમીના તથા ઘસીટી એક વખત આ વાત જાણવા પામે તો તેઓ કદિ સહન કરી શકશે નહિં. પોતાના નાયકને બીજા નાયિકા સાથે પ્રેમાખંડ થયેલ કહાપણુ સ્ત્રી જોઈ શકતી નથી. નાયક અથવા નાયિકાને બીજામાં પ્રેમલુખ્ત બનેલ પ્રતિયોગી નાયક વા નાયિકા નિહાળે છે ત્યારે તે અંધ બની પ્રતિ હિંસાથી પ્રેરાઈ તેનો સર્વ નાશ કરવા તત્પર થઈ જાય છે; તેના હૃદયનો પ્રેમ-અનુરાગ લુપ્ત થઈ જાય છે અને પ્રતિ હિંસાના આવેશને વશ થઈ તેના હાથો તેનો નાશ કરવામાં પણુ કુડિત બનતા નથી.

અલીવર્દી—અમીના અને ઘસીટી કદાચ હુસૈનકુલીખાંનો નાશ કરવા તત્પર ન થાય અને ઉલટી એકબીજાની વિદ્વાપની અને તો પછી શું ઉપાય કરવો ? જો તેવો અગ્નિ પ્રકટ થાય તો પછી કુટુંબ કલેશ શી રીતે સમાવાશે ? ધર્મ કરતાં ધાડ આવી પહોંચવાનો આથી સંભવ છે. હુસૈનકુલીખાં કદાચ નિર્ભય અને અને જો બહેનોમાંથી એકાદ મૃત્યુશરણુ થાય એવી ઘટના પણ બની જાય. મારા ધારવા પ્રમાણે આથી ઉચિત સાહસ્યતા મેળવી શકાશે નહિં. કાંઈ પણ રીતે આ સલ વાર્તા સિરાબુદ્દૌલા જાણી જાય અને તેને ખખર પડે કે તેની માતા અને માશી આવું અનુચિત કર્મ કરે છે, તો મને ખાત્રિ છે કે અવશ્ય તે પછી હુસૈનકુલીખાં આ પૃથ્વીનો થોડા દિવસનો મેમાન થઈ રહેશે.

બેગમ:—કદાચ આથી સિરાબુદ્દૌલા ઉપર આપત્તિ પસી આવશે !

અલીવર્દી:—એ તમે શી રીતે માનો છો ?

બેગમ:—હુસૈનકુલીખાં નવાજિશઅલીનો અત્યંત પ્રીતિપાત્ર અને વિશ્વાસુ છે. ઘસીટી તે હુસૈનકુલીખાંમાં પ્રણયાસક્તા છે. યદિ ઘસીટી હુસૈનકુલીખાં સાથે અમીનાનો પ્રેમ સંબંધ છે તે ન જાણે, તેના હૃદયમાં હુસૈનકુલીખાં તરફ વિદ્રેષનો અગ્નિ પ્રજ્વલિત ન થાય, અને તેની ઇચ્છા વિના, હુસૈનકુલીખાંનો સંહાર કરવામાં આવે તો નિશ્ચય માનજો કે ઘસીટી પોતાના પ્રણયપાત્રનો હત્યાકાંડ જોઈ સિરાબુદ્દૌલા ઉપર ક્રોધાયમાન થશે અને પ્રતિ હિંસાને વશ થઈ પોતે તેનો નાશ કરાવશે અથવા તો નવાજિશઅલીને તેના વિરુદ્ધ

ઉશ્કેરશે. હિતાહિત-બુદ્ધિ થાન્ય નવાજિશઅલી ઘસીટીના કથનાનુસાર હુસૈનકુલીખાંના હત્યાકાંડનું અન્વેષણ કર્યાવિના સિરાજુદ્દૌલાનો નાશ કરવાને પ્રવૃત્ત થશે. ખબર નહિં પછી શું પરિણામ આવે? શું સિરાજુદ્દૌલાનું અનિષ્ટ થતું જોવાને તમે તૈયાર રહેશો?

બેગમની સઘળી વાત નવાબે ખ્યાનપૂર્વક સાંભળી અને પછી કહ્યું, “ત્યારે તમે માર્ગ ખતાવો !”

બેગમ:—એ ઉપાય પ્રથમ કરવો જોઈએ કે જેથી ઘસીટીના હૃદયમાં હુસૈનકુલીખાં તરફ તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય. જ્યાંસુધી હુસૈનકુલીખાં તરફ ઘસીટીનો તિરસ્કૃત ભાવ ન પ્રકટ થાય, ત્યાં સુધી તેનો નાશ કરવો, એ સહેલું કામ નથી.

અલી:—તો પછી કાંઈપણ રીત્યે તેના હૃદયમાં એ ભાવ ઉત્પન્ન થાય, એવો પ્રયત્ન યોજાએ.

બેગમ:—ઘસીટી જાણે છે કે હુસૈનકુલી માત્ર તેનો એકજનો પ્રેમાભિલાષી છે. પરંતુ તેને તેની ધૃષ્ટતા માલુમ પડતાં તરતજ તેના હૃદયમાં તેની પ્રતિનો સઘળો અનુરાગ ધોવાઈ જશે. અને તેનો સર્વ નાશ કરતાં તે જરા પણ કુંકિત થશે નહિં.

અલી:—ઘસીટી હુસૈનકુલીખાંના આ કુકૃત્યને સાંભળ્યા પછી જરાપણ ક્રોધાયમાન ન થાય તો પછી કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું?

આ વાત સાંભળી બેગમે નિશ્ચયાત્મક ભાવથી કહ્યું, “આપ હજી સુધી સ્ત્રી સ્વભાવનું જોઈએ તેવું નિરીક્ષણ કરી શક્યા નથી. સ્ત્રીજાતિ પોતાના પ્રણયપાત્રની વિશ્વાસઘાતકતા શિવાય બીજું સઘળું સહી શકે છે. પોતાના નાયકને તે પ્રાણાંતે પણ બીજામાં લુગ્ધ

ખનેલ જોઈ શકતી નથી. તેનું ચિત્ત તેવા પ્રસંગે એટલું બધું ઉશ્કેરાઈ જાય છે કે જો તેનામાં તે વખતે શકિત હોય તો તેના પ્રાણ પણુ લઈ લે. સ્ત્રીજાતિ પોતાના પ્રાણપાત્રને કદિ પરહસ્તે જવા દેતી નથી.”

અલીવર્દી:—જો તમને શ્રદ્ધા છે તો હવે એવી ગોઠવણ કરવી જોઈએ કે કલંક ભૂગર્ભમાં જ રહે અને હુસૈનકુલીખાનો વિનાશ થઈ જાય.

ઐગમ:—તે બાબત આપ વિશેષ ચિન્તા ન કરો. જ્યારે આ વાતની મને ખબર પડી છે અને તે બાબતમાં મેં આપનો મત લીધો છે, ત્યારે પછી હવે હું એવો પ્રયત્ન કરીશ કે હુસૈનકુલીખા શીઘ્ર માર્યો જાય. એક સપ્તાહની અંદર આપ સાંભળશો કે હુસૈનકુલીખા આ લોકમાં નથી.

અલી:—પરંતુ આ કાર્ય બહુ ગુપ્ત રીતે કરજો. લોકો તેના મૃત્યુ સંબંધી કોઈપણ જાતનો સંદેહ નકરે તેવો બૃહ્દ રચજો. આ કુકર્મ કોઈ રીતે પ્રસિદ્ધ ન થાય તેની ખૂબ સાવચેતી રાખજો. જો તેમ થશે તો પછી હું શી રીતે મોટું ઉચું કરી આલીશ ? ઘસીટી—અમીના મને સ્વપ્ને પણુ કલ્પના નહોતી કે તમે મને આટલે બધે દરજ્જે હુ:ખી કરશો ! યદિ આવી કુલકલંકિની કન્યાઓનો મારે ત્યાં જન્મ ન થયો હોત અને હું નિઃસંતાન રહ્યો હોત તો મને આજ આટલી બધી ચિન્તા થાત નહિ. નવાખ અલીવર્દી પોતાની બન્ને કન્યાઓની પાપકૃતિ સાંભળી અત્યંત બપાકુલ થયો અને મર્મ વેદનાથી ઘવાયેલ હરિણી માફક પીડાવા લાગ્યો.

પરિચ્છેદ ૫.

સિદ્ધિનો ભડકો.

પુરુષ ભ્રમર સ્વરૂપ છે. જ્યાં મધુ છે ત્યાં ભ્રમર છે. ભ્રમર અને પુરુષમાં તફાવત નથી. ભ્રમર જેવી રીતે મધુ ભરેલ ફૂલનું સેવન કરી વાસી ફૂલથી દૂર રહે છે અને તેમાં મધુ હોવા છતાં તેનો પરિત્યાગ કરે છે તેવું જ પુરુષનું વર્તન હોય છે. નવી સૌન્દર્યવતી સ્ત્રી જોતાં તેનો પોતાની વર્તમાન નાયિકા સાથેનો પ્રેમ ઓછો થવા લાગે છે.

જે દિવસથી હુસૈનકુલીખાંએ અમીનાબેગમના પ્રેમરસનું પાન કર્યું, જે દિવસે અમીનાબેગમે તેને પોતાનો પ્રાણેશ્વર બનાવ્યો તેજ દિવસથી તેનો ઘસીટીબેગમ ઉપરથી ભાવ ઉતરવા લાગ્યો. પરંતુ આટલું છતાં તે ઘસીટીબેગમનો ત્યાગ કરી શક્યો નહિ. અનીચ્છા છતાં તેને તેના સાથે મૌખિક પ્રણય દાખવવો પડતો હતો. જે પ્રણય અર્થ અથવા રૂપના યોગે ઉત્પન્ન થાય છે તે સ્થાયી રહેતો નથી. જ્યાં સૂઝી રૂપની છટા રોષ રહે છે ત્યાં સૂઝી પ્રેમ રહે છે. અર્થ અને રૂપ વિલુપ્ત થતાં પ્રેમ પણ જતો રહે છે. ઘસીટી સાથેનો હુસૈનકુલીખાંનો પ્રેમ અર્થને લીધે હતો. મેં પ્રથમથીજ કહ્યું છે કે હુસૈનકુલીખાં સ્વરૂપવાન હતો-તેનું સૌન્દર્ય જોઇ ઘસીટીબેગમ તેનામાં લુબ્ધ બની હતી અને હુસૈનકુલીખાંએ અર્થ લાભને લીધે ઘસીટીના પ્રેમનો સ્વીકાર કર્યો હતો. બન્ને સ્વાર્થને લીધે પ્રણય-

કાંઈ બન્યા હતાં. પરંતુ વસ્તુતઃ કાંઈનો પ્રેમ સ્થાયી રહ્યો નહિં. યદ્યપિ ઘસીટી રૂપવતી હતી, કિન્તુ સૌંદર્ય શિવાય તેનામાં બીજો કંઈ ગુણ નહોતો. તેને પોતાના સૌંદર્ય માટે અત્યંત અભિમાન હતું. આ અભિમાનને લીધે તે સર્વના તરફ તિરસ્કાર બાવથી જોતી હતી. જેને તેને ન કહેવાનું કંઈ નાખતી હતી. કાંઈમાં એટલી શક્તિ નહોતી કે તેની વાતનો પ્રત્યુત્તર વાળી શકે. આ વાત એટલે સૂધી વધી હતી કે, તેનો સ્વામી નવાજિશ મુહમ્મદ પણ તેને કંઈ કંઈ શકતો નહિ. તે જે કંઈ કહેતી, તે નવાજિશ મુહમ્મદને કરવું પડતું હતું. ઘસીટી સ્વચ્છંદી પ્રકૃતિની સ્ત્રી હતી. આથી કાંઈ તેની સ્વતઃ પ્રશંસા કરવું નહોતું. સ્ત્રીઓમાં જે ગુણો નૈસર્ગિક હોવા જોઈએ, તેવા કાંઈ ગુણો તેનામાં નહતા. આ કારણને લીધે હુસૈનકુલીખાં તેના પર મોહાસક્ત હતો છતાં તેના પ્રેમમાં તે સુખી નહોતો.

અમીનાબેગમ ઘસીટીબેગમ સમાન સ્વરૂપા નહોતી. છતાં તેનું સૌંદર્ય એટલું બધું ઉતરતું નહોતું કે જેથી કાંઈ તેના રૂપની નિંદા કરી શકે. ઘસીટીબેગમને કંઈ સંતતી નહોતી, એટલે તેના સૌંદર્યને કંબોપ લાગી નહોતી. અમીના બેગમને આજ સૂધીમાં એક પુત્ર અને કન્યાની પ્રાપ્તિ થઈ હતી. આથી સ્વભાવિક તેના સૌંદર્યમ થોડી હિંચ આવી ગઈ હતી. સૌંદર્યમાં અમીનાબેગમ ઘસીટીની બરાબરી કરી શકે તેમ નહોતું. ગુણમાં તે ઘસીટીથી ઘણું દરજ્જે ઊંચ હતી. તેનામાં દયા, માયા, મમતા અને પ્રેમનો નિવાસ હતો. અહંકાર અને ગર્વ ને તેનામાં સ્થાન મળ્યું નહોતું. તેનામાં સરલતાનો વિલક્ષણ પ્રભાવ હતો. નવાબ કુમારી અમીનાના આ ગુણો પર મુગ્ધ બની હુસૈનકુલીખાં તેનો પ્રેમાભિલાષી બન્યો હતો. પુરુષોને

હંમેશાં સ્વતંત્રતા પ્રિય હોય છે. નારી જાતિને પોતાના અંકુશમાં નહિં રાખતાં તેના પાસે પોતાની હિનતા સ્વીકારવાની કાયરતા પુરૂષોમાં હોતી નથી. આ કારણને લીધે હુસૈનકુલીખાની ઘસીટીબેગમ પ્રેમાર્કશિણી હોવા છતાં, તે તેના પર અનુરક્ત નહોતો. તે અમીનાની મરલતા અને પ્રેમમાં લુબ્ધ બની ગયો હતો.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે પુરૂષ એ બ્રમર જાતિ છે અને તેને નવિન પુષ્પની પ્રાપ્તિ થતાં, જૂની વસ્તુ ઉપરનો તેનો મોહ છૂટી જાય છે. જે દિવસથી હુસૈનકુલીખાને અમીનાનો પ્રેમ પ્રાપ્ત થયો, તે દિવસથી તેનું દિલ ઘસીટીબેગમ ઉપરથી ઉતરવા માંડ્યું. તે દિવસથી હુસૈનકુલીખાએ ઘસીટી પાસે જવા આવવાનું ઓછું કરવા માંડ્યું અને અમીના તરફ વિશેષ અનુરાગ બતાવવા માંડ્યો. ઇચ્છા હોવા છતાં તેનાથી ઘસીટીનો ત્યાગ કરી શકતો નહોતો. હુસૈનકુલીખા નવાબશ મુહમ્મદના અંતઃપુરનો રક્ષક હતો. અન્તઃપુરના મહિલાઓના રક્ષણનો બાર તેના ઉપર હતો. આથી હુસૈનકુલીખાને અન્તઃપુરમાં સંચાર કરવાની સ્વતંત્રતા હતી. જ્યાં ઘસીટી બેગમનો નિવાસ હતો ત્યાં જતાં પણ તેને કોઈ અટકાવતું નહિં. આટલી બધી સ્વતંત્રતા તેને પ્રાપ્ત થઈ હતી પણ તે ઘસીટી પાસે જવા આવવાનું કયે બંદાનેથી ઓછું કરી શકે? નિરૂપાય બની તેને ઘસીટી પાસે કૃત્રિમ પ્રેમ દર્શાવવો પડતો હતો.

વિશ્વાસનો આટલો બધો બાર હુસૈનકુલીખાની ઉપર મૂકવામાં આવ્યો હતો પણ તેણે વિશ્વાસનું બંધન તોડી શા માટે સ્વામી-પત્નિ સાથે પ્રેમ બાંધ્યો? શું તેણે આ ઉચિત કર્મ કર્યું હતું? યદ્યપિ હુસૈનકુલીખા વિશ્વાસઘાતક બન્યો હતો અને તેણે આવા અસંત

અનુચિત કર્મનો સમારભ કર્યો હતો પરંતુ વાસ્તવિક રીતે તેનો મોટો દોષ નહોતો. ઘસીટીબેગમ તેનું સ્વરૂપ જોઈ મોહિત બની હતી. તેણે તેને પ્રેમ પંથમાં દોર્યો હતો અને કંઈ લોભ કંઈ ભય ખતાવી તેને વશીભૂત કર્યો હતો. આથી એ સત્ય કહેવાય કે હુસૈન-કુલીખાંએ નવાજિશ મુહમ્મદના વિશ્વાસનો ભંગ કરી મનુષ્યોચિત કાર્ય કર્યું નહોતું પરંતુ તેણે જે કંઈ કર્યું હતું તે ઘસીટીબેગમ તરફના ભયને વશ થઈ કર્યું હતું. ત્યારે પતિ જીવંત છતાં ઘસીટીબેગમે શા માટે આવું અમાનુષિક કર્મ કર્યું ? તે ગર્વિતા રમણી કિંકરમાં શા માટે લુબ્ધ થઈ ? પતિવિદ્યમાન હોવા છતાં તે વિકૃત હોય તો સ્ત્રી વિપંથ ગામિની બને છે. ઘસીટીબેગમ તેનો સ્વામી વિદ્યમાન છતાં તેની સાથે સંભાષણ કરવાની પણ તક મેળવી શકતી નહોતી. આથી ઈશ્વરીય વિધાનને વશ થઈ તે ઉપપતિમાં આસક્ત થઈ હતી.

ત્યજ્યેલી સ્ત્રીઓને સ્વામી-સંભાષણનું સુખ મળતું નથી. ત્યારે શું ઘસીટીબેગમને નવાજિશ મુહમ્મદે ત્યજ દીધી હતી ? નહિ ! તેમ નહોતું. તે નવાજિશ મુહમ્મદની મુખ્ય બેગમ હતી અને નવાજિશ મુહમ્મદનું તેને દર્શન થતું નહોતું તેમ પણ નહોતું. ત્યારે સત્ય વાત શું હતી ? જે સ્થળે અધિક મુખ-વૈભવ હોય છે, જ્યાં અતુલ ઐશ્વર્યનો વાસ છે, ત્યાં નરનારીઓનાં ચારિત્રમાં દોષ આવતાં વાર લાગતી નથી. નવાજિશ મુહમ્મદ હાકાનો નવાખ હતો. તેને ત્યાં દ્રવ્યનો અભાવ નહોતો. ભોગ-વિલાસની સીમા નહોતી. આ સાધનો તેનામાં દોષ આવવાનાં કારણરૂપ હતાં. તે વાર વિલાસિનીઓના સંગમાં રાત્રિ દિવસ આમોદ પ્રમોદમાં લિપ્ત રહેતો હતો.

આ શિવાય ભગવાન નામની એક સ્ત્રીના પ્રેમમાં પડી તેનામાંજ મત્ત બની ગયો હતો.

જે ધરનો સ્વામી અતુચિત કર્મો કરે છે, તેનું અનુકરણ તેનો આખો પરિવાર કરે છે. વિશેષતઃ પત્નિ સદૈવ પતિનું અનુકરણ કરે છે. સ્વામીના કુકૃત્ય પ્રત્યક્ષ જોઈ ક્રમશઃ ઘસીટીબેગમ નિઃશંક બની તેનું અનુસરણ કરવા લાગી. કામ એ પુરુષ અને સ્ત્રીઓનો મહાન શત્રુ છે. ઘસીટી ઇન્દ્રિયો ઉપર વિજય મેળવવામાં નિષ્ફળ નિવડી અને હુસૈનકુલીખાની અનુરાગિણી બની. હુસૈનકુલીખાનું સર્વોગસુંદર સ્વરૂપ ઘસીટીબેગમના સર્વ નાશનું કારણ રૂપ બન્યું.

પરિચ્છેદ ૬.

હુસૈનકુલીખાં ફસાયો.

જેમ દિવસો જવા લાગ્યા તેમ હુસૈનકુલીખાની અમીના તરફનો અનુરાગ અને ઘસીટી તરફનો વિરાગ વધવા લાગ્યો. પ્રથમ તે જેટલે દરજ્જે કૃત્રિમ પ્રેમ દર્શાવતો હતો અને પ્રસંગ મળતાં તે બન્ને નિર્જન સ્થાનમાં એકબીજાના ગળામાં હાથ નાખી બેસતાં તેવું પણ હવે બહુ બનતું નથી. ઘસીટી હુસૈનકુલીખાનું આ આતુર્ય પ્રથમ સમજી શકી નહિં. તેના દિલમાં કદાચ અંદેશો આવતો પણ તે તેના ગર્વિષ્ટ સ્વભાવ આગળ જૂંસાઈ જતો. તે માનતી કે હુસૈનકુલીખાં તેનો પરિત્યાગ કરી કદાપિ બીજી સાથે પ્રેમલુબ્ધ થઈ શકે જ નહિં. આ ઉપરાંત તેને એક બીજા કારણને લીધે પણ વિશ્વાસ

આવતો હતો. તે સમજતી હતી કે હુસૈનકુલીખાં નોકર છે, છતાં મારા જેવી નવાજ પત્નિનો પ્રેમ ભાગી થયો છે, એ સૌભાગ્યની સીમા છે. વળી તેના જેવી સર્વાંગ સુંદર સ્ત્રી જેને પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કરે તે વળી બીજી સ્ત્રી ઉપર શું કદિ અનુરાગી બની શકે? આ અધશ્રદ્ધાને લીધે તેના મનમાં કદાચિત સંદેહ ઉપજતો તો તે ઉડી જતાં વાર લાગતી નહિ. પરંતુ જે કાષ્ઠ ઇન્દ્રિયપરાયણ છે તે કદિ એકના પ્રેમમાં સ્થિર રહી શકતાં નથી. પ્રસંગ મળતાં તે બીજાના પ્રેમનું અનુસન્ધાન કરે છે.

એક દિવસ હુસૈનકુલી અને ઘસીદી એક નિર્જન સ્થાનમાં આમોદ પ્રમોદ કરતાં બેઠાં હતાં. તેટલામાં એક દાસી અલક્ષિત ભાવપૂર્વક ત્યાં આવી પહોંચી. હુસૈનકુલીખાં અને ઘસીદીબેગમ દાસીને જોતાં અંખવાણાં પડી ગયાં અને લજ્જાવશ થઈ બચ્ચી કંપના લાગ્યાં. તેઓને લાગ્યું કે નિશ્ચય તેઓના ગુપ્ત પ્રણયનો વાર્તા-પ્રકાશમાં આવી જશે. દાસીને જોઈ તેઓ પ્રેમાલિંગનમાંથી શીઘ્ર મુક્ત થઈ એકબીજાથી જૂદાં પડી ગયાં. ઘસીદીબેગમે ક્યડાયેલી નાગણુપેઠે ડાહ્યાઈ ગર્જના કરી કહ્યું, “તું અહિંઆ કેમ આવી? તને અહિંઆ આવવાનું કાણું કહ્યું? શું તને તારા પ્રાણની બીતિ નથી કે આ સાહસ કરવાને તું તૈયાર થઈ?”

દાસીએ હાથ જોડી કહ્યું, “નવાજકુમારી, અકારણ કોઈ ક્ષામાટે કરો છો? અમે આપની કિંકરીઓ છિએ. અમને જે વખતે આપ આજ્ઞા કરો તે વખતે તેને શિરોધાર્ય ગણી હમારે તેનું પાલન કરવું જોઈએ. અમે આપની આજ્ઞાનુવર્તિની છિએ. હું અહિંઆ મારી ઇચ્છાથી આપના આનંદમાં વિદ્ય નાંખવા આવી નથી.”

ઘસીટી:—શું તું અહિંઆ સ્વેચ્છાથી નથી આવી !

દાસી:—ઇચ્છાવશ બની બૂખી સિંહણ પાસે જવાની હિમ્મત કાણ ધરે !

ઘસીટી:—ત્યારે તને કાણે અહિંઆ મોકલી છે ?

દાસી:—આપની બહેન, અમીનાબેગમની આજ્ઞાનુસાર હું અહિંઆ આવી છું. ”

અમીના બેગમનું નામ સાંભળતાંજ હુસૈનકુલીખાંના હૃદયમાં ભય ઉત્પન્ન થયો. તે મનમાં વિચાર કરવા લગ્યો કે, ઇશ્વર જાણે આ દાસી શું આદત લાવી છે ?

અમીનાનું નામ સાંભળી ઘસીટીના હૃદયમાં કંઈ સંદેહ ઉત્પન્ન થયો. તેણે ગળ્યું કે જરૂર આમાં કંઈ ગૂઢ રહસ્ય છે. આગ્રહપૂર્વક તે તેને પૂછવા લાગી, “ અમીનાએ તને અહિંઆ શા માટે મોકલી છે ? એવું આવશ્યક કામ તને શું છે કે તું કાંઈ પણ જાતની ખબર આપ્યા વિના સ્વતંત્ર રીતે અંદર ચાલી આવી ? ”

દાસી:—કારણ પત્રમાં દર્શાવ્યું છે.

પત્રનું નામ સાંભળી ઘસીટીની ઝગાસુ ટૂંતિ વિશેષ ઉત્તેજિત થઈ. તેણે પૂછ્યું ? “ પત્ર ! પત્ર ! કાણે આપ્યો છે ? ”

દાસી:—આપની બહેન અમીના બેગમે આપ્યો છે.

ઘસીટી:—કોના ઉપર મોકલાવ્યો છે.

દાસીએ આંખોના ઇશારાથી હુસૈનકુલીખાંનું નામ દર્શાવ્યું. ઘસીટીની ઉત્સુકતાની સીમા રહી નહિ. સંદેહની આગ્રહ વિશેષ સંબદ્ધ થઈ. તેણે કહ્યું, “ જોઈ, પત્રમાં શું લખ્યું છે ? ” દાસીએ કંઈ પણ જવાબ વાળ્યા વિના પત્ર તેના હાથમાં આપ્યો પત્ર

દાસીદીના હાથમાં જતાં જ હુસૈનકુલીખાનું વેદન મ્લાન થઇ ગયું. કંઈ સૂઝવા લાગ્યો. મનમાં ને મનમાં વિમાસણ કરવા લાગ્યો કે મુકંતનો હવે કાંઈ ઈલાજ નથી. આખરે સબજો બેઠ જ પટાંતરમાં હતો તે ખુલ્લો થઇ ગયો.

દાસીદીએ આ પત્ર લઇ વાંચવાનો આરંભ કર્યો. તેમાં નીચે પ્રમાણે હસ્તાક્ષર હતા.

“પ્રાણેશ્વર ! દાસીના જીવનના જીવન ! શું તમારો પ્રેમ આવો છે ? જે તમારા પ્રેમને આધીન છે તેને આ પ્રમાણે યાતના દેવી ઉચિત નથી. તમે કહ્યું હતું કે હું હમણાં આવું છું પરંતુ અઘાપિ તમારા પ્રેમાળ દર્શનનો લાભ મળ્યો નથી. તમારી આશામાં ને આશામાં દુઃખદ રાત્રિ વિષદ વ્યતીત થઇ, પણ અંતે તમે આવ્યાજ નહિં. આવી આશાની દાણેણું યંત્રણા મનુષ્ય ક્યાં સૂધી સહી શકે ? યદિ મારું મૃત્યુ તમને પ્રિય ન હોય તો આ પત્ર વાંચતાં જ્યાં તમે બેઠા હો ત્યાંથી શીઘ્ર આ દાસી સાથે પધારી શરણાગતના જીવનનું રક્ષણ કરશો. જે ઉપેક્ષા કરી નહિં આવો તો દાસી પ્રત્યુત્તર લાવશે ત્યાં સૂધી તમારી રાહ જોતી જીવંત રહીશ. નહિ આવશે તો વિરહ યોગે મારા આણુ ખચવા મુશ્કેલ છે. તમારો વિરહ અત્યારે અત્યંત અસહ્ય લાગે છે. તમારું મિલન થયા પછી મારે મન સ્વામી વિરહનું દુઃખ જૂલાયું છે. હવે તમેજ મારા સ્વામી છો. પત્નીની હૃદય યાતના દૂર કરવી, એ સ્વામીનો ધર્મ નથી શું ? પ્રાણેશ્વર, વિશેષ શું લખું ? વિના વિલંબે દર્શનનો લાભ આપશો.

દર્શનિત્સુકા—અમીના”

પત્ર પઠન સમ્પૂર્ણ થયું. અમિ પ્રજ્વલિત થયો.

પત્ર વાંચતાંજ ઘસીટીને લાગ્યું કે સમસ્ત સંસાર સળગી રહ્યો છે. તેના હૃદયમાં લયંકર ઉથલપાથલ થવા લાગી. આખું મોહું લાલચોળ થઇ ગયું અને જાણે પ્રચંડ કાલિકા સામે ઉભી હોય તેવો ભાસ હુસૈનકુલીને થવા લાગ્યો. જેમ તંબૂરનો તાર તૂટી જાય તેમ તે તેના પાસેથી ઉઠી દૂર ઉભી રહી, અને બાણથી વીંધાયેલ સિંહણ પેઠે ક્રોધાન્વિત થઇ ગર્જના કરી બોલી: “હુસૈન ! તેં મને છગવાને હિમ્મત કરી ! મારા સામે આતુર્ય ચલાવ્યું ? મારો નોકર થઇ તેં આટલું બધું કપટ ચલાવ્યું ? આટલા દિવસ સુધી જે વાતનો મને વિશ્વાસ આવતો નહોતો, અને જેને વિશ્વસનીય નહિં સમજી સદેહ આવતાં છતાં મેં હૃદયમાં સ્થાન નહોતું આપ્યું તે ખીના અંતે સત્ય ડરી ? હુસૈન આ તારો ધર્મ હતો શું ? આ તારી સત્યવાદિતા ! થોડા વખત પહેલાં હમણાંજ તું કહેતો હતો કે મારા શિવાય તું અન્ય કોઇ રમણીને આહતો નથી તે તારૂં સઘળું આતુર્ય હવે પ્રકટ થયું છે. યાદ રાખજે, જેવી તેં મારા હૃદયમાં આગ લગાવી છે અને જે પ્રમાણે તેં મારી સઘણા આશાઓ સ્વપ્નવત્ બનાવી હંમેશને માટે મને દગો દીધો છે, તેનું ઉચિત ફલ હવે તને અવશ્ય મળશે.” અગ્નિને પોતાના સમસ્ત જોરથી પ્રજ્વળતો જોઇ દાસી તક સાધી ચાલી ગઇ. ઘસીટીની લયંકર મૂર્તિ જોઇ હુસૈનકુલીનાં ધ્રુજવા લાગ્યો. તેને લાગ્યું કે જો કોઇ પણ પ્રકારે ઘસીટીનું સાન્તવન નહિં થાય તો તેના પ્રાણનું રક્ષણ થવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ ઘસીટીના હૃદયમાં આગ વરસી રહી હતી. તેને શીતળ કરવી એ અત્યારે સહેલું કામ નહોતું.

આશા મનુષ્ય જીવનની પ્રધાન સહાયક અને અમ્મર છે. આશાવશ હુસૈનકુલીનાં અત્યંત દીનતાપૂર્વક કરેલ જોડી ઘસીટીને

સંબોધી કહેવા લાગ્યો, “ ઘસીટી, પ્રાણુધિકે ! મને ક્ષમા કર ! મેં અજ્ઞાનતાને વશ થઈ આ અનુચિત કર્મ કર્યું છે. પુનઃ અવસ્ય આવું નહિ થાય. હું શપથ ખાઈ પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હવેથી અન્ય રમણી સાથે પ્રેમ કરવાની વાત તો બાબુ રહી પણ કાંઈ સ્ત્રી સાથે વાત કરવાનો પ્રસંગ પણ નહિં આવવા દઉં. પ્રિયતમા ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરી મારા ઉપર પ્રસન્ન થા ! ”

આ પ્રમાણે અત્યંત વિનય-આજ્ઞાવર્ણવ પ્રાર્થના કરી હુસૈનકુલીખાં ઘસીટી પાસે દીનતા દર્શાવવા લાગ્યો. કિન્તુ ગવિતા અને કઠોર પ્રકૃતિની ઘસીટીનો ક્રોધ શાન્ત થયો નહિં. તેણે કહ્યું : “ શું તને ક્ષમા ? જ્યાં સુધી મારામાં જીવન છે ત્યાં સુધી તો કદિ બનશે નહિં. તને મેં મારો પ્રિયતમ માની સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું તો તેના બદલામાં તેં મારા હૃદયમાં ચિરકાળને માટે વિશ્વાસઘાતકતાનો અમિ પ્રકટાવી માફ જીવન નિરાશામય બનાવ્યું-તેને હવે હું ક્ષમા કરું ? રે લંપટ ! તારા પ્રલોભનમાં હવે હું કદિ મુગ્ધ બનીશ નહિં. તારી વાતોમાં હવે હું સ્વપ્ને પણ વિશ્વાસ બાંધીશ નહિ ! તારાપર હવે મને કિંચિત્ પ્રેમ કે અનુરાગ નથી. તારું દર્શન કરવાની મને લેશ પણ ઇચ્છા નથી. તેં મારા સુખનો નાશ કર્યો છે ! આજથી હવે હું તારી શત્રુ બની છું.” જા તારું સુખ હવે મને ફરી બતાવીશ નહિં. આટલું કહી તે ચાલી ગઈ. તેને પાછી વાગવાના હુસૈનકુલીખાંએ અનેક પ્રયત્ન કર્યા, પણ ઘસીટીએ તેની એક પણ વાત સાંભળી નહિં. તેના સામું પણ જોયું નહિં.

હુસૈનકુલીખાંના શિરપર આકાશ તૂટી પડ્યું. તેના સર્વનાશની સામગ્રી તૈયાર થઈ ચૂકી. રક્ષણનો માર્ગ તેને હવે કાંઈ જણાયો

નહિં. ઘસીટીના ઘોઘની આગમાં હવે તેને જરૂર બળી મરવું પડશે, એવું તેને પ્રતિક્ષણે જણાવા લાગ્યું. વિશ્વાસઘાત કરી તેણે જે કુકર્મ કર્યું હતું, તેથી તેનું ચિત્ત આકુલબ્યાકુલ બની ગયું, અને પરિણામે તેના હૃદયમાં પ્રગાઢ પશ્ચાન્નાપ થવા લાગ્યો. તે હૃદય સાથે કહેવા લાગ્યો, “અરેરે ! શામાટે હું આવા કુમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયો ! હું નવાજિશ મુહમ્મદનો વિશ્વાસપાત્ર હતો. દરેક વાતે સુખી હતો. આવું અધમ કર્મ મેં શામાટે કર્યું ? હું તેનો આત્મીયજન હતો. લોકો મારા માટે શું કહેશે ? નવાજિશ મુહમ્મદને બપોર પડશે તો મારી ટેલી ખરાબ હાલત થશે ! અરેખર ઘસીટીના પ્રલોભને મને સુખ-સ્થાનથી ભ્રષ્ટ કર્યો છે. હા ઘસીટી ! હા અમીના ! તમારાં સૌન્દર્યમાં લાન બૂલી મેં માફે સર્વસ્વ ગુમાવ્યું ! જો હું આમ જાણતો હોત કે અંતમાં હલાહલ ઉત્પન્ન થશે તો કદિ તમારામાં હું લુબ્ધ બનત નહિ ! ડાણુ જાણે છે કે પ્રેમ માર્ગ આવો અપાર દુઃખથી ભરેલો છે ! હવે મને સમજાયું છે કે જે પરસ્ત્રીમાં અનુરક્ત બને છે તે દંમેશાં પરિણામે દુઃખી થાય છે. ઘસીટી ! તારો પ્રેમ શું આવો હતો ! કદિ બૂલ ખાઈ મેં અનુચિત કર્મ કર્યું તો એકવાર પણ ક્ષમા નહિં ? તેં તારા સાચા પ્રેમનો શું આમ પરિચય કરાવ્યો ? તારા પાસે ક્ષમા માગી, અનુનય-વિનયપૂર્વક પ્રાર્થના કરી, તો પણ તેં મારો અપરાધ માફ કર્યો નહિં. અરેખર મેં જે વિશ્વાસઘાતનું વિષમ કર્મ કર્યું છે, તેને ક્ષમા થટે નહિં. ઘસીટી મેં તને ઠગી અમીના સાથે પ્રેમ બાંધ્યો હતો, તે તારાથી કેમ જોવાય ? કપી સ્ત્રી પોતાના નાયકને પરત્રીયામાં લોભાવેલો જોઈ શકે છે ? હાય ! માત્ર દુર્બુદ્ધિને લીધે આ અનર્થ થયો છે. તેણેજ હલાહલ ઉત્પન્ન

કર્મ છે. પ્રેમેજ અંતે મારા કાલતું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું. સ્ત્રીજાતિનો પ્રણય અનુકૂળ હોય ત્યારે સુખ આપે છે ? પ્રતિકૂળ હોય ત્યારે મૃત્યુ-રૂપ બને છે. આટલા દિવસ પછી મને સ્પષ્ટ સમજાયું છે કે પોતાના નાયકની પ્રીતિથી વંચિત થવા શિવાય સ્ત્રીજાતિ બીજું સંધર્મ સહન કરી શકે છે. પોતાના આશકને બીજામાં લુબ્ધ થયેલો જોઈ, તે ચંડિકા સમાન ઉગ્ર બની, તેનો નાશ કરતાં પણ અચકાતી નથી.”

હુસૈનકુલીખાંના ચિન્તાના સાગરની અત્યારે સીમા નહોતી. તે વધારે વખત અદ્વિંઆ થોભી શક્યો નહિં. ભયઅસ્ત બની, વિષણુ મુખે-આકુલ ચિત્તે તેણે આ સ્થાનનો ત્યાગ કર્યો.

પરિચ્છેદ ૭.

ખાણુ છૂટ્યું.

નવાખમહિષી પોતાના ઉદ્દેશમાં સફલ થઈ. હુસૈનકુલીખાં તરફ ઘસીટીને હંમેશને માટે વિદ્વેષાગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. ઘસીટીએ હવે હુસૈનકુલીખાંનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે. હુસૈનકુલીખાં ધમ્મજ કરે છે છતાં ઘસીટી પરોક્ષ રહીને પણ તેનો તિરસ્કાર કરે છે એક વખતે ઘસીટી રાત્રિ દિવસ તેના નામની માળા જપતી હતી, આજે નવાખમહિષીના કૌશલ્યથી એ વખત આવ્યો છે કે હુસૈનકુલીખાં તેની આંખમાં શલ સમાન ખૂંચે છે. તેનું નામ સાંભળતાંજ તે અગ્નિમાં ઘી હોમાય તેના પેઠે ક્રોધિષ્ટ થઈ ઉઠે છે. ખરેખર નવાખમહિષીનું કૌશલ્ય અદ્ભૂત હતું. તેના બુદ્ધિબળ આશ્ચર્ય પમાડનાર હતાં.

હવે નવાગમહિપીએ ઉચિત ધાર્યું કે જેમ અને તેમ શીઘ્ર સીરાણુદ્દોલાને ઉત્તેજિત કરવો. વિલંબ કરવાથી ષડ્ધ્યંત્ર કામ કરતું કદાચ અટકી જાય; અને હુસૈનકુલીખાં તરફનો ઘસીટીનો વિદેષ કાળાંતરે વિલુપ્ત પણ થાય. આમ વિચાર કરી નવાગમહિપી પરિવારના કલંકમોચન અને હુસૈનકુલીખાંના મૃત્યુનો ઉપાય અરખાક્ષિત રીતે યોજી નાંખવામાં પ્રવૃત્ત થઈ.

સંખ્યાનો સમય હતો. મૂર્ચ્ અસ્તાચલમાં આથમતો હતો. મધ્યાહ્ન સમયે જેવો તે પ્રખર કિરણોયુક્ત અને વિશ્વસંહારક પ્રભાવ દાખવતો હતો, તેવો તે અત્યારે નહોતો. જેમ જેવો ઉત્તરા-પરથા આવતાં મનુષ્યનાં દર્પ, ગર્વ, તેજ, બલ, શુદ્ધિ, સાહસ, યૌવન-કાળ સાથે સરખાવતાં અત્યંત સ્વરૂપ હોય છે, તેવું બોધક પરિવર્તન અત્યારે દિવાકરમાં થયું હતું.

અત્યારે સૃષ્ટિએ અપૂર્વ રૂપ ધારણુ ધર્યું છે. શીતલ સમીર મૃદુ મંદ ગતિકરી રહ્યો છે. વૃક્ષલતા ઉપર કોકિલા આદિ પક્ષીઓ મધુર ગાન કરી રહ્યાં છે. વૃક્ષપર્ણો સમીરની મંદ લહરી સાથે ગેલ કરી રહ્યાં છે. પશ્ચિમાકાશમાં કાંઈ સ્થળે લાલ, લીલાં, પીળાં, આસમાની અને શ્વેત રંગનાં મેઘદલ અનિર્વચનીય શોભા આપી રહ્યાં છે. સૂર્યના અસ્ત થવાથી પરમ વિશ્રાંતિના સંયોગે સર્વનાં હૃદય આલ્હાદ પૂર્ણ છે. આ સમયે નવાગમહિપી પોતાના ઓરડામાં બેઠી બેઠી કાંઈની માર્ગપ્રતીક્ષા કરી રહી છે. તેની દૃષ્ટિ દ્વાર તરફ છે. કિંચિત્ શબ્દરવ ચતાં તે તેના સામે ઉત્કંઠાપૂર્વક દૃષ્ટિપાત કરે છે. વખત વ્યતીત થતો ચાલ્યો, તેમ તેમ તેનું ઉત્કંઠિત ચિત્ત તલસવા લાગ્યું સહસા તેના મુખમાંથી શબ્દો સરી પડ્યા. ‘સમાચાર મોકલ્યા. બણો

વખત થયો, છતાં હજી કેમ નહીં આવ્યો હોય ! આવી સ્વેચ્છા-
ચારી વ્યક્તિ પાસેથી કાર્ય સાધવું અત્યંત કઠિન છે.’ હજી તો
તેના મુખમાંથી આટલા શબ્દો નીકળે ત્યાં જ્યારે કોઈનો પગરવ
સંભળાયો. જેમ જેમ પગલાં નિકટવર્તી જણાવા લાગ્યા તેમ તેમ
નવાખમહિયીનું ચિત્ત અત્યંત ઉત્સુક બનવા લાગ્યું. અંતે તેને
જણાયું કે, સિરાજુદૌલા તેના તરફ આવી રહ્યો છે. સિરાજુદૌલાને
જોતાજ યોગમની ઉત્કંઠા દૂર થઈ પરંતુ મુખ ઉપર પ્રથમ કરતાં
વિશેષ ગંભીરની છાયા છવાઈ રહી. ઘરમાં પ્રવેશ કરતાં જ સિરાજુ
દૌલાએ પ્રશ્ન કર્યો, “ માતૃશ્રી, શું મને તમે બોલાવ્યો હતો ?”

યોગમ:—હા ! મેં તને બોલાવ્યો છે.

સિરાજ:—કહો, શી આજ્ઞા છે ?

યોગમ:—તારું મને એક અગત્યનું કામ છે. નિરાંતે બેસ અને
ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ.

સિરાજુદૌલાએ સ્થાન લઈ કહ્યું, “ કહો, માતૃશ્રી, શું કહેવા
માગો છો ?”

નવાખમહિયીએ ધીર ગંભીર ભાવથી કહ્યું, “ સિરાજ, સ્થિર
થા ! શા માટે ઉતાવળ કરે છે ? જે કામ માટે મેં તને બોલાવ્યો
છે તે ઉતાવળનું કામ નથી. હું સારી રીતે જાણું છું કે તું રાત્રિ
દિવસ આનંદ-વૈભવમાં કાલક્ષેપ કરે છે. રાજ્યની ચિન્તા, તારી
હિન્નતિની ચિન્તા, તારા પરિવારની ચિન્તા ઇત્યાદિ કોઈપણ ચિન્તાને
તેં તારા હૃદયમાં રાખી નથી. તું યુવાન બન્યો છો, છતાં તારો
આલસ-સ્વભાવ તને ત્યાગી ગયો નથી. તું કેવળ નિરથક કાર્યોમાં

તારા સમયનો અપવ્યય કરે છે. જે દિવસ પછી આ વિશાળ રાજ્યનો તું સ્વામી થવાનો છું, પણ તને તે સંજ્ઞા કિંચિત્ પરવા નથી. કાર્પ બાબતનું તું સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરતો નથી, તું હવે બાલક નથી. હમણાં તું જે રીતે તારા વખતનો અસદ્વ્યય કરે છે તે જોતાં મને લાગે છે કે આ વિશાળ રાજ્ય-સંપત્તિની રક્ષા તું શી રીતે કરીશ ! તું હમારો ઉત્તરાધિકારી છો, પરંતુ મને લાગે છે કે એ પદનું ગૌરવ તારાથી સાચવી શકાશે નહિ. તું આટલો બધો પ્રમાદવશ બનીશ, તે મેં જાણે જ જાણ્યું !”

સિરાજુદ્દૌલાનું તેના માતામહ અને માતામહીએ અત્યંત લાડ-કાડપૂર્વક લાલન પાલન કર્યું હતું. તેને કાંઈ દિવસ એક કડવો શબ્દ પણ કહેવામાં આવ્યો નહોતો. રનેહવાક્યો શિવાય તેણે બીજા શબ્દો તેઓના તરફથી કદિ સાંભળ્યાં નહોતાં. માતામહીનું સંભાષણ સાંભળી તે અત્યંત આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે કહ્યું, “માતૃશ્રી, આજ આપ આ શું બોલો છો ? રાજ્યકાર્ય તરફ મારું લક્ષ નથી, એ તમે શાના આધારે કહો છો ?”

કિંચિત્ અપ્રસન્નતાનો ભાવ દર્શાવી નવાબ-મહિષીએ કહ્યું, “જે મનુષ્ય પોતાના પરિવાર-કુટુંબ તરફ લક્ષ આપતો નથી, પોતાના કુટુંબમાં શા શા બનાવો બની રહ્યા છે, તેનું જોતો લાન નથી, તે મનુષ્ય સમસ્ત રાજ્યની સંભાળ રાખી શકે, એ શી રીતે મનાય ? સિરાજ, યદિ તારામાં એ શક્તિ હોત તો તું સતત આમોદ પ્રમોદમાં નિમગ્ન ન રહેત ! યદિ તું સુખ્યાતિથી આનંદનો અને અખ્યાતિથી દુઃખનો ઉપભોગ કરતો હોત તો તને સાંપ્રત વૈભવ અવશ્ય હલાહલ સમાન લાગત ! પરંતુ એ સમગ્ર તું ક્યાંથી જોઈ

શકે ? કેવળ આત્માભિમાન અને આત્મગર્વનાં આવરણો તારાં નેત્રો ઉપર ફરી વળ્યા છે ! ”

સિરાળુદૌલાનો આવો આકસ્મિક તિરસ્કાર નવાયમહિપીએ પૂર્વે કદી કોઈ નહોતો, તેથી તેનાં તિક્ષ્ણ શબ્દબાણો તેનું મર્મસ્થાન ભેદી નાંખવા લાગ્યાં. તેણે આવેશમાં આવી કહ્યું, “ માતૃશ્રી, આપ શું કહેવા માગો છો, તે હું ક્રિયિત્ સમજતો નથી ? શું છે, તે તો મને સ્પષ્ટ રીતે સમજવો ? ” અને નવાય-માતૃશ્રીએ વિષણુ વદનપૂર્વક દુઃખિત સ્વરે મૂળ વાતને સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તેણે કહ્યું, “ સિરાળ, શું કહું ? જે કહેવાથી લજ્જા ઉત્પન્ન થાય, જે વાત કહેવાથી મુખ અપવિત્ર થાય, તે પાપકથા આજે હું તારા સમક્ષ કયે મોઢે વર્ણવું ? ”

સિરાળુદૌલાએ વિસ્મય પામી પૂછ્યું, “ માતૃશ્રી, કાનું પાપ ? કાનું કલંક ? સત્વર કહો, મારું ચિત્ત અત્યંત વ્યગ્ર અને છે. ”

બેગમ—“પાપ કાનું વળી ? તારી માતા, તારી માશી, જે બન્ને કલંકિત છે, વિષયગામિની છે. હું અત્યંત અભાગિની છું કે કે મેં એવી અપવિત્ર કન્યાઓનો આ શરીરમાં નવ માસ સુધી ગર્ભ ધારણ કર્યો.”

બેગમનાં વચનો સાંભળતાંજ સિરાળુદૌલા દિગ્મંદ કાલસર્પની પેઠે સ્થંભિત થઇ ગયો, શોકની સીમા રહી નહી. તેણે સદેહાત્મક ભાવપૂર્વક પૂછ્યું, “ માતૃશ્રી, આ સમાચાર ફટલા બધા દુઃખદ છે ! શું ખરેખર મારી માતા, મારી માશી કલંકિની છે ? ”

બેગમ—હા ! તારી માશી અને તારી માતા બન્ને ! બંને તને મારી વાતપર વિશ્વાસ ન આવતો હોય તો જન હીરાબીબમાં

જઈ તારા સુખનો પુત્ર સમારંભ કરે । પરંતુ યાદ રાખજે કે આ કલંક હવે લાંબો વખત પ્રચલન રહેશે નહિં. શીઘ્ર તેનો સમાજ સમક્ષ પ્રકાશ થશે.

સિરાજ—નહિં । માતૃશ્રી મને આપની વાત ઉપર અવિશ્વાસ નથી. પરંતુ મને એટલું કહો કે કયા હિંસુભાવ્ય પુરૂષે સિંહ-જુની કંદરામાં દાખલ થવાનું સાહસ કર્યું છે ?

બેગમ—“ સિંહ બે કદિ સૂઈ રહે તો શૃગાલ પણ સાહસ કરવાની હિમ્મત ધરે છે. તું આમોદ પ્રમોદમાં રહી, મદિરાનું પાન કરી નિદ્રાધીન મનુષ્ય જેવી સ્થિતિનું સેવન કરે છે, એથી શૃગાલે સિંહદારમાં પેસવાની હિમ્મત કરી છે. વિશેષ શું કહું ? ખલોતે સૂર્યપ્રભા મલિન કરવાનું સાહસ કર્યું છે. હુસૈન કુત્તીખાંચે આપણા નિર્મલ કુલને કલંક લગાડ્યું છે. આપણા માટે આથી વિશેષ લજ્જાસ્પદ, દુઃખાસ્પદ ખીજું શું હોઈ શકે । સિરાજ ! ધિક્કાર છે, તારા આહુતલને ! ધિક્કાર છે, તારાં અભિમાનને—જનનીને અને ધિક્કાર છે અમને કે તારા જેવો સર્વ રીત્યે સખળ પુત્ર છતાં દુહાંખની પ્રતિજ્ઞાનું રક્ષણ અમારાથી થઈ શકતું નથી । ”

આકસ્મિક આટલા દિવસ પછી સિરાજહૌલાને ફ્રેજ સાથેનો પ્રસંગ યાદ આવ્યો. માતા અને માશીના કુચરિત્રનું તેણે સ્મરણ કરાવ્યું હતું, એ વાત તેને આજે સત્ય જણાઈ. ફ્રેજની તે વખતની મૂર્તિ તેનાં નેત્ર સામે તરવા લાગી. સિરાજહૌલા મરણપ્રાયઃ બને હતાશ થઈ ગયો. મનમાં ને મનમાં તે ચિન્તા કરવા લાગ્યો, “જ્યારે ફ્રેજએ મને આ વાત કરી, ત્યારે મને તેનો વિશ્વાસ આવ્યો નહોતો, એટલુંજ નહિં પરંતુ આ સત્ય ઘટનાને મેં વિશ્વસનીય ગણી નહોતી. જનનીના ચરિત્રપર દોષારોપણ કરવાથી હું વિશેષતઃ તેના પ્રાણ લેવા

પ્રેરાયો હતો. આજે પુત્ર છતાં માતાના ચરિત્રની કુત્સિત વાત સાંભળવાની કમનશીય થી મારા લલાટમાં લખાઈ હશે । ધિક્કાર ! અરે ધિક્કાર ! કેવી લજ્જાસ્પદ અને ઘૃણા ઉપજાવનારી આ વાત છે । ” આ પ્રમાણે શોચના કરતાં તેનું મુખ મલિન થઈ ગયું, અને માતામહી પાસે વધારે વાર બેસતાં પણ તેને લજ્જા આવવા માંડી.

નવાળમહિષી શીઘ્ર તેના મનની અવસ્થા સમજી. હુસૈન-કુલીખાં વિરહ તેના ક્રોધને વિશેષ ઉદ્દીપન કરવાના આશયથી તે બોલી, “ સિરાજ, વૃથા શોચ શામાટે કરે છે ? જે કાપુરૂષ હોય છે, નિર્વાર્ય હોય છે તે ચિન્તા કરી નિરર્થક સમયનો વ્યય કરે છે. યદિ વાસ્તવિક તને તારી સ્થિતિનું જ્ઞાન થતું હોય, કુલકલંકમાંથી મુક્તિ મેળવવાની તને ઇચ્છા હોય, અને લોકોનું ઉપદ્રાસ તને અસહ્ય જણાતું હોય તો શીઘ્ર આ આજ્ઞાને ઉપાય કર. તેમ થશે તો આ કલંકનો ગર્ભમાંજ નાશ થશે, અને લોકદૃષ્ટિથી તે શુભ રહેશે; પરંતુ ખરે ! મને જણાય છે કે તારી ઇચ્છા કંઈપણ ઉપાય કરવાની લાગતી નથી. સિરાજ, યાદ રાખ કે આમ નિઃશ્વેષ બેસી રહેવામાં વીરત્વ સમાયેલું નથી. શું આ તારું પુરુષાતન છે ? મેં આજે ખાત્રી પૂર્વક જણ્યું છે કે તારા જેવો કાપુરૂષ અન્ય કોઈ હશે નહિં. જા ઉઠ અહિંથી. મને તારું મુખ જતાવ નહિં. હીરાઝીલમાં તારી માનીતી રમણીના નાહક તારી રાહ બેઠી બેઠી હશે. ”

બેગમનાં આ તીવ્ર વચનો સિરાજુદ્દૌલાના શરીરને તમ લોહ-શલાઘા પેઠે ચોંટ્યા. વિશેષ સાંભળવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહિં. તેણે દાંત પીસી કમ્પતે સ્વરે કહ્યું, “ યસ. ધણું થયું. વિશેષ મને ન કહેા. માત્ર ઓટલુંજ જણાવો કે મારે કયો માર્ગ લેવો । ”

બેગમ—“અરે વાહ ! સિરાજ ! મારે તને એ પણ જણાવવું પડશે ? શું આ શક્તિનો તું રાજ ચલાવવામાં ઉપયોગ કરવાનો છે ? આ બુદ્ધિપર તું આજ સૂધી આટલું બધું અભિમાન ધરાવે છે ? જે બુદ્ધિ આવી પાત્રતનો પણ નિર્ણય ન કરી શકે તે બુદ્ધિને તે વળી શી ઉપમા આપવી ?

“વારૂ, મને તમારી તે સલાહની પણ આવશ્યકતા નથી. હું આજે આપના સામે પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે જ્યારે હુસૈનકુલીખાંનો સર્વ નાશ કરી કુલકલંકમાંથી મુક્તિ મેળવીશ ત્યારે જ હું આપને મારું મ્હોં બતાવીશ અને આ જીવન ધારણ કરવા યોગ્ય ગણીશ.” આ શબ્દોચ્ચાર પૂર્ણ થતાંજ તે વેગપૂર્વક ધરની બહાર નીકળી ગયો.

નવાબમહિપાએ નિશ્ચયપૂર્વક માની લીધું કે હવે હુસૈનકુલીખાં બચવાનો નથી. તેનું મૃત્યુ તેની સમીપ છે. તેનો ઉદ્દેશ સફળ થયો.

પરિચ્છેદ ૮.

વિક્ષેપની આગ.

કાષ્ટ પુરૂષ ગમે તેટલો નિર્વીય હોય, ચાહે તેવો પુરુષ હોય પરંતુ તે જ્યારે પોતાના કુટુંબની સ્ત્રીનું ધૃણાજનક ચરિત્ર સાંભળે છે, ત્યારે તેના ક્રોધની સીમા રહેતી નથી. આપ્તજનનું કલંક તેનાથી સહન થતું નથી. તેનું ચિત્ત આવેશપૂર્ણ બની જાય છે. જ્ઞાનબુદ્ધિનો તેનામાંથી લોપ થાય છે અને જે તે નિરંકુશ હોય તો પ્રતિસ્પર્ધાના કાષ્ટ રીતે પ્રાણવિસર્જન કરે છે અથવા હતાશ થઈ આત્મઘાત કરી મનનો અગ્નિ શાન્ત કરે છે.

નિષ્કલંક કુલમાં આવું ઘોર કલંક ! સિરાબુદ્દૌલાનું (ચિત્ત લજ્જા, ઘૃણા, અપમાનથી સળગવા લાગ્યું. તેનું મર્મસ્થાન તીરપેઠે વીધાઈ ગયું અને શરીરમાં તીવ્ર વેદના થવા લાગી. એક તરફ માતાનું કુચરિત્ર ! બીજી તરફ નવાબમહિપીનાં શબ્દબાણો અને તિરસ્કાર ! તેના હૃદયમાં દાવાનલ પ્રદીપ્ત થઈ ગયો. આત્માભિમાની અને ગર્વિષ્ઠ સિરાજથી આ જવાલા સહન થઈ શકી નહિ—તેના મનની શાન્તિ ઉડી ગઈ. આમોદ-પ્રમોદ પરથી, ચિત્ત ઉડી ગયું. ખાતાં, પીતાં, સૂતાં, ખેસતાં તેનું વ્યગ્ર ચિત્ત વધારે ને વધારે આકુળવ્યાકુળ થવા લાગ્યું. માતાનું કુચરિત્ર, માતામહીનો તિરસ્કાર, હુસૈન કુલીખાનું દુઃસાહસ—સર્વ એકત્ર થઈ તેના હૃદયમાં ક્રોધનો અગ્નિ પ્રખળ રીતે પ્રજ્વલિત કરવા લાગ્યાં.

સિરાબુદ્દૌલાએ નવાબમહિપી પાસે પ્રતિજ્ઞા લઈ શીઘ્ર આવે-શમાં મોતીઝીલ તરફ પ્રયાણ કર્યું. પરંતુ થોડે દૂર જઈ કંઈ વિચાર કરવા ઉભો રહ્યો. તેના ચિત્તમાં શી ભાંજગડ ચાલી રહી હતી, તેની આપણે સહજ કલ્પના કરી શકીએ. ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવતાં, તેની નૌકા જ્યાં સ્થિર હતી ત્યાં આવી. નૌકાધિકારીને ત્વરાથી નૌકા હીરાઝીલ તરફ લેવા ફરમાવ્યું. અલ્પ સમયમાં નૌકા ભાગીરથીના પૂર્વ દિનારે આવેલા હીરાઝીલ પાસે આવી પહોંચી.

પ્રમોદશાળામાં તેના સહચરો સિરાબુદ્દૌલાના આગમનની રાહ જોઈ રહ્યા હતા, પરંતુ આજ સિરાજને ભોગ-વિલાસ, ભોજન-પાન કશા પર રુચિ નહોતી. તે ક્રોધને પણ વાતચિત કરવાનો અવકાશ આપ્યા વગર સાધો પોતાના શયનગૃહમાં ચાલ્યો ગયો.

હૃત્પૂર્નિસા ન્યાની આધિપતિ હતી. સિરાજને જ્યારે શયન

ગૃહમાં આવેલ જોઈ, તે અત્યંત વિસ્મય પામી. તેણે કહ્યું, “પ્રાણેશ્વર, આજ આમ અચાનક આવવાનું કેમ બન્યું ! કહેવામાં કંઈ હરકત ન હોય, તો દયા કરી આ દાસીની ઉત્કંઠા દૂર કરો.

સિરાજ—મારા આવવાથી અત્યારે તું વિસ્મય પામે એ સ્વભાવિક છે, હુત્કુન્નિસા ! તું કારણ જાણવા માગે છે પરંતુ જે કારણને લીધે મારું અત્રે આગમન થયું છે, તે કારણ અત્યંત ભયંકર છે !

હુત્કુ—પ્રભો ! મારો અપરાધ ક્ષમા કરશો. કારણ જાણવાને મારા ચિત્તમાં તીવ્ર ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન થઈ છે. આપ શું મારી તે ઉત્સુકતા દૂર નહિ કરો ?

સિરાજુદૌલા એક દીર્ઘ, ગંભીર, વિષાદપૂર્ણ નિઃશ્વાસ નાખી બોલ્યો, “હુત્કુન્નિસા. શું કહું ? જે વાતની કલ્પના કરવાથી પણ હૃદય અપવિત્ર થાય, તે વાત આજે મુખેથી વર્ણવવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. મારા હૃદયમાં અત્યંત વ્યથા થાય છે. આવી મર્મદાહક વેદના આજે હું પહેલી વખત અનુભવું છું. મારું ચિત્ત અસ્થિર બન્યું છે અને સર્વ જાતના ભોગ-વિલાસ અત્યારે મને ઝેર જેવા લાગે છે. કોઈપણ ચીજ ઉપર મને રુચિ થતી નથી

હુત્કુ—નાથ એવી શી ઘટના બની છે કે જેથી આપ આટલા દુઃખિત-પીડિત બની રહ્યા છો ?

સિરાજ—હુત્કુન્નિસા, જે કંઈ બની ગયું છે તે અત્યંત શોચનીય છે—સિંહની યુદ્ધમાં સૃગાલે પ્રવેશ કર્યો છે. પુત્ર છતાં જનનીનું દુષ્કરિત્ર શ્રવણ કરવાનો દુઃખદ સંયોગ મને પ્રાપ્ત થયો છે ! આથી વિશેષ દુર્દૈવ મારા માટે બીજું શું હોઈ શકે ? હુત્કુન્નિસા !

ધિકાર છે, મારા જીવનને ! ધિકાર છે, મારા આત્માભિમાનને, કે માતાનું દુષ્યરિત સાંભળી હું હજી સૂંધી જીવતો રહ્યો છું અને કશો પણ પ્રતિકાર કર્યા વિના નિશ્ચિંત બેઠો છું!-હુત્કુન્તિસા હું અત્યંત બીર-કાપુર છું ! તેથીજ મારામાં બાહુબલ છે, શરીરમાં રક્ત છે અને કમરપર તરવાર છે છતાં હું અઘાપિં નિશ્ચેષ્ટ બેઠો છું. શું આમાં મારું શૌર્ય છે ? આ મારું વીરત્વ છે ! ધિકાર છે; મારા પુરુષાતનને !”

સાસુના દુષ્યરિતની બિના જાણી હુત્કુન્તિસા અત્યંત વિસ્મય પામી. હૃદયમાં તે વિચાર કરવા લાગી કે, કેવી આશ્ચર્યકારક ઘટના ! મનુષ્ય જે વિચારી ન શકે, કાનોથી સાંભળી ન શકે, આંખોથી જોવા છતાં જે વાતનો વિશ્વાસ ન આવે તે વાત આજે સત્ય ઘટનારૂપે પ્રત્યક્ષ થઈ ! ખરેખર આથીજ પુરુષજાતિ સ્ત્રીઓનો આલિંગન સરસી હોય તોપણ વિશ્વાસ કરતી નથી. ધિકાર છે સ્ત્રીજાતિને અને તેઓની ઈન્દ્રિયપરાયણતાને ! હુત્કુન્તિસા વિપાદપૂર્વક બોલી, “ મને જણાય છે કે કોઈ શત્રુએ આપણને અપમાન પહોંચાડ્યાના હેતુથી આ ચર્ચા શરૂ કરી છે. ”

સિરાજુદ્દૌલાએ અત્યંત દુઃખિત સ્વરે કહ્યું, “ નહિં, હુત્કુન્તિસા, તું જેમ કહે છે તેમ નથી. એવું કોણ સાહસ કરવા તૈયાર છે કે જે સિરાજુદ્દૌલાની માતા અને તેની માશી ઉપર મિથ્યા દોષારોપણ કરે ?”

હુત્કુન્તિસા—આપે આ વાત ક્યાંથી સાંભળી ?

સિરાજ—હુત્કુન્તિસા, જેના પાસેથી મેં આ વાત સાંભળી છે, તેના ઉપર અવિશ્વાસ લાવવાનું કંઈ કારણ નથી. માતા-પિતા

પોતાના સંતાનો પર કદી નિરર્થક દોષારોપણ કરતાં નથી. હુતુ-
નિસા, આ વાત જૂહી નથી. સ્વયં માંડે હૃદય સાક્ષી આપે છે કે
આ વાત જૂહી નથી. જો તે જૂહી હોય તો માંડે હૃદય એકાએક તે
માની લેવાને દોરાઈ જાય નહિં અને આવી અણુધારી વિદ્રેષની
આગ મારા ચિત્તમાં પ્રદીપ્ત થાય નહિં. અહા !—જવાલા ! અસહ્ય
જવાલા ! માંડે હૃદય બળી ગયું ! હુતુનિસા, હવે હું વધારે વાર
સ્થિર રહી શકીશ નહિં. જા, લાવ મારી નલવાર ! હું આજ વખતે
તે દુરાત્મા ! હુસૈનકુલીના રક્તથી કલંક મુક્ત થઈ, હૃદયની જવાલા,
અંતરૂતી વ્યથા શાન્ત કરીશ.

હુતુનિસા સિરાજુદ્દૌલાના બંને પગ પકડી બોલી, “ નાથ,
શાન્ત થાવ. આટલી બધી ઉતાવળ શામાટે કરો છો ? કાંઈપણ કામ
કરવા પહેલાં તે સૂક્ષ્મરીત્યે વિચારવું જોઈએ, નહિં તો છેવટે પશ્ચાત્તાપ
કરવો પડે છે. આ શિવાય શત્રુને ક્ષમા આપવી કે નહિં તે વાતનો
પણ પ્રથમથી વિચાર કરી લેવો જોઈએ.”

સિરાજ—હુતુનિસા, જે મારા કુટુંબને કલંક રૂપી રાહુથી
આચ્છાદિત કરવા તૈયાર થયો છે, તેને ક્ષમા ! અને હું શાંત થાઉં ?
જેના હૃદયમાં વિદ્રેષની આગ, ચિંતાનો અગ્નિ પ્રગળ રીત્યે બળી
રહ્યો છે, તે શાન્ત શી રીત્યે થાય ? કાંઈ મનુષ્યના શરીરના કાંઈ
પણ અંગને કિંચિત્ અગ્નિ સ્પર્શ કરે તો તેનું ચિત્ત અસ્થિર બની
જાય છે ! તારે મારા આખા શરીરમાં દાવાનલ વ્યાપી રહ્યો છે.
જ્યારે એ અગ્નિ વિશમશે ત્યારેજ માંડે ચિત્ત શાન્ત થશે. હુતુનિસા
જે પુરૂષમાં વીરતાનો અભાવ હોય છે, તે પુરૂષને ક્ષમાનો કૃત્રિમ
આશ્રય સ્વીકારવો પડે છે. જ્યાંસંધી મારા શરીરમાં જ્વન છે ત્યાં

સૂધી હું કદિ એક બીરુનું કાર્ય કરીશ નહિં. જોણે મારું સર્વસ્વ નાશ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેને હું કદિ ક્ષમા કરીશ નહિં. મેં પ્રતિજ્ઞા કરી છે કે સૂર્યોદય પહેલાં તે નરપિશાચ હુસૈનકુલીખાંના રક્તથી મારા હૃદયની શાંતિ કરીશ! નહિં તો આ જીવન ધારણ કરીશ નહિં.!

સિરાજુદ્દૌલાની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા જોઈ લુત્ફુન્નિસાથી વિશેષ કંઈ બોલી શકાયું નહિં.

પરિચ્છેદ ૯.

પાપીની હૃદયચંચળા.

જે દિવસથી ઘસીટીનો હુસૈનકુલીખાં સાથેનો પ્રેમ ચિર શત્રુતાનું રૂપાંતર પામ્યો, તે દિવસથી ઘસીટી હુસૈનકુલીખાં તરફ વિદ્રેષીય દૃષ્ટિથી જોવા લાગી. તે દિવસથી તેણે હુસૈનકુલીખાં સાથે મળવું એકદમ બંધ કરીધું. પણે પણે ઘસીટીએ તેનો સર્વનાશ કરવાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તેને યાદ આવતી હતી; અને તેથી તેનું ચિત્ત સદૈવ ચિંતાતૂર રહેતું હતું.

જેમ જેમ દિવસો વીતવા લાગ્યા તેમ તેમ હુસૈનકુલીખાંના ભયની વૃદ્ધિ થવા લાગી. તેના મનમાં એ વિચારચંચળા ચાલી રહી હતી કે ઘસીટી કાણુ જાણે તેને કેવી ભયાનક વિપત્તિમાં નાખવાની યોજના કરતી હશે!

આ આશંકા અને હુર્બોવનાના જન્મથી તેનું ચિત્ત પણેપણે

ઉન્મત્ત બની જવા લાગ્યું. ભોગ-વિલાસ, ભોજન નિદ્રા ઉપરથી તેનું ચિત્ત ઉડી ગયું. ઢાંધપણ ઉપાયથી તેને શાંતિ મેળવવી દુલભ લાગી. યદ્યપિ તે હંમેશાં આ પ્રમાણે વ્યાધિગ્રસ્ત રહેતો હતો, છતાં અમીનાના મિલનપ્રસંગે તેની હૃદય સ્થિતિ કળાઈ ન જાય, તે માટે તે સમ્પૂર્ણ સાવધ રહેતો.

પૂર્વોક્ત ઘટના પછી ત્રણ આર દિવસ વીત્યા. પરંતુ હુસૈન-કુલીખાં ઢાંધ રીત્યે નિઃશંક અથવા નિશ્ચિંત થઈ શક્યો નહિં. રાત્રિ દિવસ તે પોતાના સમક્ષ ઘસીટીની ભયંકર મૂર્તિ ઉભેલી જોતો. તેનું વિસ્મરણ કરવાની તે અનેક ચેષ્ટા કરતો પરંતુ રમ્ભતિ સ્વયં તેને શાંતી આપતી.

રાત્રિ દ્વિપ્રહર વીતી હતી, સર્વત્ર નિરવ શાંતિ પ્રસરી રહી છે. સર્વ નિદ્રાદેવીના શાન્તિદા અંકમાં આલસુષ્ટિના જ્ઞાનથી શૂન્ય બની સૂઈ રહ્યાં છે, અને શાંતિ-મુખ-વિશ્રામનો અપૂર્વ ઉપભોગ કરી રહ્યાં છે. હુસૈનકુલીખાં આ વખતે પોતાની શય્યામાં પડ્યો છે. દુર્ગ્વક્ષેણ જોવી સ્વચ્છ અને ક્રામજ શય્યા છે; નિદ્રાદેવીનું આહવાન કરવા છતાં તે તેનાથી દૂર રહી છે. પળેપળે તેના સમક્ષ ભયાનક સ્વપ્નો તરે છે અને આ કામી પુરુષની નિદ્રાનો ભંગ થઈ જાય છે. તે સ્વપ્ન જુઓ છે કે, બાજુ ઘસીટી વિખરાયેલા કેશો સાથે અત્યંત ખિભત્સ વેશમાં તેના સામે આવી ઉભી છે. તેના શરીરમાં ક્ષણે ક્ષણે આદસ્ય જોવાથી ભયનો પ્રાદુર્ભાવ થયો. તે તેના તરફ દૃષ્ટિ સ્થંભાવી શક્યો નહિં. તેના મુખમાંથી અસ્પષ્ટ પણે શબ્દ નીકળી શક્યા નહિં. ઘસીટી તેને નિર્વાક જોઈ ક્રોધપૂર્ણ નયનો કરી અત્યંત કર્કશ સ્વરે કહેવા લાગી, “રે હગ; શું વિચાર કરે છે? તું શું એમ સમજે છે કે તારા

જેવા ધૂષ્ટને કોઈપણ જાતનો દંડ આપ્યા વિના હું નિશ્ચિંત બની
 બેસીશ. આજ હું તને તારા અપરાધોચિત દંડ આપવા આવી છું.
 મારા પ્રેમની તું હવે સ્વપ્ને પણ આશા રાખીશ નહિં. જે ઘસીટીએ
 અપરાધનો બદલો લેવા માટે ઘોરપ્રતિજ્ઞ કરી છે અને જીવન સૂઝી
 જે તેના માટે દૃઢપ્રતિજ્ઞ રહેશે, તે પુનઃ તારી પ્રેમાભિલાષિણી થાય,
 એ ભ્રમમાં પડીશ નહિં. જેવો દાવાગિન તેં મારા હૃદયમાં સળગાવ્યો
 છે, તેવા પ્રચંડ શિખામય દાવાનળથી હું તને સળગાવીશ, ત્યારેજ
 શાન્તિ પામીશ. તું અમીનાને આલિંગી આનંદ કર અને હું તે
 શાન્તિપૂર્ણ નયને જોયા કરું એવી નિર્થક માન્યતામાં પડીશ નહિ!
 તારો હું સંહાર કરીશ ત્યારેજ શાન્તિથી બેસીશ.”

ઘસીટીને પ્રાણસંહાર કરવા તત્પર બનેલ જોષ, હુસૈનકુલીખાનું
 આખું શરીર ધ્રુજવા લાગ્યું. જીવન-આશાથી કાયર બની તે બોલ્યો,
 “ઘસીટી, પ્રાણાધિકે, મને ક્ષમા કર! મારા જીવનનું રક્ષણ કર!
 એક વખત આણુસમજને લીધે જે કાર્ય મારાથી થઈ ગયું છે, તેને
 દિલમાંથી કાઢી નાખ. હું હવે પછી જીવનપર્યંત આપું બાબ્ય આચ-
 રણ કરીશ નહિં. સર્વદા તું સુખી રહીશ તે પ્રમાણે વર્તીશ. હું તારા
 પગે પડી મારા જીવનની ભિક્ષા માગું છું. ઘસીટી, પ્રિયતમે, હું
 તારોજ છું. જેને તેં અનેક વખત પ્રાણેશ્વરના દુર્લભ ઉપનામથી
 સંબોધ્યો છે, તેના તરફ આજ આટલી બધી નિષ્ફૂર થા નહિ!
 પ્રાણેશ્વરી! મારા પ્રાણની આજે રક્ષા કર. હું સર્વદા તારા હૃદય
 સમીપ રહીશ. એક વખત મારો અપરાધ ક્ષમા કર.”

અગ્નિમાં ધૂત હોમાયું! ઘસીટીના ક્રોધની પરિસીમા થઈ.
 હુસૈનકુલીખાની દીનતા જોઈ તેને તેના તરફ અત્યંત અભાવ ઉપજ્યો.

તેણે ગર્જના કરી કહ્યું, “અરે અધમ, તું ‘પ્રાણેશ્વરી’ કહી કોને બોલાવે છે? હું હવે તારી પ્રણયિની નથી, પણ તારી પ્રાણહારક શત્રુ છું. તું શું એમ સમજે છે કે ઘસીટી તારા પ્રલોભનમાં મુગ્ધ બનશે, અને પોતાની લીધેલી પ્રતિજ્ઞા તોડી તને ‘પ્રાણેશ્વર’ના ઉપનામથી સંબોધી પુનઃ પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપશે! આ મોઢેથી જે પ્રતિજ્ઞા મેં કરી છે, તે કદિ અન્યથા થવાની નથી. ઢાઢપણુ ઉપાયે હું તારા આ શરીરને પ્રાણથી વંચિત કરીશ, તને ઢાઢપણુ રીત્યે ક્ષમા મળશે નહિં. મારા હૃદયની આગ તારા મૃત્યુ સાથેજ શમશે. મારા જીવનનો હવે માત્ર એજ ઉદ્દેશ છે. જો આ તીક્ષ્ણ તરવાર! હું તેટલા માટેજ તે મારા સાથે લાવી છું. તારા માટે હવે મુક્તિ છેજ નહિં.” આટલું કહેતાજ ઘસીટીએ પોતાની ભયંકર તરવાર હુસૈનકુલીખાનો પ્રાણસંહાર કરવા ઉઘડી. તેના સાથેજ તેના મોઢામાંથી વિકટ ચિત્કાર નીકળી પડ્યો. તે ભયવશ કાપુરૂપ ગીસ પાડી ઉડ્યો, “ઘસીટી, મારી રક્ષા કર! મારી રક્ષા કર!! મારો સંહાર ન કર!!!”

આ શબ્દો સાથેજ તેના ઉપર ફરી વળેલું નિદ્રાનું આધું આવરણ દૂર થઇ ગયું. આંખ ખોલી, તેણે જોયું તો ત્યાં ઢાઢ જોવામાં આવ્યું નહિં. તે પોતાના ધરમાં એકલો શય્યાપર પડ્યો હતો. આંખમાં દીપક પોતાની રોશની ફેલાવી રહ્યો હતો, તેના ચિત્તને કંઈક સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થઇ, પણ તે સંપૂર્ણ રીત્યે સ્થિર થઇ શક્યું નહિં. ભયાનક સ્વપ્ન જોવાથી તેના હૃદયનો ઢાપ હળુ શમ્યો નહોતો. તેનું ચિત્ત અસ્થિર હતું. અનેક પ્રકારની ચિન્તાઓ આવી ત્યાં એકત્ર થવા લાગી. તે એટલો બધો ભયભીત બનવા લાગ્યો કે સીમા નહિં!

શય્યાપર પડ્યા પડ્યા તેના મનમાં અનેક તર્કવિતર્ક થવા લાગ્યા. પુનઃ નિદ્રા આવી. તેનો આત્મા બાહ્યજ્ઞાનશૂન્ય બની ગયો. શંકા અને ભય સર્વનો નાશ થયો. શાન્તિમયી નિદ્રાદેવીની સુકોમલ ગોદમાં તે થોડીવાર દુઃખ-કષ્ટ સધળું ભૂલી ગયો.

કિન્તુ ક્ષણવાર પછી તે પુનઃ સ્વપ્ન જોવા લાગ્યો. તેણે જોયું કે તેના મૃતદેહને જનાનામાં નાખી ફકીરો આલ્યા જાય છે. ફકીરોના મોઢામાંથી, “અધ્યાહ્, અધ્યાહ્, મુહમ્મદ,” છત્યાદિ શબ્દો નીકળી રહ્યા છે. આ સ્વપ્ન જોઇ તેના હૃદયપર પ્રચંડ આઘાત થયો. તે છાતી ફૂટી રુદન કરવા લાગ્યો. અલ્પ સમયમાં આ સ્વપ્ન અદૃશ્ય થયું. પુનઃ નૂતન સ્વપ્ન દ્રષ્ટિગોચર થવા લાગ્યું. સિરાળુદૌલાએ તેને ઘેરી લીધો છે. તે તેને અત્યંત તિરસ્કાર અને અપમાનજનક વચનો કહે છે. થોડીવાર આ દ્રશ્ય જોયા પછી જાણે તે તેના સાથે દ્વન્દ્વ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયો હોય, એવો ભાસ થયો. તેને લાગ્યું કે સિરાળુદૌલાએ તેના શરીરપર કાતિલ તોગનો આઘાત કર્યો છે, અને તેથી તેનું શરીર ક્ષત-વિક્ષત થઇ તેમાંથી રુધિર પ્રવાહ વહે છે. આ દ્રશ્ય તેનાથી જોઇ શકાયું નહિ. “અમીના, અમીના! મારી રક્ષા કર મને મારી નાખે છે.” એવી કહુબેદક ચીસ તે પાડી ઉઠ્યો. આખિ ઉઘડ્યા પછી તેણે જોયું કે, નથી રાજમાર્ગ, તેમજ નથી સિરાળુદૌલા! ઘરમાં તે નિર્જન સ્થળે શય્યા ઉપર પડ્યો છે.

આવી રીતે અનેક પ્રકારની ત્રાસ જનક સ્વપ્ન સૃષ્ટિઓ જોવાથી તેનું ચિત્ત અસ્થિર બની ગયું. નિદ્રા તેને ત્યજી ગઇ. આખી રાત્રિ ચિત્તની આવી અશાન્તિ અનુભવતાં વીતી ગઇ. પ્રાતઃકાલ થયો. અંધકારનો વિલોપ થયો. નિર્જીવ જગત્ સજીવન થયું. પક્ષીઓ

વૃક્ષડાળપર ગેલ કરતાં પ્રાતઃકાલના આવાગમનના મંગલ ગીતો ગાવા લાગ્યાં. પ્રાતઃસમીર મન્દ-મન્દ-મૃદુ ગતિથી શરીરમાં નવીન ચેતન દાખલ કરવા લાગ્યો. ઉદ્ધાનોમાં તરત ખીલેલાં મધુર મુખ્યો વિમળ સુગંધ પ્રકટાવવા લાગ્યાં અને ભ્રમરો તેના પરાગનું પાન કરી ઇતરતતઃ ગુજન કરવા લાગ્યાં. નિશાવસાનથી સર્વ જનગ્રતથયાં. સૃષ્ટિની શાન્તિનો મનુષ્ય કાલાહલથી ભંગ થયો. આ વખતે હુસૈન-કુલીખાએ પોતાની અશાન્ત શય્યાનો ત્યાગ કર્યો. રાત્રિની બીષણ સ્વપ્ન સૃષ્ટિઓ-દુર્ઘટનાઓ તેના ચિત્તને આકુલ વ્યાકુલ બનાવવા લાગી. તેને કાંઈ વસ્તુ પર રૂચી રહી નહિ. ક્ષણવારમાં સૂર્ય ભગવાનનાં રક્તવર્ણિ પૂર્વાકાશમાં દર્શન થયાં. નવોદિત સૂર્યના કિરણો, જલમાં, પૃથ્વીમાં, વૃક્ષોપર રમ્ય પ્રતિબિંબ પાડવા લાગ્યાં. કમલિની નાથના ઉદયથી સૃષ્ટિ પ્રકુલચિત્ત બની ગઈ, સર્વ સ્થળે મનુષ્ય સૃષ્ટિના રવો સંભળાવા લાગ્યા.

દારૂણ ચિન્તાગ્રસ્ત હુસૈનકુલીખાએ આ સમયે માતીઝીલ તરફ પ્રયાણ કર્યું. તેનું ચિત્ત આજે અત્યંત અસ્થિર છે. મનમાં મન નથી, દેહમાં પ્રાણ નથી, શરીરમાં બલ નથી, આંખોમાં તેજ નથી. તે કાષ્ટની પુતળી પેડે ગતિ કરી રહ્યો છે. રાત્રિનાં દુઃસ્વપ્ન સાગરજલ માફક તેના ચિત્તમાં ઉછાળા મારી રહ્યાં છે. આ પ્રમાણે પિડિત હૃદયે થોડે દૂર ગયા પછી, તેને સિરાજદૌલાનું દર્શન થયું. તેને જોતાંજ રાત્રિ સ્વપ્નનું સ્મરણ થયું, હૃદય કંપવા લાગ્યું. કંઠ સૂકાવા લાગ્યો. આગળ વધવાની શક્તિનો તેનામાંથી નાશ થયો.

સિરાજદૌલા અવી રીત્યે કાંઈ દિવસ રાજમાર્ગ ઉપર ચાલતો નહોતો. વિશેષતઃ આજે પ્રાતઃકાલ હતો. હુસૈનકુલીખામાં ભયનો

સંચાર થયો. સિરાળુદ્દૈલામાં તેને સાક્ષાત્ વ્યમસ્વરૂપનો અનુભવ થયો. ખન્ને એક બીજાના સામા આવ્યા. સિરાળુદ્દૈલા અત્યાર સુધી તેની માર્ગ પ્રતીક્ષા કરતો હતો. શિકારને સપડાયેલો જોઈ તેનું ચિત્ત ઉન્મત બની ગયું. મુખ નવોદિત સૂર્ય પેઠે રક્ત બની ગયું. આંખોમાંથી અગ્નિના તણુઓ નીકળવા લાગ્યા. તેને જોતાં જ હુસૈન-કુલીખાને લાન આવ્યું કે સ્વપ્ન જૂઠું નહોતું.

સાહસ કરી હુસૈનકુલીખાએ સરી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પરંતુ સિરાળુદ્દૈલા તેના સામે આવી ઉભો રહ્યો. દંતપક્ષિને કંકડાવતો તે બોલ્યો, “આગળ વધવાનું સાહસ કરીશ નહિ. મૃત્યુ તેટલું તારા માટે વહેલું નિર્માણ થશે. આજે હું તને કમોંચિત ફલ આપીશ તેનો તારે અવશ્ય ઉપયોગ કરવો પડશે. નારી જવાની સળંગ ઇચ્છાથી હુસૈનકુલીખા એ ચાર કદમ આગળ વધ્યો પણ સિરાળુદ્દૈલાએ તેને આગળ વધવા દીધો નહિ ! કમર પરથી તરવાર ખેંચી તે બોલ્યો, “ત્યાંજ ઉભો રહે ! એક ડગલું આગળ ભરીશ તો આ તરવારથી તારો ટૂંકડો ટૂંકડા કરતાં જરા પણ વિભંજ થશે નહીં !” ભયમ્મસ્ત હુસૈનકુલી ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ધીમેથી કમ્પિત સ્વરે તે બોલ્યો, “સિરાળ, રાજમાર્ગ ઉપર ઉભા રહી આવાં અપમાન જનક વાક્યો તું મને શા માટે સંભળાવે છે ? મને શા માટે અટકાવે છે ? કાની સાથે કેવો વ્યવહાર ચલાવવો જોઈએ, તે જ્ઞાન શું હજી સુધી તારામાં નથી આવ્યું ? તને ખબર નથી કે એક વખત હું તારો શિક્ષા ગુરુ હતો. શિષ્યે આવાં કટુ વાક્ય પોતાના ગુરૂને સંભળાવવાં ઉચિત નથી. મેં તને અત્યંત સંભાળ પૂર્વક શિક્ષણ આપ્યું છે. શું તું મને શિક્ષા દાનના બદલામાં આ ઇનામ આપવા માગે છે ? ગુરૂની અવહેલના ! ગુરૂની અવગણના ! તારી બાલમુદ્ધિ દૂર કર અને

મને માર્ગ આપ. તારું આ વર્તન અત્યંત લજ્જતરૂપદ છે.”

હુસૈનકુલીનાં વચનોથી સિરાજનો ક્રોધ વિશેષ જ્વલંત થયો. તે વ્યંગમાં બોલ્યો, “હા, અવશ્ય લજ્જતરૂપદ છે. તારા જેવા નીચ પ્રકૃતિના મનુષ્ય પાસે મેં શિક્ષણ લીધું તે માટે મને મારી જાતપર અત્યારે અત્યંત તિરસ્કાર થતો છે. એ યાતનું સ્મરણ કરતાંજ મને મારા પર ધિક્કાર આવે છે. શું તું આથી તારા ગૌરવમાં વૃદ્ધિ થયેલ માને છે. ધિક્કાર છે તને અને ધિક્કાર છે તારા ગૌરવને ! તું અત્યંત મૂર્ખ છે કે આમાં તારું ગૌરવ સચવાયેલું બુઝે છે. તું પૃથ્વીમાં શું મોઢું લઈ આવે છે ! શું તું એમ જાણે છે કે સિરા-જુદ્દૌલા તારા કલંકિત ચરિત્રથી અજ્ઞાન છે ? જ્યાં સૂધી હું તારું આ દુષ્ચરિત્ર જાણુ તો નહોતો ત્યાં સૂધી મારામાં તારા તરફ એક શિક્ષાગુરુ તરીકેની માન વૃત્તિ હતી પરંતુ હવે તારાં તરફનાં શ્રદ્ધા ભક્તિ જતાં રહ્યાં છે. મને આત્રિ થઈ છે કે તારા જેવો પાખંડી, નરાધમ, અને દાદિર આ જગતમાં બીજો કોઈ હશે નહિ.”

હુસૈન:—સિરાજ, તું શું કહેવા માગે છે ? મેં તારું શું બગાડ્યું છે ?

સિરાજ:—શું બગાડ્યું છે ? ભૂલી ગયો ! અરે વિશ્વાસ ઘાતક તારા જેવો નરાધમ આ સૃષ્ટિમાં મળવો મુશ્કેલ છે. જેણે તારો વિશ્વાસ કર્યો તેને તે સર્વસ્વથી વંચિત કર્યા ? આજ તારે તેનું ઉચિત ફલ ભોગવવું પડશે. આજ તને મારા આ કરાલ હાથથી અવશ્ય શિક્ષા સહન કરવી પડશે. આજ હું તને ખતાવી આપીશ કે અગ્નિમાં હાથ નાંખવાથી શું પરિણામ આવે છે ! કોઈ રીતે હવે તારી મુક્તિ નથી એ નિશ્ચય માન. તારા રક્તથી હું મારા હૃદયની

જવાબ શાંત કરીશ, તને ચમસદન બતાવી મારા ચિત્તની વ્યથા દૂર કરીશ.

ઉપરોક્ત શબ્દો પૂરા થતાંજ સિરાજુદ્દૌલાએ હુસૈનકુલીખાં ઉપર તરવારનો પ્રચંડ પ્રહાર કર્યો. એકજ પ્રહારથી હુસૈનકુલીખાંનું શરીર કદલીવૃક્ષ પેડે બે ભાગમાં જમીન પર તૂટી પડ્યું અને તેમાંથી રક્તસ્રોત વહેવા લાગ્યો. તેની આંખો આ જીવનમાં હમ્મેશ માટે બંધ થઈ ! પરંતુ સ્ત્રી સાથે નિંદનીય વ્યવહાર રાખવાનું કેવું ભયંકર અને દુઃખદ પરિણામ આવે છે તેનું હુસૈનકુલીખાં બોધદાયક દ્રષ્ટાંત છે.

હુસૈનકુલીખાંનો સંહાર કરવાથી સિરાજુદ્દૌલાની હૃદય વ્યથા શાંત થઈ નહિ. તેણે અનુચરોને બોલાવી આંખેશ પૂર્વક આજ્ઞા આપી:—“ હુસૈનકુલીના આ ખંડિત દેહને લાથીની પીઠ પર બાંધી આખા નગરમાં ફેરવો અને સમસ્ત પ્રજાને જાહેર કરો કે હુસૈનકુલીની તેના દુષ્કર્મના દંડ તરીકે સિરાજુદ્દૌલાએ આ સ્થિતિ કરી છે. તેના આદેશનું કાણુ ઉલ્લંઘન કરી શકે ? આજ્ઞાનુસાર ભૂત્યોએ ઉચિત વર્તન કર્યું. હુસૈનકુલીખાંના મૃતદેહને લાથીની પીઠ પર બાંધી રાજમાર્ગ પર લઈ જવામાં આવ્યો. સુવરાજની પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થઈ. નવાજ મહિર્ધાનો ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો. કુટુંબ કલંક ભૂગર્ભમાં રહ્યું.

હુસૈનકુલીખાંની હત્યાની વાત મુશિદાગાદ, નગર, ગામ, શહેરોમાં ફેલાઈ ગઈ. જે સાંભળતા તે આ બીપજી હત્યાકાંડની વાત સાંભળી કંપતા. અનેક પ્રકારે આ ઘટનાની આલોચના કરવામાં આવી. સિરાજને “ ઘોર દુર્દાન્ત નૃશંસ ” ના ઉપનામથી સંબોધવામાં આવ્યો, પરંતુ તેમ થવાનું વાસ્તવિક કારણ શું હતું તે કોઈ જાણી શક્યું નહિ. સત્ય ખીના અંધકારમાંજ રહી હુસૈનકુલીખાંના

સમાચાર સાંભળી રાગ રાજવંશજના બચતી સીમા રહી નહિ ! તે હુસૈનકુલીખાને દુઃખદાયક અંત સાંભળી, પોતાની ભવિષ્યની સ્થિતિનો વિચાર કરી આકુળ વ્યાકુળ બનવા લાગ્યો. અમીનાએ જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેના હૃદય પર અસહ્ય આઘાત થયો. શોક અને દુઃખથી તેનું હૃદય વિદીર્ણ થઈ જવા લાગ્યું, પરંતુ તેનો પુત્રજ આ શોકનું કારણ હોવાથી વેર લેવાની તેની તીવ્ર આકાંક્ષાને ઉત્તેજન મળી શક્યું નહિ. અન્ય ક્ષાઈ હોત તો અમીના કદિ શાન્ત થાત નહિ, પરંતુ પુત્ર ગમે તેટલું દુઃખ દે, ગમે તેટલું નુકશાન કરે, તેનો બદલો પુત્રવત્સલા જનની શી રીતે લઈ શકે? અમીના-બેગમે આથી નિરુપાય બની આ દારૂણ શોકતાપ, બીષણ મર્મ વેદનાને હૃદયમાંજ છૂપાવી રાખ્યાં. તેનો પ્રકાશ થઈ શક્યો નહિ તેમજ તેને માટે કંઈ પ્રવૃત્તિ થઈ શકી નહિ.

પરિચ્છેદ ૧૦.

સંધ્યાકાળનાં ચિત્રો.

નવાખ અલીવર્ધાણી રોગગ્રસ્ત છે ઉદરરોગથી પીડિત છે. હવે આશા નથી કે તે પુનઃ સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત કરે મરાઠાઓ સાથે હંમેશાં માટે સંધિ થયો, એ વાત સત્ય છે, પરંતુ તે ઘટના તેના કાલરૂપ તોવડી. મરાઠાઓના દમન અર્થે નવાખને એક શહેરથી બીજે શહેર જવું પડ્યું હતું. યુદ્ધ વિગ્રહમાં તેને અહનિશ પ્રવૃત્ત રહેવું પડતું હતું. તેનું હૃદય તે વખતે રાત્રિ દિવસ ચિન્તામાં રહેતું. મરાઠાઓનાં આક્રમણને લીધે તેને કવચિત્ કવચિત્ પાન-વિપાન વિના

ખીજ ગામ તરફ કુચ કરવા પડતી. આના પરિણામે તેનું સ્વાસ્થ્ય ખગડયું. વિશેષતઃ ઉદર રોગ પીડવા લાગ્યો. ખલ વીર્ય, વીરત્વનો કમલઃ લોપ થવા માંડ્યો. દિવસો વીતતા ચાલ્યા તેમ જીવન આશા દુર્લભ જણાવા લાગી. હપ્તામ વૈદના પ્રયત્નો નિષ્ફળ જણાવા લાગ્યા. રોગે ભયંકર રૂપ પકડયું, સઘળાના ચિત્તમાં નવાખના જીવન સંબંધી નિરાશા પ્રસરવા લાગી.

વિજ દીર્ઘદર્શી નવાખે જોયું કે મૃત્યુ હવે નજીક છે. તે સમજી ગયો હતો કે પથારીમાંથી ઉઠવાની આશા નથી. આથી તેના હૃદયમાં તેના પોતાના જીવનની ચિન્તા માટે સ્થાન નહોતું, પરંતુ એક ખીજ ચિન્તાએ-સિરાજુદૌલાની ચિન્તાએ તેનું ચિત્ત આસ્થિર કરી મુક્યું હતું. મૃત્યુ શય્યા ઉપર પડ્યાં પડ્યાં પણ નવાખના ચિત્તમાં સ્નેહાધાર સિરાજુદૌલા સંબંધી અમૂલ્ય વિચાર સૃષ્ટિઓ રચાતી હતી. પરિણામે તેનું મન અત્યંત વ્યગ્ર બન્યું. આજ સૂધી તેણે સિરાજુદૌલાને ખાલકવત માત્રી કંઈ ઉપદેશ કર્યો નહોતો. સિરાજુદૌલા કંઈ કુકૃત્ય કરતો તો તેને ઉપાલંભ રૂપે કંઈ કહેવું તો એક બાજુ રહ્યું, પરંતુ તે વાત એક કાને સાંભળી બીજે કાને કાઢી નાખતો. આ ઉપરાંત રાજશાસનમાં તે ચાતુર્ય-કૌશલ્ય દાખવે, એ પરત્વે પણ નવાખે એાછું લક્ષ આપ્યું હતું. તે વખતે તે આશ્વાસન લેતો કે સિરાજુદૌલા ચંચલ બુદ્ધિનો બાળક છે. તેણે તેને કોઈ પણ પ્રકારનો સદુપદેશ કર્યો નહોતો તે માનતો હતો કે જેમ જેમ તે ઉમર લાયક થતો જશે તેમ તેમ તેનામાં હાપણુ બુદ્ધિ આવતાં જશે, અને તેની જે કાંઈ ખામીઓ છે, તે ઢંકાઈ જશે. પરંતુ આ વખતે પોતાને મૃત્યુ શય્યા ઉપર પડેલ જોઈ, સિરાજ

તરફ લક્ષ કરતાં તેનું હૃદય ચિન્તા ગ્રસ્ત બનવા લાગ્યું, અને સર્વદા સિરાજને પોતાના સમીપ રાખી ઉપદેશાત્મક વચનોથી તેનું હૃદય ભરવા લાગ્યો. સિરાજુદ્દૌલા સમજતો હતો કે તેના માતામહ ચિર-કાલ જીવંત રહેવાના છે. તેણે પોતાના આહુત્યથી દુર્જય મૃત્યુને પણ પરાધીન બનાવ્યું છે, પછી તેને ચિન્તા શા માટે હોવી જોઈએ! જ્યાં સુધી માતામહ વિદ્યમાન છે ત્યાં બંગાલ, બિહાર, ઓરિસા તરફ દ્રષ્ટિપાત કરવાનું દેનામાં સામર્થ્ય છે? આથી તે હીનબુદ્ધિએ આમોદ પ્રમોદ શિવાય બીજા કશો વિચાર કર્યો નહોતો, અને પોતાને સ્વાભાવિક આવા દુર્લભ ઉપભોગ પ્રાપ્ત થયા છે, એમ માની રાત્રિ દિવસ વિકાસ વૈભવમાં નિમગ્ન રહેતો હતો.

આવી બ્રમાત્મક ધારણામાં લુગ્ધ બની પૃથ્વીને કામદુગ્ધા સમજી તે તેનું સેવન કરતો હતો, અને સર્વને તૃણવત્ માનતો હતો. અહં-કારને ઐશ્વર્ય પૂર્ણ તેના આત્માને સર્વ તરફ ધૂણાથી જોવાની ટેવ પડી હતી. તે પ્રતિષ્ઠિત જનોને અનુચિત વાક્યો સંભળાવતો હતો—અયુક્ત આચરણો કરતો હતો. પરંતુ તેણે જ્યારે મૃત્યુને પોતાનો પ્રત્યક્ષ દંડ લઈ નવાજ ઉપર આક્રમણ કરતું જોયું ત્યારે તેનું શ્રમિત મગજ ડેકાણે આવ્યું. હૃદયમાં પ્રત્યક્ષ વાવાઝોડું ઉઠ્યું. અને તેમાં સર્વ દિશાનો લોપ થતો જોયો. તેના જ્ઞાન ચક્ષુ ઉઘડી ગયાં. પરંતુ હવે તે શું કરે! ભવિષ્યના અતકર્ય લેખો તેને વાંચવાના હતા. પણ વાર તે ડાહ્યો બની ગયો. રોગીષ્ટ નવાજ પાસે બેસી તેના ઉપદેશ-બોધ ઝીલવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. અલીવર્દીખાને ખચર હતી કે સિરાજુદ્દૌલા વિપુલ પ્રમાણમાં મદ્યપાન કરે છે. મુસલમાનો માટે મદ્યપાનનો નિષેધ ગણવામાં આવ્યો છે. વિશેષતઃ રાજાઓ માટે

માદક દ્રવ્યો અગ્રાણ ગણવામાં આવ્યાં છે. મનુષ્યને વિનાશની સીમા ઉપર લાવવા માટે, અસત્ય પથપર ચડાવવા માટે, વારુણીથી અધિક કાચ કાણુ કરી શકે તેમ છે? સિરાજુદ્દૌલાનું ચિત્ત આ વસ્તુ તરફથી ત્યાંસૂધી વાળવામાં નહિ આવે ત્યાંસૂધી તેના મંગલનો સંભવ નથી એમ માની વયોવૃદ્ધ-પ્રવીણ નવાબે સિરાજને પ્રથમ મઘપાન ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ કરવાનું કાર્ય હાથ ખર્યું.

જે કાર્ય બળથી ન બની શકે, તે કળથી બહુધા બન્યાં છે. એક સમયે જે કાર્યમાંથી ઉપયુક્ત ફળની પ્રાપ્તિ થતી નથી, તે જ કાર્યમાંથી અન્ય પ્રસંગે કળવડે ઇચ્છિત ફળ મળે છે. આથી દીર્ઘ-દર્શી નવાબ સિરાજને મઘપાન વિરૂદ્ધ ઉપદેશ દરવાના સમયની પ્રતિજ્ઞા કરવા લાગ્યો-એક સમયે ઉત્તમ પ્રસંગ મળેલ જોઇ પોતાની શય્યા પાસે બેઠેલા સિરાજુદ્દૌલાને એકલો જોઇ તેણે કહ્યું, 'સિરાજ, મને કાલ-વ્યાધિએ ઘેરી લીધો છે. હું બેઠો થઈ તેવી ગને આશા નથી. હવે થોડા વખતમાં હું આ સંસારનો ત્યાગ કરી જઈશ.'

સિરાજે આંખોમાં આંસુ લાવી કહ્યું, "વહીશશ્રી, આપ શા માટે એવું બોલો છો?" આપનો રોગ એવો અસાધ્ય નથી કે જેથી તમે જીવન-આશા ત્યાગી દો."

અલી:—ભાઈ! તારા પેઠે યુવાન વય હોય તો હું આરોગ્ય પુનઃ મેળવવાની આશા રાખું, એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ મારી ઉંમર હવે વૃદ્ધ થઇ છે. ઉદર-રોગથી પીડિત વૃદ્ધ મનુષ્યો બહુધા મૃત્યુને શરણે જાય છે. જેનો જન્મ છે તેનો નાશ અવશ્ય છે. આથી મને લેશ પણ મૃત્યુની બીતિ નથી. હું શાન્ત ચિત્તે મૃત્યુની રાહ જોઉં

હું. આ વખતે મારા હૃદયમાં ચિન્તા હોય તો માત્ર તારીજે. માત્ર તું મારું એક વચન માન્ય રાખ કે જેથી હું મુખે મારી ક્યામતને તાળે થાઉં. તું ખંગાલ, બિહાર, ઓરીસાની ગાદીપર જેસી પ્રજા-પાલન અને રાજ્યશાસન કરવાનું ગહન કર્તવ્ય બખરી શકીશ કે નહિં, તેની પણ મને તો જ ખાત્રિ થાય.

સિરાજ:—એવી શી માગણી કરવા માગો છો, વડીલશ્રી !

અલી:—ત્યારે પ્રથમ પ્રતિજ્ઞા કર કે, જે કાર્ય કરવાની હું તને મના કરું, તે પ્રમાણે તું વર્તીશ.

સિરાજ:—વડિલશ્રી, આજ્ઞા કરો ! આપ કહો તેવી અડગ પ્રતિજ્ઞા કરવા હું તૈયાર છું !

અલી:—સિરાજ, મુસલમાનો માટે કુરાન જેવું વિશ્વસનીય પુસ્તક અન્ય કોઈ નથી. તું તેનો સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા કરીશ ?

સિરાજ વિષાદમય હાસ્ય કરી બોલ્યો, “વડિલશ્રી, શા માટે નહિં ? હું કુરાનનો સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે આપ જે કાર્ય કરવાનું મને ફરમાવશો, તે પ્રાણુતે પણ હું કરીશ.”

અલી:—સિરાજ, ખૂબ વિચાર કરી સોગન ખા ! નહિં તો અંતમાં ધર્મપંથથી પતિત બની, લોકોના દારુણ તિરસ્કારને પાત્ર થઈશ.

સિરાજ:—વડિલશ્રી, વૃથા સંદેહ શામાટે આણો છો ? યદિ સિરાજુદ્દૌલાએ આપના વંશમાં જન્મ લીધો ન હોત તો અત્યારે આપનો સંદેહ ઉચિત હતો.

અલી:—સિરાજ, મને તારો સમ્પૂર્ણ વિશ્વાસ છે.

સિરાજઃ—ત્યારે કહો, આપના સાન્તવન માટે મારે શું કરવું પડશે ?

અલીઃ—સિરાજ, કુરાનનો સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા કર કે આજથી દાર પીવો નહિં એટલુંજ નહિં પરંતુ તેનો સ્પર્શ પણ કરવો નહિ.

સિરાજના હૃદયમાં આઘાત થયો. મૃત્રિમ ગાંભીર્ય ધારણ કરી તે બોલ્યો, “ વડિલશ્રી, આવી એક સામાન્ય બાબત માટે આપ આટલા બધા ચિન્તામસ્ત હતા ! યદિ હું શરાબનો ત્યાગ કરું તેથી આપને નિશ્ચિંતતા પ્રાપ્ત થતી હોય તો હું આપણા પવિત્ર ધર્મગ્રંથ કુરાનનો સ્પર્શ કરી પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે, આ જીવન રહેતાં દારુ કદિ પીશ નહિં તેમજ તેને અડપીશ નહિ. જો હું આ પ્રતિજ્ઞા તોડું તો આ જન્મ નહિં પણ દરેક જન્મમાં દુઃખનો ભોગ્યો થાઉં-કંગાલ બની જીવન વ્યતીત કરું ! ”

સિરાજુદ્દૌલાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી, નવાબને અવસાનકાળે સાન્તવન મળ્યું. તેના મુખ ઉપર પ્રસન્નતાની છાયા તરી આવી. તેણે કહ્યું, “ ભાઈ સિરાજ ! તારી પ્રતિજ્ઞાથી મને સ્વસ્થતા પ્રાપ્ત થાય છે. હવે હું સમ્પૂર્ણ શાન્તિથી મત્યુને ભેટીશ. પરંતુ ખૂબ યાદ રાખજો કે જો આ પ્રતિજ્ઞાનું તું ઉલ્લંઘન કરીશ તો તારો દહાડો અવશ્ય બદલાઈ જશે.” વડિલશ્રી, ચિન્તાનો સર્વથા ત્યાગ કરે. જો હું જૈતુદ્દિનનો પુત્ર હઉંશ તો પ્રતિજ્ઞા તો શું, પણ આ મુખમાંથી જો એક વાત શબ્દો નીકળ્યા છે તેનું પ્રાણુતે પાલન કરીશ.” સિરાજે દ્રઢતાથી કહ્યું.

અલીવર્દીખાંએ તેના કપોલ પ્રદેશે પોતાનો માયાકૂળ હાથ

ફેરવી કહ્યું, “સિરાજ, તેં આજ મારા ચિત્તનું સાન્તવન કર્યું છે. હું આશીર્વાદ આપું છું કે, યાવજજીવન સુખશાંતિમાં તારો કાલક્ષેપ થાય અને દિલ્હી સમાવે વિશાળ સામ્રાજ્યનો માત્રિક બની તને ઇચ્છિત યશ-કીર્તિ પ્રાપ્ત થાય!”

સિરાજુદ્દૌલાએ મ્લાન મુખે દુઃખિત સ્વરે કહ્યું, “વડિલશ્રી, સિરાજુદ્દૌલાને આ આશા દુરાશાવત્ જણાય છે. દિલ્હીનાં સિંહાસનની પ્રાપ્તિ એ મહત્વાકાંક્ષા છે પરંતુ અત્યારે તો મને બંગાલ, ખિહાર, ઓરીસાનું રાજ ચલાવવું મુશ્કેલ લાગે છે. મારા ભાગ્યમાં તેટલું પણ સર્વદા અચળ રહે, તેના માટે મને સંદેહ છે.”

અલી:—સિરાજ, આ સમયે તું મારો ઉત્તરાધિકારી છો. તું મારો યુવરાજ છે. તારા માર્ગમાં કોઈ વિઘ્ન નાખી શકશે નહિં.

સિરાજુદ્દૌલાએ વિષાદપૂર્ણ ભાવે કહ્યું, “વડિલશ્રી જ્યાં સુધી આપ વિદ્યમાન છો ત્યાં સુધી મને કિંચિત્ આશંકા નથી, પરંતુ આપના મૃત્યુ પછી મને મારો માર્ગ અત્યંત ભયંકર જણાય છે.” અલીવર્દીખાંએ વ્યગ્ર બની પૂછ્યું, “સિરાજ, તું આવાં વચનો શા માટે ઉચ્ચારે છે? નિરાશ શા માટે બને છે? શું તું એમ માને છે કે મેં કોઈ અન્ય પુરૂષને ઉત્તરાધિકારી તરીકે નિર્માણ કર્યો છે?”

સિરાજ:—વડિલશ્રી, મેં એવા વિચારનો કદાપિ મારા ચિત્તમાં સ્થાન આપ્યું નથી. આપે અત્યંત સ્નેહ અને પ્રેમથી મને ઉછેરી મોટો કર્યો છે, અને છેવટે તેના પરિણામે આપ મુશિક્ષાઆદત્તી ગાદીનો કોઈ અન્યને બોક્તા કરો, એવું સ્વપ્ન પણ મને આવ્યું નથી.

અલી:—ત્યારે પછી તું નિરાશ શા માટે થાય છે?

સિરાજી:—વડિલશ્રી, મને જણાય છે કે આ સ્ટાન્ટમાં આપના શિવાય મારું બહુ ઈચ્છનાર બીજું કોઈ નથી. આથી મને લવિષ્યનો માર્ગ અત્યંત વિકટ જણાય છે.

અલી:—પરંતુ તેનો અર્થ એવો થતો નથી કે રાજસિંહાસન તને નહિ મળે.

સિરાજી:—વડિલશ્રી, આપની કૃપાના પ્રતાપે લોકોનાં હૃદય જાણી લેવાની સિરાજીદોલામાં કુશાગ્ર બુદ્ધિ છે. મનુષ્યનાં પ્રકૃતિ, વિચાર હું તેના પહેલવહેલા સહવાસથીજ જાણી શકું છું. આપના સધળા મંત્રીઓ અને કર્મચારીઓ મારા પ્રતિસ્પર્ધીઓ, વિદ્વેષી છે. ઉપરથી તે લોકો સત્યતા, સરલતા, પ્રભુ-ભક્તિ દાખવે છે, પરંતુ વાસ્તવિક તેઓનાં હૃદય હલાહલથી ભરેલાં છે. આપ મૃત્યુ શય્યાપર પડ્યા છો, એ જોઈ તેઓ ગુપ્ત રીતે એકત્ર થાય છે. અને લવિષ્યમાં હું રાજપદચૂત થાઉં તેવું બીજાણુ પડ્યું રચી રહ્યા છે, પ્રાયઃપ્રતિદિન—રાત્રિ હમણાં તેઓ અરસપરસ આજ મંત્રણા કરી રહ્યા છે કે આપના મૃત્યુ પછી સિંહાસન ઉપર કોણ બેસશે. તેઓ ભયંકર કાવતું રચી રહ્યા છે. વસ્તુસ્થિતિ આવી છે ત્યાં શી રીતે હું રાજ્ય પ્રાપ્તિની આશા રાખું !

અલી:—આ કાવત્રાનો પ્રધાન કોણ છે ? અને તેઓએ મળવાનું સ્થળ કયું નિયત કર્યું છે ?

સિરાજી:—તેનો પ્રધાન નેતા રાજવલ્લભ છે અને તેઓ સધળા માતીજીલમાં એકત્ર થાય છે.

અલી:—તે લોકો કોને સિંહાસન પર બેસાડવા માગે છે ?

સિરાજી:—કાકા નવાજિશ મુહમ્મદને !

આ સાંભળી નવાબ અલીવદીખા અત્યંત દુખિત થયો. મંત્રીઓ અને પ્રજાજનના આ ગુપ્ત વ્યહવારથી તેને અત્યંત કષ્ટ થયું. દુઃખમાં તે સોચ કરવા લાગ્યો, “અરે મનુષ્ય કેવાં સ્વાર્થી છે ! તેઓ કેવાં ભયંકર થઈ શકે છે ! તે લોકો પોતાનો મતલબ સાધવા મૌખિક અનુરાગ અને સરલતા બતાવવાનું અને હૃદયમાં હલાહલ ધારણ કરવાનું પાપીષ્ઠ આચરણ કરતા અચકતા નથી ! અરેખર ન્યાં સૂધી આપણાં સૌભાગ્ય, ખલ, વિક્રમ અમ્મર હોય છે ત્યાં સૂધી જગત આપણું છે. આથમતાંઓ ઉપર નિર્બલ પણ પ્રહાર કરવાને તૈયાર થાય છે. અરે વિચિત્ર માનવ પ્રકૃતિ વિશ્વાસોચિત નથી !”

દુઃખ અને શોકથી નવાબનું ચિત્ત વિશેષ હતાશ બન્યું. એક તો રોગની દારણ્યાતનાથી તેને અસહ્ય વેદના પીડા હતી તેમાં આ મર્મદાહક અગ્નિનો પ્રવેશ થયો. સ્નેહાધાર સિરાળુદૌલાનાં ભવિષ્યનાં ચિત્રો જોઈ તેને અસહ્ય પીડા થવા લાગી; તેણે નેત્રો ખંધ કર્યા અને ઇશ્વર સ્મરણ કરવા લાગ્યો.

પરિચ્છેદ ૧૧.

રાજા રાજવલ્લભ.

કંટક દૂર થયો ! શત્રુનો નાશ થયો ! સિરાળુદૌલાના સિંહાસનનો પ્રતિદ્વંદી હવે કાંઈ નથી. જે એક પ્રતિસ્પર્ધી હતો તે આકસ્મિક રીતે મૃત્યુ પામ્યો. નવાજિશ મુહમ્મદ એકાએક રા-અસ્ત થયો અને મરણ પામ્યો. હવે સિરાળુદૌલાને શાનો ભય રહે?

નવાગ્નિશ મુહમ્મદનું મૃત્યુ થયું એ ખીના સત્ય છે. પરંતુ સિરાજુદૌલાનો પ્રધાન શત્રુ રાજા રાજવલ્લભ ન્યાં સૂધી વિઘ્ન-માન હોય, ત્યાં સૂધી એ નિશ્ચિન્ત રહી શકે તેમ નહોતું. તે માતા મહા પાસે એસી રાજવલ્લભ વિરૂદ્ધ અનેક પ્રકારની પરિસ્થિતિ ઉપસ્થિત કરવા લાગ્યો. સિરાજુદૌલા સમજી ગયો હતો કે યદિ આ સંસારમાં તેનો કોઈ શત્રુ હોય. સિંહાસન પર પદ-અર્પણ, કરવાના તેના માર્ગમાં કોઈ પણ કંટક હોય તો તે રાજા રાજવલ્લભ છે. રાજા રાજવલ્લભને પણ સારી રીતે જાત હતું કે પ્રસંગ મળતાં સિરાજુદૌલા અવશ્ય તેનાં ધન-પ્રાણ-કુલ-મર્યાદા સર્વનો નાશ કરશે. આથી આ બન્ને એક બીજા તરફ દ્વેષીય; દ્રષ્ટિથી જોતા હતા. અને કોઈ પણ રીતે એક બીજાને ક્ષતિપહોંચે તેવા પ્રયત્નો કરતા હતા. જે દિવસે નવાગ્નિશ મુહમ્મદનું મૃત્યુ થયું અને તેના મૃત દેહને મોતીઝીલની મસજિદમાં દફનાવવામાં આવ્યો તે દિવસે રાજા રાજવલ્લભે નિશ્ચય કર્યો કે નવાબના મૃત્યુ પછી સિરાજુદૌલા વિના વિલંબે તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાંખશે.

આથી રાજા રાજવલ્લભ પહેલેથીજ સાવધ બન્યો. તેને ખાત્રિ હતી કે નવાબના મૃત્યુ પછી સિરાજુદૌલા ગાદીપર બેસશે અને સર્વત્ર તેના અધિકારનું સામ્રાજ્ય ફેલાશે. આમ છતાં તે ગુપ્ત રીતે એવા પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો કે જેથી સિરાજુદૌલા મુશ્કિલબાદની ગાદીથી વંચિત રહે અને તેનું ખર્ચ સ્વામીત્વ ઇકરામુદૌલાના શિશુપુત્રને પ્રાપ્ત થાય. તે ચોતરફ એ સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરવા લાગ્યો કે નવાબના મૃત્યુ પશ્ચાત્ત સિરાજુદૌલાને મુશ્કિલબાદની ગાદી પર બેસવાનો કોઈ હક નથી. ગાદી પર બેસવાનો વાસ્ત-

વિકલ્પક ઇકરામુદ્દૌલાના પુત્રનો છે.

રાજા રાજવલ્લભનો એ આશય હતો કે ઇકરામુદ્દૌલાના પુત્રને ગાદી પર બેસાડી, ઘસીટી બેગમને રાજમાતાનું પદ આપવું અને બંગાલ-બિહાર, ઓરીસાની વજીરાત હાથ કરવી. આ ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે તે ગુપ્ત રીતે મોતીઝીલમાં લશ્કર એકત્ર કરવા લાગ્યો, અને સિરાજુદ્દૌલા ગાદીપર ન બેસી શકે, તેવાં વ્યવહારિક પગલાં લેવાં શરૂ કર્યાં. પ્રજાજનો પણ રાજા રાજવલ્લભ પોતાનો આ આશય સિદ્ધ કરી શકશે કે નહિ, તે સંબંધી જરા પણ વિચાર કર્યા વિના આખો મીચી તેના પક્ષમાં જોડાવા લાગ્યા.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે કે હાકાનો શાસનભાર નવાબશ મુહમ્મદ ઉપર રાખવામાં આવ્યો હતો અને તે અત્યંત વિલાસી-હોવાથી કોઈ કામ તરફ લક્ષ આપતો નહોતો. તેમજ રાજ્યમાં શું અધાધુની ચાલી રહી છે, તે વિચારતો નહિ. તે સર્વદા મુર્છા-ખાદમાં આવી મોતિઝીલમાં રહેતો. રાજા રાજવલ્લભ તેનો વિશ્વાસુ મંત્રી હતો, અને તેથી તેણે વાસ્તવિક રીતે હાકાનો સઘળો શાસન ભાર રાજા રાજવલ્લભ ઉપર નાખ્યો હતો.

આ વખતે ઉચિત સમય જાણી રાજા રાજવલ્લભે પોતાની અને ઘસીટી બેગમની ધનસંપત્તિને સુરક્ષિત રચણે રાખવાનો વિચાર કર્યો. યદ્યપિ ગુપ્ત રીતે તે ગાદી સિરાજુદ્દૌલાના હાથે ન જાય એવા સખળ પ્રયત્ન કરતો હતો, પરંતુ પરિણામ કદાપિ અશુભાર્થ આવે તેથી પોતાની તેમજ ઘસીટી બેગમની સર્વ ધન સંપત્તિ સંબંધી યોગ્ય પ્રબંધ કરવો જોઈએ, એવું ધારી તેણે પોતાના

પુત્ર કૃષ્ણવક્ત્રલ ઉપર એક પત્ર લખ્યો. પત્રનો આશય નીચે પ્રમાણે હતો.

“ વત્સ કૃષ્ણવક્ત્રલ,

“ આ પત્રથી હું તને સાવધ બનવાની ચેતવણી આપું છું.
 “ હવે નિશ્ચિંત એસી રહેવું ઉચિત નથી. જે વખત જાય છે તેની
 “ અંદર અસાવધ બની એસી રહેવાથી, જે કંઈ આપણા પાસે
 “ છે, તે પણ ગુમાવી એસશું. ધનસંપત્તિને નિરાપદ બનાવવી એ
 “ અત્યારે આપણા માટે અત્યંત આવશ્યક છે. નવાખ અલીવર્દીખાં-
 “ ની જીવનઆશા દુર્લભ છે, તેની આયુઃ ની ઘટિકા પૂર્ણ થઈ
 “ રહી છે. નવાખનો ઉત્તરાધિકારી સિરાજુદૌલા છે, પરંતુ હું એવી
 “ પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યો છું કે જેથી ઇક્રામુદૌલાનો પુત્ર ગાદી પર
 “ એસે. યશ મળવો એ ઇશ્વરી મંકેત હોય તોજ બની શકે છે,
 “ તેટલા માટે ધન-સંપત્તિ અને પરિવારનું રક્ષણ કરવાને આપણે
 “ પ્રથમ તત્પર રહેવું જોઈએ. તું તે સર્વને લઈને કલકત્તામાં
 “ નિવાસ કર એવી મારી આજ્ઞા છે. હું એવી યોજના કરીશ કે
 “ જેથી તમે ત્યાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના આશ્રયમાં નિશ્ચિત રહી
 “ શકો. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સાથે આપણને ઘણા સારા સંબંધ
 “ છે. તેઓ તરફથી આશંકા લાવવાનું કંઈ કારણ નથી. આથી
 “ આ પત્ર વાંચી હવે કંઈ પણ વિલંબ કર્યા વગર કલકત્તા તરફ
 “ પ્રયાણ કરજે, પ્રયાણની વાત અત્યંત ગુપ્ત રહેવી જોઈએ.
 “ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની આશ્રય માગનારનું હુમ્મેશાં રક્ષણ કરે છે.

રાજવલ્લભ. ”

પોતાના પુત્રને આ પ્રમાણે પત્ર લખી રાજવલ્લભ નિશ્ચિંત બની ગયો, એમ સમજવાનું નથી. તે કંપનીની કાસિમ બાજરની કાઠીના અધ્યક્ષ વાટસ સાહેબને મળ્યો, કે જેથી કલકત્તાની ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો આશ્રય સરળતાથી મેળવી શકાય. મી. વાટસ રાજ રાજવલ્લભને પોતાને ત્યાં આવતો જોઈ પોતાને અત્યંત માન મળેલ સમજ્યો. અપૂર્વ આદરપૂર્વક તેણે તેનો સત્કાર કર્યો. રાજ રાજવલ્લભ અત્યંત ચતુર પુરુષ હતો. તેણે તેના સત્કારનો સ્વીકાર કરતાં કહ્યું; “ હું આપને મળવાને આવ્યો છું. ” મી. વાટસે અત્યંત પ્રસન્ન થઈ જવાખ આપ્યો, “ આપની મારા ઉપર તેટલી વિશેષ કૃપા છે. હું આપની આ ઉદારતા માટે આપનો રજી છું. ”

રાજવલ્લભ:—આપને મળવાનું ઘણા વખત થયાં ચિન્તવન થાય છે. સદૈવ આપને મળવાની અભિલાષા રહે છે, પરંતુ કામનો બોજને વિશેષ હોવાથી સમય મળી શકતો નહોતો. વિશેષતઃ જ્યાં સુધી ઈકરામુદ્દોલાના પુત્રને મુશિદાબાદના સિંહાસનપર બેસાડવામાં ફત્તેહમંદ ન થાઉં, ત્યાં સુધી હું શી રીતે નિશ્ચિંત બની શકું ।

વાટસ:—ડાક્ટર ફોર્થના કહેવાથી જણાય છે કે નવાખ ઝાઝા દહાડા કહાડી શકશે નહિં.

રાજવલ્લભ:—જ્યારે હપ્તોમોને આશા જણાતી નથી, ત્યારે નવાખ જીવન—આશાથી હતાશ બને એ સ્વાભાવિક છે. રોગની કમશઃ વૃદ્ધિ થતી જાય છે, અને નિશ્ચયપૂર્વક એમ સમજાય છે કે થોડા વખતમાં નવાખને આ સંસારનો ત્યાગ કરવો પડશે.

વાટસ:—નવાખના મૃત્યુ પછી તમે માનોએ કે કદાચ યુદ્ધના સંજોગે ઉપસ્થિત થાય ?

રાજવલ્લભ:—અવશ્ય તેમ બનશે, કારણ કે સિરાળુદૌલા સહજમાં ગાદી ઉપરથી પોતાનો હક ઉઠાવી લે તેમ નથી. તે નિશ્ચય યુદ્ધ કરશે.

વાટસ:—કદાચ યુદ્ધ થાય, તો આપ તેમ કરવા તૈયાર છો ?

રાજવલ્લભ:—એક રીતે તૈયાર છું પરંતુ જ્યાં સૂધી નવાબ વિશ્વમાન છે ત્યાં સૂધી યુદ્ધને અવકાશ નથી, તેમજ યુદ્ધ થઇ શકે નહિ.

વાટસ:—હા, એ તમારી ફરજ છે. નહિ તો નવાબની વિરૂદ્ધ અભ્યધારણ કરવા જોઇએ.

રાજવલ્લભ:—તેટલા માટે હું મૌન ધારણ કરી બેઠો છું. પરંતુ મારો એ નિશ્ચય છે કે, મુશ્કિલાબાદની ગાદી સિરાળુદૌલાને ન મળવી જોઇએ. સિરાજ જેવા અત્યાચારી પુરૂષને ગાદીથી વંચિત કરી ઇકરામુદૌલાના પુત્રને હું સિદ્ધાસનપર બેસાડવા માંગુ છું. મારા આ હેતુને સિદ્ધ કરવા હું કશી ન્યૂનતા રાખીશ નહિ.

વાટસ:—સાંભળવામાં આવ્યું છે કે નવાબે સિરાળુદૌલાને પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે સ્થિર કર્યો છે.

રાજવલ્લભ:—નવાબની ઇચ્છા એવી છે કે, તેના મૃત્યુ પછી સિરાળુદૌલાનો અભિષેક થાય. પરંતુ તેના જેવા સ્વેચ્છાચારી અને દુર્જનને રાજ્યાધિકાર પ્રાપ્ત થશે પછી અત્યાચારની સીમા રહેશે નહિ. તેના જેવો નુશાંસ મેં બીજો કાંઈ સાંભળ્યો નથી. તે દિવસે તેણે કંઈ કારણ વિના બિદોષ હુસૈનકુલીખાનો ઘાત કર્યો. હજી તો તે ગાદી પર બેઠો નથી તે પહેલાં લોકો પોતાના કુલ-માનની રક્ષા કરવાની ચિન્તામાં પડ્યા છે. તેથી આપ સહજ વિચાર કરી

શકશે કે ને તે બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો નવાબ બને તો પછી પ્રજાની કેવી શાંતિનીય સ્થિતિ થાય ! લોકો પોતાનાં સ્ત્રી, પુત્ર, ધન, સંપત્તિ સાથે નિશ્ચિંત રહી શકશે નહિ. તેઓને રક્ષણ મેળવવું અત્યંત દુર્લભ થઈ પડશે. હમણાં મને પણ સિરાજુદ્દૌલાના બચથી સાવધ રહેવું પડે છે.

મી. વૉટ્સે વિસ્મય પામી કહ્યું, “શું આપને પણ તેનો ભય છે?”

રાજવલ્લભ:—હા, મારે બહુ સાવચેત રહેવું પડે છે. તેનો વિશ્વાસ રાખી શકાય નહિ ! ઇચ્છા થાય તેનું હુસૈનકુલીખા પોઠે પળમાં નિઃકંઠન કરી નાંખે ! તે આહે તેના દ્રવ્ય રાશિઓ લૂંટાવે છે અને ક્ષણમાં મનગમતાં કુટુંબોને પ્રતિષ્ઠાહીન બનાવે છે. હાકાનો ત્યાગ મને આ કારણને લીધે કરવો પડ્યો છે. હું મારી તથા ઘસીટી બેગમની ધન સંપત્તિની રક્ષાનું કાર્ય આવા સંજોગોને લીધે આપને સોંપવા માગું છું. હું આશા રાખું છું કે આપ અવશ્ય અમને મદદ કરશો.

રાજા રાજવલ્લભની સમજણી બિના મી. વૉટ્સને માનવા લાયક જણાઈ નહિં. તેને પોતાની મશ્કરી કરવામાં આવતી હોય, તેમ જણાયું. તેણે કહ્યું, “હું ચોક્કસ નિશ્ચય ઉપર આવી શકતો નથી, કે આપની વાતમાં ક્યાં સૂધી સત્ય મમાયેલું છે ? આપને અમારા આશ્રયની જરૂર પડે, એ સંભવિત લાગતું નથી.”

રાજવલ્લભ:—હું આપની મશ્કરી કરતો નથી. સત્ય કહું છું કે જ્યાં સૂધી નવાબ જીવંત છે, ત્યાં સૂધી કોઈ સિંહાસનારૂઢ થઈ શકશે નહિં અને તે વખત દરમ્યાન મને તમારી મદદની જરૂર પડશે. સર્વસ્વ લઈને કમકતા જઈ રહેવા માટે મેં મારા પુત્ર કૃષ્ણ-

વક્ષભને પત્ર લખ્યો છે. આથી આપનો આશ્રય મળવાથી હું નિશ્ચિત બનીશ અને આપનો હસ્તેશને માટે રૂણી બનીશ.

વૉટ્સ:—જો આપ હમારો આશ્રય લેવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા હો, અને તમારા ઉપર અમારા હાથેથી ઉપકાર થતો હોય, તો તેમ કરવા અમે દરેક રીતે તૈયાર છીએ. આશ્રયે આવેલનું રક્ષણ કરવા માટે અંગ્રેજો પ્રાણની પણ પરવા કરશે નહિં.

રાજવક્ષભ:—મને આપની સહાયતા મળશે તે સંબંધે પ્રથમથી જ વિશ્વાસ હતો. આપનો આ ઉપકાર હું જીવન રહેતાં કદિ વિસરીશ નહિં.

વૉટ્સ:—મેં આપના પુત્ર પરિવારનું રક્ષણ કરવાનું સ્વીકાર્યું છે; પરંતુ તેથી નવાખ અને સિરાણુદોલા અત્યંત અપ્રસન્ન થશે. તે દિવસે તેઓએ અમારા ઉપર જૂઠું દોષારોપણ કરી બાર લાખ રૂપિયા દંડ તરીકે લીધા હતા. અને તેથી તમને અમે આશ્રય આપ્યો છે, એમ તેઓ જાણશે ત્યારે તેઓને અમને વિશેષ પજવવાને કારણ મળશે. પરંતુ ચિંતા નહિં. હમોએ સઘળા વિદ્યજનાઓને પહોંચી વળવા પ્રયત્ન કર્યું.

રાજવક્ષભ:—આ વાત અત્યંત ગુપ્ત રાખવામાં આવશે, તે સંબંધમાં નિશ્ચિંત રહો.

વૉટ્સ:—કોઈને આશ્રય આપવો એ પાપ કર્મ નથી. ઉલટી હમારી એ ફરજ છે. અને તે ફરજમાં વિશ્વાસ હોવાથી હું કિચિત્ ભયને ચિત્તમાં સ્થાન આપતો નથી. આપનું કુટુંબ કલકત્તામાં જઈ દરેક પ્રકારની સગવડ મેળવી શકે, તેવો પ્રયત્ન હું કરીશ.

રાજવલ્લભ:—મને ખાત્રિ છે કે આપનાં કર્તવ્યો વાણી અને કર્મમાં સમાન રુપે પરિણમે છે. અંગ્રેજ લોકો પોતાના વચનના પાલન અર્થે પ્રાણ અર્પણ કરી શકે છે. આ ગુણની આવી પરિસીમા અન્ય જાતિમાં કવચિતજ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે. મને તમારો બધાનો આટલો બધો વિશ્વાસ છે, તેથીજ તમારી સહાયતાની મેં યાચના કરી છે. અંગ્રેજ લોકો સત્યનિષ્ઠા, ઉદ્યમશીલતા, અભ્યવસાયનું આટલે દરજ્જે પાલન કરવાના ઉત્તમ ગુણો ધરાવતા નહોત, તો સ્વદેશનો ત્યાગ કરી, આત્મીય સ્વજનની માયાને અળગી કરી, સાત સમુદ્ર તેર નદીઓ ઓળંગી આટલે દૂર વ્યાપાર કરી શકત નહિં. તમારી પ્રજાનાં ચિત્તમાં સ્થિરતા છે, કર્તવ્ય દ્રઢતા છે અને હંમેશાં સાચું બોલે છે.

સ્વજાતિની ખ્યાતિ સાંભળી **મી. વૉટ્સન** ચિત અત્યંત પ્રસન્ન થયું. તેણે હૃદયના ઉમળકા સમેત કહ્યું, “દરેકને સર્વદા સર્વ રીતે ઉપયોગી થવું, એ મનુષ્ય માત્રની ફરજ છે. તે પરત્વે વિશેષ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી. આપનું કુટુંબ સંપૂર્ણ સ્વસ્થ સુખી રહે, એવો પ્રબંધ કરવાનો એક પત્ર હમણાંજ હું કલકત્તા લખી મોકલું છું.”

રાજવલ્લભ:—ત્યારે હું આપની રજા ચાહું છું.

મી. વૉટ્સ તેના સાથે હસ્તગૂનન કર્યું. બન્ને જૂદા પડ્યા. તેના જવા પછી શીઘ્ર **મી. વૉટ્સ** કલકત્તા એક પત્ર લખ્યો. પત્રનો આશય નીચે પ્રમાણે હતો.

“આજ ઘસીટી ઐગમનો મંત્રી **રાજ રાજવલ્લભ કાસિમખા** જરની કાઠીમાં આવ્યો હતો. તેણે પ્રાર્થના કરી છે કે, મારા કુટુંબને કલકત્તાની કાઠીમાં આશ્રય આપવો. હું તેને વચન આપી અંધારો

ધું. તેથી તેનો પુત્ર કૃષ્ણવલ્લભ તમારા આશ્રયની માથના કરવા આવે ત્યારે કિંચિત્ આનાકાની કરશો નહિં. રાજવલ્લભ આ સમયે ઘસીટી બેગમનો વિશ્વાસુ મંત્રી છે. નવાબ અલીવદ્દીખાનું જીવન હવે થોડા દિવસ માટે છે. તેના મૃત્યુ પછી ઘસીટી બેગમે દત્તક લીધેલો ઇક્રામુદ્દૌલાનો પુત્ર ગાદી પર બેસે એવો સંભવ છે. રાજ રાજવલ્લભ સિરાજુદ્દૌલા સિંહાસન પર બેસે તેનો ધોરતર વિરોધી છે. જ્યાં સુધી રાજવલ્લભ વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી સિરાજુદ્દૌલા સહેલાઈથી બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના સિંહાસન પર પદાર્પણ કરે, એ બનવા જોગ નથી. આવા સંજોગોમાં રાજવલ્લભ ઉપર ઉપકાર કરવાની આવશ્યકતા છે. મારી ભલામણ છે કે રાજવલ્લભના કુટુંબને તમારે કલકત્તામાં બધી સગવડ આપવી ”

પત્ર કલકત્તા રવાના કરવામાં આવ્યો.

યથા સમય મી. વૉટ્સનો પત્ર કલકત્તા પહોંચ્યો. પરંતુ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો અધ્યક્ષ ગવર્નર ડ્રેક આ વખતે કલકત્તામાં નહોતો. વાયુ પરિવર્તનને અર્થે તે વાલેશ્વર બંદર રહેતો હતો. ગવર્નર ડ્રેકની ગેર હાજરીમાં ઉપરોક્ત પત્ર મળવાથી અંગ્રેજોની જે નાની સંખ્યા ત્યાં ઉપસ્થિત હતી, તેઓની એક સભા મળી. આ સભામાં, મી. જોન બુલ, મી. મેનિંગહામ, ઇત્યાદિ કલકત્તાના મુખ્ય અંગ્રેજો હાજરી આપી હતી. દીર્ઘ વિચાર પરિણામે સઘળા રાજ રાજવલ્લભના કુટુંબને આશ્રય આપવામાં સમ્મત થયા.

બીજી બાજુ રાજ રાજવલ્લભનો પત્ર ઢાકા વખતસર પહોંચ્યો. પિતાના આદેશ મુજબ કૃષ્ણવલ્લભે પ્રયાણ કરવાની તૈયારી કરવા માંડી. તેના પ્રયાણનો સત્ય હેતુ જાહેર થાય નહિં તેમજ ગુપ્ત

આશયથી સિરાનુદૌલા અગ્રાત રહે તેટલા માટે તેણે ચોતરફ ખખર ફેલાવ્યા કે, તે સહપારવાર પુરુષોત્તમ મહાપ્રભુના દર્શન અર્થે જાય છે. સર્વત્ર આ સમાચાર ખંતપૂર્વક ફેલાવવામાં આવ્યા. તેણે વિના વિલંબે પોતાની તેમજ હાકાના રાજ ભંડારની વિપુલ સંપત્તિ કલકતા લઈ જવાની ગોડવણ કરવા માંડી.

કૃષ્ણવલ્લભે અત્યંત સાવધતા પૂર્વક રાજ ભંડારની સર્વ ધન સંપત્તિ સાથે લઈ લીધી, અને રાત્રિ સમયે હાકાનો ત્યાગ કરી નિરાપદ કલકતા પહોંચી ગયો. કલકતાના અંગ્રેજોએ તેનો આદર પૂર્વક સત્કાર કર્યો અને તેના કુટુંબને દુર્ગમાં આશ્રય આપ્યો. જ્યારે રાજવલ્લભને આ સમાચાર મળ્યા ત્યારે તે એક પ્રકારે નિર્ભય બન્યો.

પરંતુ આ વાત ગુપ્ત રહી નહિ. કૃષ્ણવલ્લભ કલકતા પહોંચ્યો છે એ સિરાનુદૌલાએ તરતજ જાણી લીધું. જ્યારે તેણે જાણ્યું કે રાજવલ્લભના પુત્રે હાકાના રાજભંડારની સમગ્ર સંપત્તિ સહ કલકતાના દુર્ગમાં અંગ્રેજોનો આશ્રય લીધો છે ત્યારે શિકાર છટકી જવા પડી જેની બ્યાવની સ્થિતિ થાય તેની તેની હાલત થઈ. ક્રોધથી તેનું હૃદય ઉકળવા લાગ્યું. છેવટે તેણે જ્યારે કંઈ ઉપાય જોયો નહિ, ત્યારે નવાખ પાસે જઈ સમગ્રી ખિતા જાહેર કરી.

પરિચ્છેદ ૧૨.

ભવિષ્ય વિચાર.

દિવસ વીતતા ચાલ્યા, તેમ તેમ નવાયના જીવનની આશા સધ-
જાઓએ મૂકી દીધી. તેઓએ નિશ્ચયપૂર્વક માની લીધું કે રોગગ્રસ્ત
નવાય સ્વસ્થ થાય એવી કિંચિત્ સંભાવના નથી. નવાય પણ પો-
તાનું મૃત્યુ નજીક આવેલ જોઇ સર્વદા ઇશ્વર ચિન્તનમાં પોતાનું
હૃદય અનુરક્ત રાખવા લાગ્યો.

સુયોગ—અવસર મળેલ જોઇ આ પ્રસંગે સધજા રાજકર્મચા-
રીઓ પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાના કાર્યમાં મશગુલ થયા. કોઇ નવા-
યને કંઇ પૂછતું નહોતું. કોઇ તેની અનુમતિની રાહ જોતું નહિં. જેને
જેમ ફાવે તેમ વર્તતું. રાજ્યમાં સર્વત્ર નાના પ્રકારની અરાજકતા
બ્યાપી રહી. સિરાજ માતામહની શય્યા પાસે બેસી હંમેશાં તેને
આ બધી ઘટનાઓ સંભળાવતો. મૃત્યુ શય્યાએ પડેલ નવાય દોહિ-
ત્રની આ વાતો સાંભળી આકુલ બ્યાકુલ બની જતો અને તેના ભવિ-
ષ્યની તિમિર સૃષ્ટિઓનો કારમો અનુભવ મેળવતો. તેનામાં ઉડવાની
શક્તિ હવે હતી નહિં. શી રીતે તરવાર લઇ હવે તે શત્રુદમન કરવા
બહાર નીકળે ? શી રીતે આ સર્વ અનિષ્ટ ઘટનાઓનું નિકંદન કરે ?
અત્યારે તે સર્વથા પરવશ હતો. લોહાની ગંજીરા પેઠે તેનું શરીર
જકડાઇ ગયું હતું. દોહિત્રના ભવિષ્યના ઉન્નતિ પંથમાંથી કંટકા
નિંદવાનું અત્યારે તેનામાં સામર્થ્ય નહોતું. તેણે સિરાજુદ્દોલાને શત્રુ

હમન અર્થે જે કૌશલ્ય, રાજત્વનાં ગૂઢ તત્વોની જરૂર છે, તે શિખ-
વવાનો પ્રારંભ કર્યો, આગ લાગી ત્યારે ફૂવો ખોદવાનું ડહાપણ
અત્યારે વયોવૃદ્ધ ઘડાયેલા નવાખને સૂઝ્યું.

આ કંઈ કોઈ દરિદ્ર મનુષ્યની રોગ શય્યા નથી. નવાખની
ખખર અંતર પૂછવા કશું આવશે, એ સંશયને અહિંઆ સ્થાન
નથી. સ્વયં ખંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો નવાખ મૃત્યુ શય્યા ઉપર
પડેલ છે. આથી અનેક રાજા, મહારાજા, જમીનદાર, ઉમરાવ, પ્ર-
ધાન, રાજ્યના પ્રતિષ્ઠિત લોકો અનુગ્રહની આશાથી નવાખ પાસે
રાત્રિ દિવસ હાજર રહે છે અને તેની સેવા શુશ્રૂષા કરે છે, તેના
ચિત્તને પ્રસન્ન રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. નવાખનો રાજમહેલ હમણાં
સદૈવ ઉત્સુક જનોથી ભરેલો રહે છે. આ કારણથી ઇચ્છા છતાં
નવાખ સિરાજુદ્દૌલાને શિક્ષા દેવાનું કાર્ય હાથ ધરી શક્યો નહિં ।
આતુર ચિત્તે ઉચિત પ્રસંગની રાહ જોવામાં આવતી પણ જ્યારે
ઇચ્છા થાય ત્યારે કોઈને કોઈ તેના પાસે જોવામાં આવતું.

સંખ્યા આવી. તારાનો ઝાંખો પ્રકાશ પડવા લાગ્યો. નિશા-
નાયના આજા પ્રકાશનો ઉદય થયો. મધુર વસંત કાળ-વિશેષતઃ
સંખ્યાનો મલયાનિલ મંદ મંદ ગતિ કરી રહ્યો છે. લોકો ઉઘાનોમાં,
રસ્તાઓ ઉપર, ગંગાતીરે ફરવાને નીકળી પડ્યા છે. નવાખ અલી-
પર્દાઓએ આ પ્રસંગ ઉચિત સમજી સિરાજને પોતાના પાસે બેસાડી
ધીરે ધીરે કહ્યું, “ભાઈ સિરાજ, ખ્યાન આપી મારી એક બે વાત
સાંભળ. હું જોઉં છું કે તારા શત્રુઓ એકઠા થઈ રહ્યા છે. સર્વ
તારો પરાજય કરવાના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા છે. તને મુશ્કેલીઓ

ગાદી મળે, તેમ કાંઈ ઇચ્છતું નથી. યદ્યપિ મારી ઇચ્છા છે કે તું મુર્શિદાબાદની ગાદીપર બેસે! હું તને મારો ઉત્તરાધિકારી માનું છું, અને તેથી તને યુવરાજપદ આપ્યું છે, છતાં મુર્શિદાબાદની સઘળી સાધારણ પ્રજા તને રાજા તરીકે માન્ય રાખવા માગતી નથી. આવા સંજોગોમાં મારા મૃત્યુ પછી તું શી રીતે રાજ્ય રક્ષણ કરી શકશે? સિરાજ, મને મારી જરાપણ ચિન્તા નથી. તારી ચિન્તાને લીધે મારું ચિત્ત અસ્થિર બની ગયું છે. આ પ્રસંગે કયો ઉપાય ઇષ્ટ છે, કેવા પ્રયત્નોનું અવલંબન કરવામાં આવે તો તું ભવિષ્યમાં નિર્ભય બને, એ ઉપર મેં ઘણા વિચારો કર્યા છે, પરંતુ કાંઈ ચોક્કસ માર્ગ મેં હજી કહાડ્યો નથી. સિરાજ! મારા હૃદયમાં એક પ્રબળ-આશા નિવાસ કરે છે. તે એકે મારા મૃત્યુ પછી તું રાજ્ય સિંહાસનપર બેસી મારી કીર્તિમાં અભિવૃદ્ધિ કરે! સિરાજ, તું આમ કરશે કે નહિં?”

સિરાજહૌલાએ દુઃખિત સ્વરે કહ્યું, “વડિલશ્રી, એક વખત સિંહાસનપર બેસું પછી ભલે હજાર પ્રતિયોગીઓ સામા આવી ઉભા રહે, તોપણ તેઓની શક્તિ નથી કે સિરાજહૌલાના હાથમાંથી રાજ્ય-ધૂરા ખૂંચવી શકે!”

નવાબે સ્મિત કરી કહ્યું, ‘સિરાજ, તું ખાલક છે. એટલે આમ બોલે છે. વૈભવનો ઉપભોગ ઘણા લોકો કરી શકે છે, પરંતુ તેની રક્ષા કરવી એ અત્યંત કઠિન કાર્ય છે. જે ધનસંપત્તિનું રક્ષણ કરી શકે તેનેજ ખરો પ્રભાવશાળી પુરુષ સમજવો. આતરફ શત્રુઓનો સમૂહ જોઈ, તું એમ માને છે કે પ્રારંભમાંજ તને રાજ્ય-સિંહાસનની પ્રાપ્તિ થશે નહિં; પરંતુ એ તારી ભૂલ છે. હું સ્પષ્ટ જોઈ

રહ્યો છું કે આ કાર્યમાં કોઈ બાધા નાંખી શકે તેમ નથી. તને અવશ્ય બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના નવાખતી પદવી પ્રાપ્ત થશે. પરંતુ એ પદવું રક્ષણ તારાથી થઈ શકશે કે નહિ એ સંશયાત્મક છે. મને સારી રીતે જ્ઞાત છે કે, અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સાથે તે પ્રીતિ રાખી નથી, તેથી તેઓ તરફથી તારું સર્વથી વધારે અનિષ્ટ થશે.”

સિરાજ:—વડિલશ્રી યદિ આપ એવું માનોછો તો તે પ્રસંગે અગાઉ તમને તેઓનું નિકંદન કરવાનો અવસર મળ્યો હતો, તે તક શા માટે જવા દીધી ?

અલી:—તેમ કરવાનાં કારણો હતા. તે સમયે હું નહોતો ખારતો કે મારે આટલા જલ્દી આ સંસારનો ત્યાગ કરવો પડશે. જો મને પ્રથમથી ખબર હોત કે મરાઠાઓના દમન પછી મને તરવાર હાથમાં લેવાનો અવસર નહિં પ્રાપ્ત થાય, જો હું પહેલેથી જાણતો હોત કે આ કાલ વ્યાધિ ત્વરાથી મારાપર આક્રમણ કરવાનો છે, તો અંગ્રેજ વ્યાપારીઓનું દમન કરવા પહેલાં હું કદિ મરાઠાઓને હંફાવવાનું કાર્ય હાથ ધરત નહિં.* અરેરે ! મેં જીવનભર લડાઈઓ લડી સધળી મહેનત અંતે ધૂળ મેળવી ! સિરાજ મારી ઉત્કટ ઇચ્છા હતી કે હું આ સંસારમાંથી પ્રયાણ કરું તે પહેલાં તારો કોઈ શત્રુ રહી ન જાય, પરંતુ નિરુપાય ! મારી એ ઇચ્છા વિક્ષણ થવાનો પ્રસંગ આવી પહોંચ્યો છે.

●ઈશ્વરને તો એ મંત્રૂર હતું કે, ભારત પ્રજા અત્યાચારથી રક્ષણ મેળવે; ભારતનાં ધનધાન્ય, પ્રજા નિર્મળ અને; સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય પ્રસરે; દેશમાં વિદ્યા, કલા, કૌશલનો પ્રચાર થઈ તેની ઉન્નતિ થાય. આ ઈશ્વરી

સિરાજ:—વડિલશ્રી, આજ આટલા દિવસ પછી આપે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓને ઓળખ્યા, તેથી મને મંત્રોષ થાય છે; પરંતુ આપે તેને પ્રથમથી ન ઓળખ્યા એ આપે મોટી ભૂલ કરી છે.

અલી:—હું તેઓને સારી રીતે પ્રથમથીજ જાણું છું. જેના સાથે આપણે અમદાવાદન ચલાવીએ તેના તરફથી આપણા ભલાની કદિ આશા રાખવી નહિ. વારનવિક આપણે તેઓને નહારા કહી શકીએ નહિ. આપણે નાગને છંછેડીએ તેમાં દોષ કોનો ? વિશેષમાં મેં જોયું હતું કે અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ આપણા શત્રુ છે, પરંતુ તે લોકોને પ્રજા સાથે જરા પણ અણખનાવ નથી. મરાઠાઓને તો સખળા સરખા હતા. પ્રજાને પણ તેઓ પીડતા હતા. આથી પ્રથમ તેઓને અંકુશમાં લાવવાની આવશ્યકતા હતી. સિરાજ ! તે સમયે મેં મરાઠાઓનો પરાજય કરવાનું કર્તવ્ય કર્યા વગર પ્રથમ અંગ્રેજો ઉપર આક્રમણ કર્યું હોત તો તેઓ બંને એકત્ર થઈ જાત. આ બધા સંજોગો જોઈને હું જાણતો હતો છતાં અંગ્રેજોને નિર્બળ બનાવવાનો કશો પ્રયત્ન કરી શક્યો નથી. અભારે મૃત્યુ મારા સમીપ છે, અવશેષ સામર્થ્ય પણ નષ્ટપ્રાય થયું છે. મારાથી કંઈ બની શકે તેમ નથી. જો તારે તારું સિંહાસન નિર્ભય બનાવવું હોય તો મારી વાત સાંભળ ! સિંહાસનારુઢ થવા પછી અંગ્રેજો સાથે મૈત્રી લાવ રાખજો. તેઓ તરફના કિંચિત્ દ્વેષભાવને હૃદયમાં સ્થાન આપજો

સંકેત અનુસાર નવાબ અંગ્રેજો વિરુદ્ધ ઉપસ્થિત થાય તે પહેલાંજ આ નશ્વર સંસારનો ત્યાગ કરી ગયો અને તે પછી હજી અત્યાચારી સિરાજનું દૈવા સિંહાસન ચ્યૂત થઈ મરણ શરણ થયો.

અંચક્તા.

નહિં. અંગ્રેજો તારા પરમ શત્રુ છે, પરંતુ તારી ઇચ્છા હોય તો તું તેઓને તારા પરમમિત્ર બનાવી શકીશ.

સિરાજુદ્દૌલાએ વિષાદપૂર્ણ વદને કહ્યું, “વડિલશ્રી, કેવલ અંગ્રેજો નહિં, પરંતુ બીજા પણ મારા શત્રુઓ છે.”

અલી:—કેમ સિરાજ ? તારો પ્રધાન શત્રુ નવાજિશ મુહમ્મદ હતો, તેણે આ સંસારનો ત્યાગ કર્યો છે. હુસૈનકુલીખાની ગરદન તારી તરવાર નીચે આવી ગઈ છે. તારો નાનો ભાઈ ઇક્રામુદ્દૌલા જીવંત નથી. આવું છે પછી તારા સિંહાસનના પ્રતિદ્વંદી અંગ્રેજો શિવાય કાણુ હોઈ શકે ?

સિરાજ:—રાજા રાજવલ્લભ મારો પ્રધાન શત્રુ છે.

અલી:—રાજા રાજવલ્લભ તારા સિંહાસનનો પ્રતિદ્વંદી ? સિરાજ, તેની શી ઇચ્છા છે ?

સિરાજ:—તેની ઇચ્છા છે કે ઇક્રામુદ્દૌલાનો પુત્ર સિંહાસનારૂઢ થાય. તે ઘસીટી બેગમના નામથી રાજ્યાધિકાર હસ્તગત કરવા માગે છે.

અલી:—ઘસીટી તેઓની આ ઇચ્છા સાથે સંમત છે ?

સિરાજ:—તેની એ ઇચ્છા છે કે નવાબ પદ મને પ્રાપ્ત થવું ન જોઈએ. મને રાજ્યાધિકાર મળતો અટકે તે માટે તે અત્યંત આતુર છે. એટલે સૂઝી કે ગુપ્ત રીતે તે સૈન્ય એકઠું કર્યું જાય છે, આ બાબતમાં રાજા રાજવલ્લભ તેનો મુખ્ય સલાહકાર છે.

અલી:—રાજવલ્લભ તારા સાથે આટલી પ્રબળ શત્રુવટ ધરાવે છે કે ઘસીટીને તે બંધી બાબતમાં સહાય આપે છે ?

સિરાજ:—જગતમાં મારો શત્રુ થઈ શકે તો તે રાજવલ્લભ

છે. મારું અનિષ્ટ માત્ર તેજ કરવાની હામ બીડી શકે ! આજે મારા વિરૂદ્ધ જેને સખળ હીલચાલો થઈ રહી છે, તે સર્વનું મૂળ રાજવંશજ છે. હું સિંહાસન પર બેસી ન શકું તેટલા માટે તે અત્યારે દરેક શક્ય પ્રયત્ન અજમાવે છે. કદાચ પોતાની યોજના વિફળ થાય તે વખતે મારા તરફથી તેને કંઈ સહન ન કરવું પડે તેટલા માટે તેણે પોતાની તેમજ હાકાના રાજભંડારની સઘળી ધન સંપત્તિ તેના પુત્ર કૃષ્ણવંશજને આપી કલકત્તા અંગ્રેજોના કિલ્લામાં આશ્રય લેવા અત્યારથી મોકલી દીધો છે, અને અંગ્રેજોએ કૃષ્ણવંશજનો અત્યંત ઉલ્લાસ અને આદર પૂર્વક સત્કાર કર્યો છે.

અલી:—શા હેતુથી અંગ્રેજોએ કૃષ્ણવંશજને આશ્રય આપ્યો છે ?

સિરાજ:—તેઓ એમ માને છે કે નવાબનું જીવન હવે લાંબો વખત ટકશે નહિ ! તેમના પછી રાજવંશજ મુરાદુદ્દૌલાને મુશિર્હાબાદની ગાદી ઉપર બેસાડશે એટલે તેની મદદથી તેઓ પોતાની વાણિજ્ય વૃત્તિનો આ દેશમાં પરમ વિકાસ કરી શકશે.

અલી:—શું અંગ્રેજો નિશ્ચયપૂર્વક માને છે કે મારા પછી મુરાદુદ્દૌલાનેજ ગાદી મળશે.

સિરાજ:—ધૂર્ત રાજવંશજે તેઓને તેમ સમગ્રવ્યું હોવું જોઈએ. આ શિવાય કૃષ્ણવંશજને આશ્રય આપી તેઓ નિશ્ચિંત બેઠા નથી; તેઓએ કલકત્તાનો કિલ્લો જે રીતે વિશેષ સુરક્ષિત અને તેવા પ્રયત્નોનો પ્રારંભ કરી દીધો છે.

અલીવર્દીખાં એ વિસ્મય પામી પૂછ્યું, “ સિરાજ, તું કહે તો ખરે કે અંગ્રેજો આજ આમ ફરી શા માટે બેઠા છે ? તેઓએ

મારૂં જીવન છતાં દુર્ગ સુદૃઢ કરી લેવાની મારા પાસેથી શા માટે આજ્ઞા નથી મેળવી ? આનું કારણ તું સમજી શકે છે ?”

સિરાજ:—અંગ્રેજો જાણે છે કે રોગ અસ્ત નવાખ હવે સ્વસ્થ થાય, એ ખનવા બોગ નથી, અને નવાખની જ્યાં સુધી અન્તિમ અવસ્થા છે, ત્યાં સુધી મારાથી યુદ્ધાદિ કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ શકાશે નહિ. આ સુયોગનો તેઓ ત્વરાથી લાભ ઉઠાવે છે.

આલી:—હાય ! મારાં યત્ન, પરિશ્રમ, દાવ પેચો સઘળાં નિષ્ફળ નીવડ્યાં. જે આજ્ઞાને લીધે હું દુઃખ ને દુઃખ સમજ્યો નહિ, રણમાં શ્રમથી જરા પણ હતાશ થયા વિના રાત દિવસ લડાઈઓ કરી તેનું પરિણામ આજે આમ અન્ય આવ્યું છે. સિરાજ ! મારી સઘળી આજ્ઞાઓ વિફળ થઈ ! તને હું શત્રુઓથી નિર્ભય બનાવી ન શક્યો ! આખી ઉમ્મર મેં અશાન્તિમાં ગાળી નાખી ! આટલું છતાં સિરાજ મારાં વચનો ઉપર વિશ્વાસ રાખી તું અંગ્રેજો સાથે ફળી મળી આલીશ તો હજી પણ વખત વહી ગયો નથી. તારૂં અનિષ્ટ થશે નહિં !

એક તો નવાખ રોગની અસહ્ય યાતના બોગવતો હતો. તેમાં આ માનસિક વ્યાધિની વૃદ્ધિ થઈ. ખટપટથી ભરેલી આ બધી ગહન ચર્ચાઓએ તેને અત્યંત નુકશાન પહોંચાડ્યું. અન્ય કોઈ સાથે ચર્ચાલાપ કરવો હોત તો તે એક શબ્દ પણ ઉચ્ચારત નહિં, પરંતુ આ તો પોતાના સ્નેહનું સ્થાન સિરાજુદૌલા અને તેનાજ ભાગ્યનો નિર્ણય કરવાનો હતો એટલે તે મૌન્ય કેમ રહી શકે ! અનિચ્છા છતાં તેણે આટલું બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે જાણું કે સિરાજનું ભવિષ્ય વર્ષાકાળની અંધારી રાત્રિ કરતાં પણ વધારે ગાઢ તિમિરથી છવાયું છે ! આથી તેના હૃદયમાં ભારે ચિન્તા જાગી. અસહ્ય યાતનાથી

તેનું ચિત્ત અત્યંત વ્યથિત અને વ્યગ્ર થયું. તેના માથામાં ચક્કર આવવા લાગ્યાં અને સર્વત્ર અંધકારનો ભાસ થવા લાગ્યો. ખીલું કંઈ ખોલવાની તેનામાં શક્તિ રહી નહિ. કેવલ એટલું જ ખોલી શકાયું “સિરાજ ! પાણી, પાણી, મને બહુ તરસ લાગી છે.”

સિરાજુદ્દૌલાએ સુવર્ણ પાત્રમાં ગુલાબ મિશ્રિત શીતલ જલ લાવી આપ્યું. પાણી પી તેણે શાન્તિ મેળવી, પરંતુ વિશેષ તેણે કંઈ કહ્યું નહિ. સિરાજુદ્દૌલા નવાબની અસ્વસ્થ હાલત જોઈ શાન્ત રહ્યો. આજ તેઓ વચ્ચે આટલી વાતચિત થઈ.

પરિચ્છેદ ૧૩.

નવાબ પાસે અંગ્રેજ ડાક્ટર.

મી. શેરર્થ ડાક્ટર હતો. કાસિમ ખાનખરમાં તેણે ઔષધશાળા ખોલી હતી. વિલાયતથી હિન્દમાં આ વ્યવસાય માટેજ તેનું આગમન થયું હતું. નવાબના દરબારમાં પ્રતિષ્ઠા મેળવવા તેણે કાસિમ ખાનખરમાં એક ઘર ભાડે રાખ્યું હતું. જે સમયનું આપણે વર્ણન કરીએ છીએ તે સમયે હાલના સમય સાથે સરખાવતાં ડાક્ટરનું ઇંચિત્ પ્રખ્યાત નહોતું. લોકો રોગ અસ્ત થતાં, પરંતુ ડાક્ટરની આવશ્યકતા સમજતાં નહિ. ડાક્ટરની આપણો ઉપર પ્રભાવ વિશ્વાસ નહોતો. નાના મોટાં સહજાં વૈદ્યોની દવા લેતાં. કોઈ રોગ અસ્ત થતું કે વૈદ્યને ખોલાવવામાં આવતો. તે જે કંઈ ખાવા પીવા આપે તેનો

સ્નેહપૂર્વક સ્વીકાર કરવામાં આવતો. લોકો ખુશીથી મૃત્યુને ભેટતા પછી ધર્મ-નાશના ભયથી ડાકટરની દવા કદી લેતા નહિ.

પ્રાકૃત જનોમાં ડાકટર ફોર્થનું વજન નહિ હોવાથી તેણે ઇચ્છિત પ્રતિષ્ઠા મેળવી નહોતી. કેવળ રાજદરબારમાં તેણે થોડા ધણો પગ પેસારો કર્યો હતો. ડાકટર ફોર્થે માત્ર ડાકટર બનવામાં પોતાના કર્તવ્યની પૂર્ણાહુતિ કરી નહોતી, પરંતુ તે ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો એક અધિકારી હતો. રાજદરબારમાં ઓળખાણ પીછાણને લીધે કવચિત્ કવચિત્ મી. ફોર્થનું નવાબ-પ્રાસાદમાં આગમન થતું હતું, તેથી રાજ્ય પરિસ્થિતિનું તેને સારું જ્ઞાન હતું. જ્યારથી નવાબ શમ્યાવશ થયો ત્યારથી તેણે આવવા જવાનો વિશેષ પરિચય રાખ્યો હતો. કારણ કે નવાબપર રોગે આક્રમણ કર્યું હતું અને તે એક ચિકિત્સક-ડાકટર હતો. નવાબની તબીબતના ખર્ચ અંતર પૂછવા તે હમ્મેશ નવાબ-પ્રાસાદમાં જતો અને આથી તે બધી બાબતોથી માહિતગાર રહેતો. તે પ્રતિદિન નવાબના મહેલમાં આક વાગે જતો અને નવાબ પાસે બે ત્રણ કલાક વ્યતીત કરી સ્વસ્થાને જતો.

આ પ્રમાણે એક દિવસ તે યથા સમય નવાબ પાસે આવ્યો. નવાબે તેને બેસવાનું ફરમાવ્યું. આસન લીધા પછી અનુગ્રહ લાભની આશાથી મી. ફોર્થે સહાનુભૂતિ દર્શાવતાં પૂછ્યું; “નવાબ બહાદુર, આજ આપની તબીબત કેમ છે?”

નવાબે ઉદાસ ભાવથી જવાબ આપ્યો, “હવે તબીબતના સમાચાર પૂછવાથી શું વળવાનું છે? મને અસાધ્ય રોગ થયો છે, તેથી બચવાની આશા નથી. દિવસે દિવસે રોગ વધતો જાય છે.

શ્રેયઃ—યદિ આપ હવા ફેર કરવાને કોઈ અન્ય સ્થળે જશો તો તેથી લાભ થવાનો સંભવ છે.

અલીવર્દીખાંએ ગંભીર દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાંખી કહ્યું, “ નહિં, ડાક્ટર સાહેબ ! આ રોગ કોઈ રીતે ઓછો થાય, તેવો સંભવ નથી. મૃત્યુ અને આરોગ્યતા મારા માટે એક સાથે નિર્માણ થયેલાં છે. ”

અત્યાર સૂધી સિરાબુદ્દૌલા અત્રે નહોતો. હવે તેનું આગમન થયું. તેને આવેલ જોઈ અલીવર્દીખાંએ પૂછ્યું, “ સિરાબ, શું સમાચાર છે ? ”

સિરાબઃ—સમાચાર મળ્યા છે કે અંગ્રેજ બાપારીઓએ બાગ બાગરમાં પેરિંગ નામક એક નવો દુર્ગ બનાવવાનો આરંભ કર્યો છે.

ડાક્ટર શ્રેયનું હૃદય કંપ્યું. તે સ્વતઃ કહેવા લાગ્યો, “ સત્યાનાશ ! આ બખર સિરાબુદ્દૌલા અત્યારે અને અહિંઆ ક્યાંથી લાવ્યો ? ”

“ સિરાબ, તું ઉચિત પ્રસંગે આવ્યોછો. ડાક્ટર સાહેબ અહિંઆ ઉપસ્થિત છે. હમણાંજ આપણે કંઈ વિચાર ઉપર આવશું. આટલું કહી નવાબે મી. શ્રેયને પૂછ્યું, “ ડાક્ટર સાહેબ, બાગ બાગરમાં જે નવા દુર્ગની તમે રચના કરી રહ્યા છો, તે બનાવવામાં તમારો શો હેતુ છે ? ”

ડાક્ટર શ્રેય ઉપર વિષમ વિપત્તિ આવી પડી. શું જવાબ વાળવો, તે તેને સૂઝ્યું નહિં. જ્યારે તે કશો પ્રત્યુત્તર આપી શક્યો નહિં ત્યારે તેનું મૌનવ્રત તોડવા નવાબે પૂછ્યું, “ ડાક્ટર સાહેબ, કેમ કંઈ જવાબ આપતા નથી ? ”

શ્રીય—જે વાતમાં સત્યતા નથી, તેનો જવાબ શું આપું, ન-
વાખ. બહાદુર ?

આ સાંભળતાજ સિરાબુદોલાના રોષની સીમા રહી નહિં !
તેણે ક્રોધ પ્રદર્શિત કરતાં કહ્યું, “તમે સત્ય બિના ધૂપાવવા મત્ત કરો,
તેમાં શું આશ્ચર્ય છે ?”

“સિરાબ, શાન્ત થા. હું પોતે જવાખ આપું છું.” આટલું
કહી નવાખે મી. શ્રીયને પૂછ્યું, “તમે શું કહેવા માગો છો ? તમે
તમારી પોતાની જોખમદારી સમજતા નથી અથવા તો તમને સધળી
વાતોની ખબર છે; પેરિંગ દુર્ગની ખબર બનાવટી છે શું ?”

શ્રીય—હું ત્યાંની સર્વ વ્રટનાથી માહિતગાર છું. બાગ બાગ-
રમાં પેરિંગ દુર્ગ નિર્માણ કરવામાં આવે છે, એ હકીકત હું સાચી
માનતો નથી.

સિરાબુદોલાને પોતાનો ક્રોધ અસહ્ય જણાયો, પરંતુ તે મન
વાળી સાંભળવા લાગ્યો.

અલી:—ત્યારે આ વાત ફેલાવી દોણે ?

શ્રીય—અમે લોકો નવાખ બહાદુરના વિદેપને પાત્ર બનીએ
તેટલા માટે અમારા કાષ્ટ વિપક્ષીઓએ જાહેર કરેલી આ હકીકત છે.

અલી:—હાસિમ બાગરમાં તમારી કાઠી છે કે કિલ્લો ?

શ્રીય:—કિલ્લો જેવી બનાવટની માત્ર કાઠી છે.

અલી:—ત્યાં કેટલું લશ્કર રહે છે ?

શ્રીય:—જે નિયમ છે તેથી વધારે રાખ્યું નથી.

અલી:—કેટલા માણસો રાખવાનો નિયમ છે ?

શ્રેયઃ:—નોકર, ચાકર, અધિકારી, રક્ષકો મળી કુલ ચાળીસ માણસો.

અલી:—આ સંખ્યામાં કદિ વધારો કરવામાં નથી આવતો ?

શ્રેયઃ:—કવચિત્ તેમ અને છે, પરંતુ હમણાં નિયમ મુજબ માણસો છે.

અલી:—અગાઉ તેવું ક્યારે બન્યું હતું ?

શ્રેયઃ:—જ્યારથી ધાડ પાડુઓનાં આક્રમણો બંધ થયાં અને મરાઠાઓ સાથે સન્ધિ થયો ત્યારથી વધારે માણસો રાખવામાં આવ્યાં નથી.

અલી:—તમારાં લડાયક વહાણો ક્યાં રહે છે ?

શ્રેયઃ:—મુબંદમાં.

અલી:—તમારાં મોટાં વહાણો આ તરફ ક્યારે આવશે ?

શ્રેયઃ:—આ તરફ આવવાનું કંઈ કારણ નથી.

અલી:—થોડા દિવસ પહેલાં આ વહાણો આ તરફ આવ્યાં હતાં કે નહિં ?

શ્રેયઃ:—હા ! આ તરફ આવ્યાં હતાં.

અલી:—શા માટે ?

શ્રેયઃ:—માલ એકઠો કરવા.

અલી:—શું બધાં મોટાં વહાણુ માલ લેવાજ આ દેશમાં આવે છે ?

શ્રેયઃ:—હા !

અલી:—યદિ માલ લેવાનોજ હેતુ હોય તો મોટાં વહાણોની આવશ્યકતા શું છે ? મુબંદમાં રહીને માલ નહિં મેળવી શકાય શું ?

શ્રેયઃ—તેમ થઇ શકે ? પરંતુ અહિંઆ માફક જૂદી જૂદી જાતનો સરસો માલ ખીજે ઠેકાણે મળતો નથી.

અલી:—માલ એકઠો કરવા શસ્ત્રખંડ વહાણોને લાવવાની શી જરૂર છે ?

શ્રેયઃ—તેથી માલ એકઠો થઇ શકે, માર્ગ અને દિશાઓ ખ્યાનમાં રખાય ઉપરાંત લોકોને એ વહાણુ ખતાવી શકાય.

અલી:—માર્ગ અને દિશાઓ જાણવાનો તથા લોકોને એ વહાણો ખતાવવામાં તમારો કયો હેતુ સમાયેલો છે ?

શ્રેયઃ—જો કાંઈ વખતે જરૂર પડે તો માર્ગ અને દિશાઓ લક્ષમાં રાખવાથી ફાયદો થાય. હમારાં શસ્ત્રખંડ વહાણો સર્વ લોકોને ખતાવવાનો આશય એ કે, તેથી લોકો હમારાથી ડરતા રહે અને કદિ હમારાપર અત્યાચાર કરવાને તત્પર થાય નહિં.

અલી:—ત્યારે એ વહાણો ખતાવી તમે લોકોને તમારાથી ડરાવવા માગો છો, એ તમારો પ્રધાન હેતુ છે શું ?

શ્રેયઃ—સર્વને ડરાવવાનો હેતુ નથી. પરંતુ તેમ કરવાથી ફ્રેન્ચ લોકો એ વહાણો મુખ્ય રીતે જીએ, એ અમારો પ્રધાન હેતુ છે.

અલી:—વારૂ ફ્રેન્ચ લોકોને ભય ખતાવવાથી તમારું શું શ્રેય થશે ?

શ્રેયઃ—તેમ કરવાથી યુદ્ધનો પ્રસંગ ક્વચિત્ આવે !

અલી:—ગમે તેમ હો પરંતુ તમે લોકો વિના પરવાનગી આ તરફ તમારાં શસ્ત્રખંડ વહાણો લઇ આવો છો એ અનુચિત છે.

શ્રેયઃ—અંગ્રેજ લોકો કદિ અનુચિત કર્મ કરશે નહિં. નવાખ

બહાદુર અપ્રસન્ન થાય તેવું આચરણ તેઓ કદિ કરવા માગતા નથી. આપ એક પણ દષ્ટાંત બતાવી શકશો ?

સિરાજુદ્દૌલાથી હવે મૌન જળવી શકાયું નહિં. તેણે કહ્યું, “તમે લોકોએ રાજવંશજની સલાહથી ઘસીટી બેગમનો પક્ષ લીધો છે અને રાજવંશજના પુત્ર કૃષ્ણવંશજને કલકત્તાના કિલ્લામાં આશ્રય આપ્યો છે, એથી વધારે સારું બીજું કયું દષ્ટાંત તમારે જો-
છો છો ?”

અલી:—મી. પ્રેમી સાહેબ, આ બધું સાંભળીને શું તમે મૌન ધારણ કરવા માગો છો ?

ફાર્થ:—નવાબ બહાદુર અંગ્રેજો આપને અપ્રસન્ન કરે, એ વાત તમે શું સત્ય માનો છો ? વિશેષમાં વ્યાપાર એ અમારું મુખ્ય સૂત્ર છે. વ્યાપારીઓનો ધર્મ છે કે પોતાની ઉન્નતિ અર્થે તેઓએ રાજને બાંધ્ય નીવડવું ન જોઈએ. તેની વિરુદ્ધ આચરણ કરવાથી તેઓને હમ્મેશાં નુકશાન થવાનો સંભવ છે. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની—એ રાજ ખટપટ બદલ મંડળ નથી પરંતુ તે એક વ્યાપારી કંપની છે. રાષ્ટ્રવિપ્લવ પ્રસંગે તટસ્થ વૃત્તિ રાખવામાંજ અમેને લાભ છે. ઘસીટી બેગમનો પક્ષ અમારે શા માટે લેવો જોઈએ ? અંગ્રેજ લોકોની એવી નીતિ નથી કે તેઓ એક પક્ષનું સમર્થન કરે અને બીજાના વિદ્વેષ પાત્ર બને.

સિરાજુદ્દૌલા આ સાંભળી અત્યંત કર્કશ સ્વસ્થી બોલ્યો, “ત્યારે તમે કૃષ્ણવંશજને કલકત્તાના કિલ્લામાં સપરિવાર આશ્રય આપ્યો છે, એ જૂઠું છે શું ? શું આ વાત પણ કોઈએ શત્રુવટને લીધે ઉડાવી છે ?”

ફેર્યાર્થ:—જે વાત સાચી છે, તેની અવગણના શી રીતે થઈ શકે ? અંગ્રેજ પ્રજા પ્રાણુ જશે તો જવા દેશે પણ કદિ અસત્ય ભાષણુ કરશે નહિ.

અલી:—તમે કૃષ્ણવલ્લભને શા માટે આશ્રય આપ્યો છે ?

ફેર્યાર્થ:—અંગ્રેજ લોકો વ્યાપારી છે પરંતુ નિરાશ્રિતને આશ્રય આપવા તેઓનાં દ્વાર હંમેશાં ખુલાં છે.

સિરાજ:—જ્યારે તમે અમારા શત્રુને આશ્રય આપ્યો છે ત્યારે પછી તમે અમારા માર્ગમાં આવવા નથી માગતા એ શી રીતે સાબિત થઈ શકે ?

ફેર્યાર્થ:—એ સાચી જાણી શકાય કે કૃષ્ણવલ્લભ તમારો શત્રુ છે ? હું આજે એ બિના પ્રથમજ આપ પાસેથી સાંભળું છું.

સિરાજ:—વારુ ત્યારે હવે તો તમે જાણી શક્યા હશે. કૃષ્ણવલ્લભને કલકત્તાના કિલ્લામાંથી રજા આપો.

ફેર્યાર્થ:—ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની એક વ્યક્તિની ઇચ્છાને આધીન નથી. તેનો અધિકાર એક સભાના હાથમાં છે. હું એકલો આ બાબતની ખાત્રિ શી રીતે આપી શકું ?

અલી:—વારુ, આ બાબતમાં તમારો શું અભિપ્રાય છે ? તમારી સલા એકત્ર કરો અને તે સલા શા નિર્ણય ઉપર આવે છે, તે મને શીઘ્ર જણાવો.

અમીયાર થયા. વાતચીત અહિંઆથી અટકી. ડાક્ટર ફેર્યાર્થ રજા માગી તે વિદાય થયો.

પરિચ્છેદ ૧૪.

નવાખનું મૃત્યુ.

દિવસનો હંમેશાં અસ્ત થાય છે. નવાખનું શરીર એક દિવસ સારું રહે છે, તો બીજો દિવસે તેમાં બચાંકર પરિવર્તન થાય છે. કાષ્ઠપણુ જાતનો વાગુ વ્યાપાર કરવાની તેનામાં શક્તિ નથી. કવચિત કાષ્ઠ સાથે વાતચીત કરે છે, તો તે માત્ર સિરાબુદૌલા અર્થેજ ! રોગને લીધે તેનું ચિત્ત અસ્થિર બની ગયું છે.

આજ પીડામાં વધારો થયો છે. ક્ષણે ક્ષણે શ્વાસાવરોધ થાય છે. પેટ મોટું થયું છે. એક એક નસ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે. શરીરમાં હાડકાં શિવાય બીજું કંઈ રહ્યું નથી. હાથ પગ ઉપર સોજી ચડ્યા છે. મૃત્યુના ચિન્હો જોવામાં આવે છે. પ્રાણુ વિસર્જન ક્યારે થશે, તે કહી શકાતું નથી. વિષ્ટ ચિકિત્સકો પણ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શકતા નથી. વિચીક્ષણુ નવાખ મૃત્યુને તૈયાર ઉમેલું જોઈ સિરાબને અન્તિમ ઉપદેશ આપવાની ઇચ્છાથી બોલ્યો, "સિરાબ, હું હવે જાઉં છું ! સ્પષ્ટ જણાય છે કે મારું જીવન હવે વધારે વાર ટકશે નહિ ! મારા આ છેલ્લા ક્ષબ્દો યાદ રાખજો ! યદિ તારે સિંહાસનને સુરક્ષિત બનાવવું હોય, તારા શત્રુઓને તારે અંકુશમાં રાખવાની ઇચ્છા હોય, તો મારા ઉપદેશ અનુસાર વર્તન ચલાવજો. સિરાબ, મને માત્ર તારી ચિન્તા છે. લોક મૃત્યુ પછી નિતાન્ત શાન્તિ મેળવે છે, પરંતુ તારી ચિન્તાને લીધે મને ખાત્રિ છે કે મૃત્યુ પછી પણ ચિન્તા મારો ત્યાગ કરશે નહિ.

વત્સ, તારા લવિષ્યના નિરીક્ષણથી મને મરવું ગમતું નથી. રોગ પીડિત મનુષ્ય કદાચ બચે તો તેથી સાર્થકય શું ? પરંતુ તારા માટે મને જીવનપ્રિય લાગે છે. સિરાજ તારા માટે હું જીવવા માગું છું.”

નવાબના આ કટપાતથી કાણ દુઃખિત નહિ થાય ! સિરાજુ-દૌલાથી રહેવાયું નહિ. તેની આખોમાંથી અશ્રધારા વહેવા લાગી. ગફગફ કંઠે તેણે કહ્યું, “ વડિલશ્રી, આપ મરેખર મને લાગી જશે શું ? ”

હકિતા હકિતા નવાબે કહ્યું ‘સિરાજ, રૂદન શા માટે કરે છે? રૂદન કરવાનો આ વખત નથી, હું જે કંઈ કહું તે ધ્યાનપૂર્વક સાંભળ, અને તે પ્રમાણે વર્તવા પ્રયત્નવાન થા. અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ સાથે મૈત્રી કર. તેઓ સાથે ઐક્ય રાખીશ તો યુરોપનો કાષ્ટ વ્યાપારી તારું નામ લઈ શકશે નહિ, અને તારા અનિષ્ટની આશંકા રહેશે નહિ ! અંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના શાસનવાનું કાષ્ટમાં સામર્થ્ય હોય તો તે માત્ર અંગ્રેજોમાં છે. તેઓ તરફનો દ્વેષ તારા ચિત્તમાંથી કાઢી નાંખ અને તેઓને તારા મિત્રો બનાવ. ” બોલતાં બોલતાં તેને થાક ચડી આવ્યો. જરાવાર વિશ્રામ લીધા પછી તેણે કહ્યું, “ સિરાજ, જે રાજા કુશલ મંત્રીઓની મંત્રણા ઉપર લક્ષ આપતા નથી, જે વિનયી બનવાને બદલે ઉગ્ર પ્રકૃતિ ધારણ કરે છે, તેના માટે રાજ્ય સંચાલનનું કાર્ય કઠિન બને છે. રાજાનો પરમ ધર્મ છે કે, કુશલ મંત્રીઓની સલાહ લઈ રાજ્ય કરવું. તેટલા માટે તારે પણ દીર્ઘદર્શી મંત્રીઓની દરેક કાર્યમાં સલાહ લેવી અને પછી તદનુસાર વર્તન ચલાવવું. યુદ્ધકાળ ઉપસ્થિત થાય ત્યારે બનતાં સૂધી યુદ્ધ ન થાય અને શાન્તિનું પુનઃ સ્થાપન થાય તેવી

એણા કરવા. સેવકને સદૈવ સંતુષ્ટ રાખવાના પ્રયત્ન કરવા, રાજા, પ્રજા સર્વના તરફ સ્નેહ દ્રષ્ટિ રાખવી. ન્યાય એવી રીતે આપવો કે જોથી કરી નિરપરાધીઓને અન્યાય મળે નહિ ! શત્રુઓથી સાવધ રહેવું અને તેઓ ઉપર ખારીક લક્ષ રાખવું. રાજ્યોન્નતિ કરવાની કાષ્ઠ પશુ પણ નિરર્થક જવા દેવી નહિં અને યુદ્ધને માટે હંમેશાં તૈયાર રહેવું. કાષ્ઠપશુ કામ કરતી વખતે ભૂત, ભવિષ્ય, વર્તમાનનો સ્થિરતાથી વિચાર કરવો. અકારણ પોતાની ઇચ્છા માટે મમત રાખવો નહિં.”

આટલું નવાખથી અત્યંત મુશ્કેલીથી કહી શકાયું, તેનો શ્વાસ રુંધાવા લાગ્યો. આખો ઝાંખો પડવા લાગી. તેણે કષ્ટપૂર્વક કહ્યું, “સિ-રાજ ! સા-વ-ધા-ન, ર-હે-જે, અ-ંગ-રેજ. બ્યા-પા-રી-ઓ સાથે મૈ-ત્રી-ભા-વ રા-ખ-જે-અને ” વધારે તેનાથી બોલી શકાયું નહિં. વાત અપૂર્ણ રહી. શ્વાસ બંધ પડ્યો. બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના નવાખે હંમેશને માટે આ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો. જે કંઈ અવશેષ હતું, તે સમ્પૂર્ણ થયું. મુસલમાનના ગારવનો સૂર્ય ભવિષ્યને માટે અસ્ત પામ્યો. સિંહાસન કમ્પી ઉઠ્યું.

યથા સમય નવાખનો મૃતદેહ ખુશ બાગમાં લઈ જવામાં આવ્યો. સમ્રાજાઓએ બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના નરનાયક માટે છેવટનાં આંસુ બહાવ્યાં.

પરિચ્છેદ ૧૫.

ઉપદેશની અધોગતિ.

ચોમેર શત્રુઓની જળ ગુંથાઈ ગઈ. સિંહાસનનો પ્રયત્ન વિ-
રોધી રાજવલ્લભ ક્યારે વિપદ ઉપસ્થિત કરશે તે નિર્ણયાત્મક નથી.
સિરાળુદૌલા વિલંબ કરવા વગર ઇ. સ. ૧૭૬૫ ના એપ્રિલ માસમાં
ખંગાલ, ખિહાર, ઓરીસાના સિંહાસનપર બેઠો. શત્રુદલ તેને આ-
ટલા દિવસ સુધી સિંહાસન-ચ્યૂત કરવાને પ્રયત્ન કરી રહ્યું હતું તે
નિષ્ફળ નીવડ્યું. તેના માર્ગમાં વિદ્વ નાખવાને કાર્ઘ તૈયાર ન જણાયું;
એટલું નહિ પરંતુ મનની વાત મનમાં રાખી ઉપરથી રાજભક્તિનું
દિગ્દર્શન કરાવવા સઘળા રાજ્યાભિષેક પ્રસંગે હાજર થયા અને
સિરાળુદૌલાનો “ નવાખ ” તરીકે સ્વીકાર કર્યો. સઘળાએ જોયું,
સઘળાએ સાંભળ્યું કે, નવાખ સિરાળુદૌલા-મન્સુરુદ્દુલ્લ સિરાળુ-
દૌલા શાહકુલીખા મિર્ઝા મુહમ્મદ હૈયાતબંગ બહાદુર-મુશ્શિદાબાદની
ગાદીપર બેઠો.

સિંહાસનારૂઢ થવાથી સિરાળુદૌલા નિર્ભય બન્યો. તેના
દિલમાં શંકા હતી કે, તે પ્રસંગે કોણ જાણે કેટલી બધી લડાઈઓ
કરવી પડશે, કેટલાં સંકટો સામું થવું પડશે ! પરંતુ જ્યારે કંઈ
થયું નહિ, કોઈએ તેના સામે થવાને સાહસ કર્યું નહિ, અને તે
નિર્વિઘ્ને સિંહાસનપર બેઠો, તેમજ બધાએ કોઈ જાતનો કચવાટ
દર્શાવ્યા વગર તેનો ખંગાલ, ખિહાર, ઓરીસાના નવાખ તરીકે
સ્વીકાર કર્યો ત્યારે તેનું ચિત્ત આશ્ચર્ય તસ્લીન થયું. નવાખની જ-
વિખ્યાવાણી સાચી પડેલ જોઈ, તેણે તેના ઉપદેશાનુસાર વર્તન
કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

સિંહાસનપર બેસવા પહેલાં સિરાળુદૌલા અંગ્રેજોનો ઘોર વિરોધી હતો. સિંહાસનપર આવ્યા પછી માતામહતા ઉપદેશ મુજબ વર્તન તેનાથી આચરી શકાયું નહિં. તે પોતાની દુર્દમનીય ઇચ્છાને અંકુશમાં રાખી શક્યો નહિં. ક્યાંથી રાખી શકે ? અંગ્રેજોનું દમન કરવાને તે હંમેશાં નવાબને ઉત્તેજિત કરતો હતો, તેઓ કાંઈપણ રીત્યે બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો ત્યાગ કરી જાય તેનું તેણે રાત્રિ દિવસ ચિન્તનન કર્યું હતું; આથી નવાબે ઉપદેશ આપ્યો હતો છતાં તેની અસર લાંબો સમય ટકી નહિં. નવાબ થયા પછી આ સધળાં જૂનાં સ્મરણો પુનર્જન્મ પામ્યાં. સહસા યુદ્ધ નહિં કરતાં, તેણે-કાસિમ બાજરમાં મી. વૉટ્સને પયગામ મોકલ્યો કે તેણે આવી પોતાના અપરાધનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું.

સમાચાર મળતાજ વૉટ્સ સધળાં કામોને છોડી સિરાળુદૌલાને મળવાચાલ્યો. નવાબ આ વખતે રાજદરબારમાં વિચાર અસ્ત હતો. મી. વૉટ્સને આવેલ જોઈ તેણે વિચાર સમાધિમાંથી જાગી તેની સાથે વાતચીતનો પ્રારંભ કર્યો. ક્રોધાન્વિત થઈ પરંતુ સરલતા અને ધૈર્ય-પૂર્વક સિરાળુદૌલાએ પૂછ્યું, “ જુઓ મી વૉટ્સ, તમારા લોકો અત્યંત સ્વેચ્છાચારી બન્યા છે. તમે લોકો એમ સમજે છો કે, જાણે તમેજ આ દેશના કર્તા-હર્તા-વિધાતા છો. ઇચ્છામાં આવે છે તેમ કોઈની અનુમતિ લીધા વગર વર્તો છો. હું તમારા આવા વર્તનથી અત્યંત અપ્રસન્ન થયો છું. તમને રાજની પરવા નથી. મનમાં આવે છે તેમ કરી નાંખો છો, કોઈને કંઈ પણ પૂછવું ઉચિત સમજતા નથી તમે આટલું બધું જોર કાના ઉપર બતાવો છો તેની મને સમજ પડતી નથી. તમે તમારા પોતાનાં કર્મથી તમારા

અનિષ્ટને આમંત્રણ કરે છે. યદિ દેશમાં કોઈ ન્યાયદાતા ન હોય, અરાજકતા વ્યાપી રહી હોય તો તમારું આ વર્તન શોભારૂપદ ગણાય; પરંતુ તમે નજરે જોઈ રહ્યા છો તેમ નવાળ અલીવર્દી ખાનો ઉત્તરાધિકારી વિદ્યમાન છે, તેની અનુમતિ લીધા વગર તમે આગ આગરમાં પેરિંગ નામક કિલ્લાની રચના કરી રહ્યા છો, તેનું કારણ ખતાવશો ? શા માટે તમે મને પૂછ્યા વગર કૃષ્ણવલ્લભને આશ્રય આપ્યો છે ? આ સંઘર્ષ તમે શા હેતુથી અને કોની આજ્ઞા લઈ કરો છો ? હું તમારી વ્યાપારી તરીકે ગણના કરું છું. વ્યાપાર અર્થે તમે લોકોએ હિંઆ આવી વસ્યા છો. તમે દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી આદેશ-પત્ર મેળવ્યો છે અને તેથી તમે કર આપ્યા વગર વેપાર કરો એવો અર્થ થાય છે. તમને તેથી દુર્ગ નિર્માણ કરવાની, યુદ્ધ વિગ્રહ ઉપસ્થિત કરવાની, સ્વેચ્છાચારી બનવાની અનુમતિ કંઈ નથી મળી ? યદિ તમે માત્ર વ્યાપારનું આલંબન કરી શાંતિથી રહેવા માગતા હશો તો હું તમને આ દેશમાં રહેવા આપીશ. તેથી વિરૂદ્ધ જ્યાં તમે મારાથી પ્રતિકૂળ વર્તન ચલાવશો, મારી રાજ વગર કોઈ પણ કામ કરશો, તો તમને કોઈ પણ સંબંધમાં આ દેશમાં વ્યાપાર કરવાનો હક રહેશે નહિં. તમને દરેક કામમાં મારી આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલવું પડશે, મારા વચનોને માન આપવું પડશે; હું તમને સ્પષ્ટ શબ્દમાં આજ્ઞા આપું છું કે, તમારે શાંતિથી વ્યાપાર વૃદ્ધિ કરવી હોય તો કિલ્લાનો ચણાએનો ભાગ પાડો નાંખો અને જરા પણ વિરોધ કર્યા વગર કૃષ્ણવલ્લભ મારે સ્વાધીન કરો. જો તમે આ શરતો સાથે સમ્મત થશો નહિં તો પછી તમારે મારા કોતરને તાબે થવા તૈયાર થવું જોઈશે. ”

મી. વૉટ્સે પ્રતિઉત્તર રૂપે કહ્યું, “ નવાળા બહાદુર, આ બાબતનો જવાબ આપવાની મને એકલાને સત્તા નથી. હું કલકત્તા અમારા અધિકારી વર્ગને લખું છું. તેઓ જેમ યોગ્ય લાગશે તેમ આ બાબતનો જવાબ વાળશે. ”

સિરાજ:—જવાબ મને હમણાં જ જોઇએ. તેમાં વિલંબ કરશે તો પરિણામ વિપરીત આવશે. હું મારા અધિકારીઓને હમણાં જ કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરવાની આજ્ઞા કરું છું. અત્યાર સુધી મેં આમ નથી કર્યું તેનું કારણ એટલું જ કે, તમે મારી આજ્ઞાને માન આપો છો કે નહિ, તે હું જોવા માગતો હતો. યદિ નિરર્થક પ્રાણ હાનિ ન કરવા માગતા હો, મારા પ્રતિસ્પર્ધી બનવાની ઇચ્છા ન હોય તો કિલ્લાને તોડી નાંખવામાં અને કૃષ્ણવલ્લભ મને સુપ્રત કરવામાં જરા પણ વિલંબ ન કરો.

“ હુબુર જે પ્રમાણે કહે છે તે પ્રમાણે અક્ષરશઃ હું કલકત્તા લખીશ, કે જેથી જલ્દી જવાબ આવશે. ” આ પ્રમાણે કહી મી. વૉટ્સ સલામ કરી વિદાય થયો.

દિવસો વીત્યા પરંતુ જવાબ મળ્યો નહિં. સિરાજુદ્દૌલા જવાબ માટે હવે વધારે વખત રાહ જોઇ શક્યો નહિ ! તેણે પત્ર લખી અંગ્રેજો પાસે કલકત્તા એક દૂત મોકલ્યો. દૂત કાર્ય કૃપ્પરુલ્લહિનર જવાબ બાજુને સોંપવામાં આવ્યું.

પરિચ્છેદ ૧૬.

કલકત્તામાં ફતતુ' આગમન

જવાબ વાજિદ કલકત્તા પહોંચ્યો અને ગવર્નરે ઉકને નવા-
યનો પત્ર આપ્યો. ગવર્નરે ઉક પત્ર વાંચી વિચારમાં પડ્યો. આ
પ્રમાણે થોડો વખત વીત્યો એટલે જવાબ વાજિદની ધીરજ ટકી
શકી નહિ. તેણે પૂછ્યું, “ આપ સર્વનો શું મન છે ? પત્રનો
ઉત્તર આપવાની આપની ઇચ્છા નથી શું ? ”

આ સાંભળી તત્ર ઉપસ્થિત એક અંગ્રેજ બોલ્યો, “ જવાબ
શું આપીએ ? યદિ અમે નવાયનો કંઈ અપરાધ કર્યો હોત તો
ઉત્તર આપત. જ્યારે અપરાધજ કર્યો નથી, ત્યારે ઉત્તર શું
આપવો ? ”

જવાબ:—ત્યારે તમે પેરિંગ કિલ્લો તોડવા માગતા નથી શું ?

આન્ટ:—કિલ્લો બનાવ્યો હોય તો જરૂર તોડી નાંખીએ. પરંતુ
જ્યારે કિલ્લોજ નથી તો પછી તોડીએ શાને ?

જવાબ:—તમે નવાય બહાદુરનું અપમાન કરો છો.

આન્ટ:—અમે અમારો વેપાર શાંતિ પૂર્વક કરવા માગીએ
છીએ. નવાય બહાદુરના હુકમનું અમે અપમાન કરતા નથી. કદાચ
આપ તેમ સમજે તો અમે નિરૂપાય છીએ.

જવાબ:—તમે રાજ-આજ્ઞાનો અનાદર કરો છો, આનો અર્થ
એજ થઈ શકે છે.

આન્ટ:—અમે તમારા સાથે વાદવિવાદમાં ઉતરવા માગતા

નથી. તમે માત્ર સામાન્ય દૂત છો. વધારે વાત કરવાની તમારે જરૂર નથી. જાઓ, તમે તમારા સ્થાન પર જાવ.

જવાબ:—તમે વ્યાજખી કહો છો. હું અહિં આ નિવાસ કરવા આગ્યો નથી. તમારે ખાત્રિ પૂર્વક સમજવું જોઈએ કે, હું અહિં આથી જઘ્ન પછી લયંકર પરિણામ ઉપસ્થિત થશે. નવાખ સિરા-જુદ્દૌલા પ્રથમથીજ તમારા ઘેર વિરોધી છે. તેનું આ પ્રમાણે અપમાન કરે છે, પછી તમારું રક્ષણ થશે નહિ ! તમે વિના કારણ વિપત્તિને નિમંત્રે છો. વિદેશથી આવેલે દૂર આવ્યા પછી, તમે ખેસવાની ડાળ હાથેથી કાપો તેને યુક્તિસંગત માને છે શું ? નવાખ બહાદુરનો દ્વેષ જોહરી લઈ સમરાનલમાં જળી મરવાના સાધનોની તમે તૈયારી કરે છે.

જવાબ વાજીદની કોઈ વાત અંગ્રેજોને સ્વીકાર જણાઈ નહિ. તો પણ તેઓએ ક્રોધને અટકાવી રાખ્યો. એક વ્યક્તિએ કહ્યું, “જવાબ સાહેબ, નવાખ બહાદુરનો અમે કોઈ અપરાધ કર્યો નથી, પછી શા માટે અમારા સાથે આવું વર્તન ચલાવવામાં આવે છે, તે અમે સમજતા નથી. કેવી રીતે નવાખનો શેષ ઉતારવો તે અમને સૂઝતું નથી. નવાખ વિના કારણ અપરાધ વગર અમને સમરાનલમાં હોમવા ઇચ્છા રાખે છે, ત્યાં અમારો શું ઉપાય ? તે શક્તિવાન છે. તેમની ઇચ્છામાં આવે તે કરે !”

જવાબ વાજીદ આ ઉત્તર લઈ, ક્રોધાન્વિત થઈ વિદાય થયો.

પરિચ્છેદ ૧૭.

ન્યાયનું સ્વરૂપ.

ઉત્તર આળ્યા પછી સિરાળુદોલાના ક્રોધમાં ઉમેરો થયો. તેને તો કારણ જોઈતું હતું. તેણે અંગ્રેજોને ઉચિત દંડ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ પુનઃ જાણે માતામહનો અન્તિમ ઉપદેશ સાંભળ્યો હોય તેમ સહસા યુદ્ધ વિગ્રહમાં પ્રવૃત્ત થતાં બીજી વખત હજુ દૂત મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો.

આ દૂત કાર્ય કરે કાણુ? કાષ્ટ વાડપટુ ચતુર મનુષ્યની આવશ્યકતા હતી. કિન્તુ આવી યુક્તતા પાત્ર કોને બતાવવો? કોને અંગ્રેજોને પાસે મોકલવો? રાજ્યમાં એવો એક મનુષ્ય ખ્યાલ વાજીદ છે. તે તે દિવસે નિરાશ થઈ પાછો આળ્યો એટલે અત્યારે તે પણ નિરુપયોગી હતો.

આ પ્રમાણે વિચાર કર્યા પછી નવાખ સિરાળુદોલાએ રાજા રામરાયસિંહને બોલાવી કહ્યું કે “વશિક” અંગ્રેજોની ઉચ્છંખતતા સંબંધી તમે સાંભળ્યું હશે. હવે આપણે કયો માર્ગ લેવો.”

રાજા રામરાયસિંહ વિશ્વાસુ અને કાર્યોચિત મનુષ્ય હતો. નવાખ-સરદારમાં તેનો સારો માન-મરતબો જળવાતો હતો. તે જોવો કાર્ય દક્ષ હતો તેવોજ સાહસિક અને પ્રભુપરાયણ હતો. નવાખ અક્ષીવર્દી ખાંચે તેનાથી સંતુષ્ટ થઈને, તેને ‘રાજા’નો માનવંતો ખિતાબ આપી મેદનીપૂરની ફાજદારીથી વડાની લશ્કર વિભાગનો અધિપતિ બનાવ્યો હતો. આ શિવાય જરૂરનાં કાર્ય પ્રસંગે તેની મંત્રણાનુસાર નવાખ કાર્ય કરતો હતો.

માન અક્ષીવર્દાંખાં રાજા રામરાય સિંહની સલાહ પ્રમાણે કાર્ય કરતો હતો, એમ હતું નહિ, પરંતુ તેને ઉપયોગી અને મંત્રણાકુશલ પુરુષ સમજી નવાખ સિરાજુદૌલા પણ ઘણી વખત તેને પૂછીને કાર્યપ્રારંભતો. આટલું છતાં બહુધા નવાખ સિરાજુદૌલાનાં સ્વેચ્છા અને હઠ આગમ-બીજનઓની સલાહો નિષ્ફળ નીવડતી હતી.

સિરાજના પ્રશ્નના ઉત્તર રૂપે રાજા રામરાયસિંહે કહ્યું, “ મેં સઘળી વાત સાંભળી છે, પરંતુ અંગ્રેજોની આવી વ્યવસાયનું કંઈ કારણ બેચારમાં આવતું નથી. જે ન્યાયદાતા છે, જેના અનુગ્રહની આશા-વૃદ્ધ સૌ કોઈ આશા રાખે તેની ઉપેક્ષા-તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન-ગરેબર વિસ્મય ઉપજાવે છે. નિશ્ચય પૂર્વક ખતો કે પટાં-તરમાં કંઈનુદ રહસ્ય છે.”

સિરાજ:—તે રહસ્ય હું સમજી શક્યો છું. મેં જે દિવસથી સાંભળ્યું છે કે કૃષ્ણવલ્લભે ધન-સંપત્તિ સંગ્રહી સપરિવાર કલકત્તાના કિલ્લામાં અંગ્રેજોનો આશ્રય લીધો છે, તે દિવસથી મને સમજાયું છે કે તેઓએ રાજવલ્લભના પ્રયોજનમાં અંધ બની ઘસીટી બેગમને તેના પ્રયત્નોમાં મદદ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે.

રાજા:—હવે ઘસીટી બેગમને તેઓ શું મદદ આપશે ?

સિરાજુદૌલાએ હસીને કહ્યું, “કેમ, હું જેથી બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના સિલ્હાસનપર ન બેસી શકું-તેવા પ્રકારની મદદ આપશે.

રાજા:—તેમાં તો તેઓ નિષ્ફળ નીવડયા. હવે શું કરશે ?

સિરાજ:—રાજવલ્લભે તેઓનાં હૃદય આશા તંતુથી બાંધ્યાં છે, તેના પક્ષવાળાને વિશ્વાસ છે કે રાજવલ્લભ ઇકરામુદૌલાના બાળક પુત્રને ગાદીપર બેસાડી ઘસીટી બેગમના નામથી રાજ્ય-શાસન કરશે.

રામઃ—આપને સિંહાસનના પાસે ધરેલ જોઈ, શું હજી પણ તેઓનો ભ્રમ દૂર થયો નથી ?

સિરાજઃ—જો ભ્રમ દૂર થયો હોત તો અંગ્રેજ લોકોએ મારા રાજ્યમાંજ રહીને મારા દૂતની અવરોધના કરવાની શક્તિ ક્યાંથી બતાવી હોત ?

રામઃ—જ્યાં સૂધી મેં સાંભળ્યું છે ત્યાં સૂધી તેઓએ આપના દૂતનું અપમાન કર્યું નથી. તેઓએ પોતાના અપરાધનો અસ્વીકાર કર્યો છે. હું ધારું છું આપની માન્યતામાં ભૂલ છે,

સિરાજઃ—નહિં ! નહિં ! તેવું નથી. મને લાગે છે રાજા-જાંઘર જે કૃણુવદ્ધ લૂંટી ગયો છે, તે સર્વસ્વ પાછું જોઈએ છીએ. યુદ્ધ વિગ્રહમાં પ્રવૃત્ત થવાની મારી ઇચ્છા નથી. યુદ્ધ વિગ્રહથી ગરીબ પ્રજાના લાભમાં મોટું નુકશાન થાય છે. પરંતુ ધન-સંપત્તિ ઇત્યાદિ સમ્પત્તિ પાછું મળવું જોઈએ, અને કિલ્લો જમીન દોસ્ત થવો જોઈએ. હું અંગ્રેજો પાસે ફરીથી આ કાર્ય માટે દૂત મોકલવા માગું છું. તે પછી મારી માગણીનો અસ્વીકાર થશે તો હું રાજ્યક્ષેત્રમાં ઉતરી તેઓને ઉચિત દંડ આપીશ.

સિરાજહોલાનાં વચનો સાંભળી રાજા રામરાયભિંદ આશ્ચર્ય મુગ્ધ થયો. તે જાણતો હતો કે, અભિષેક થયા પહેલાં સિરાજહોલા અંગ્રેજો સાથે વૈમનસ્ય ઉત્પન્ન કરવાને કાઠ પણ પાડાવું શોધતો હતો. તેઓનો કિંચિત્ દોષ જાણતો તો શીઘ્ર માતામહને ઉત્તેજિત કરવાને તે તત્પર થતો હતો. અત્યારે તે રુપિયા મેળવવાના આડંબર નીચે પોતાનું ઇચ્છિત કરવા માગે છે એ તેને સ્પષ્ટ જણાયું તો પણ તે પોતાની વિરમવતાને છુપાવી બોલ્યો, “ત્યારે તમે અંગ્રેજો પાસે પુનઃ દૂત મોકલવા ધારો છો ?”

સિરાજ:—હા ! તેઓ મને અન્યાયી ન કહે, તેટલા માટે હજી એકવાર તેમ કરવા માગું છું ! તે કાર્ય તમે પોતે ઉપાડી લ્યો, એમ હું ઇચ્છું છું. કદાચ તમે વ્યવસાયને અંગે શીઘ્ર તેમ કરી શકો તેમ ન હો, તો બીજા કોઈ લાયક પુરૂષને મોકલો, આ વખતે પણ તેઓ મારા તરફ અવગત છે અસન્માન વૃત્તિ વાપરશે તો પછી તેઓને ઉચિત દંડ આપવા હું તત્પર થઈશ.

સિરાજીદૌલા પોતાનું ધાર્યું કરવાને તત્પર થયો છે, પછી ફૂત મોકલવાનું પ્રયોજન શું? રાજા રામરાયસિંહને તેનું આ પગલું અયુક્ત જણાયું. પરંતુ સ્વામીની આજ્ઞાની અવગણના શી રીતે થઈ શકે ! અનિચ્છા છતાં તેને તેમ કરવાની ફરજ જણાઈ. નવાખને પ્રસન્ન કરવા તે મોકલ્યો ‘ મારા વડીલજી આ કાર્ય કૌશલ્ય પૂર્વક કરશે. મારી ઇચ્છા છે કે તેને તમે કલકત્તા મોકલો. ’

સિરાજ:—વિશેષ વિલંબ કરવાનું પ્રયોજન નથી. શીઘ્ર તમારા બાઈને પત્ર આપી કલકત્તા મોકલો.

“ નવાખ બહાદુરની આજ્ઞા પ્રમાણે પ્રતિબંધ કરું, “ એટલું કહી તેણે રજા લીધી.

રાજા રામરાયસિંહ આ પ્રસંગે વિચાર કરવા લાગ્યો, કે જ્યારે અંગ્રેજોએ સ્પષ્ટ બાબમાં કહી આપ્યું છે, કે તેઓએ અપરાધ કર્યો નથી, અને તેઓ વાસ્તવિક રીતે નિરપરાધી છે, ત્યારે જ્યેષ્ઠ બ્રાતાને કલકત્તા કેવી રીતે મોકલવા ! ગવર્નર ડેક પાસે જઈને શું કહેવું ? તે પુનઃ પણ એજ પ્રત્યુત્તર આપશે. આમ વિચાર કરી તેણે એક યુક્તિ શોધી કાઢી. પોતાના બાઈને ફેરીવાળાનો સ્વાંગ આપી એક વાહનમાં બેસાડી કલકત્તા મોકલ્યો.

રાજા રામરાયસિંહના ભાઈનું નામ રામહરિસિંહ હતું. તે પણ રામરાયસિંહ પેઠે ચતુર બુદ્ધિમાન, સાહસિક, કાર્યદક્ષ, અને નાટક-લિપ્ત બુદ્ધિબળ વાપરી શકે તેવો પુરૂષ હતો. તે પોતાના ભાઈ સાથે ગુપ્તચર વિભાગમાં કાર્ય કરતો હતો.

પરિચ્છેદ ૧૮.

મંથનકાળ.

ઉમાચરણ અથવા અમીચંદનું નામ અમારા પાઠકોથી અજાણ્યું નથી. મહાજન વર્ગમાં જેમ ફોતેહચંદ ધન-માન પ્રભુતિમાં શ્રેષ્ઠ અને વિખ્યાત હતો તેજ દક્ષાએ વણિક વર્ગમાં અમીચંદ વિરાજીત હતો. તે બંગાલી નહોતો. પશ્ચિમ તરફનો વણિક હતો. વ્યાપાર અર્થે તે બંગાલમાં આવી વસ્યો હતો. તેના બીજા ભાઈનું નામ દીપચંદ હતું. જે સમયે અલીવર્દીખાં નવાબ સરફરાજખાં વિરૂદ્ધ યુદ્ધ ઘોષણા કરી સૈન્ય લઈ મુર્શિદાબાદમાં આવ્યો અને સરફરાજખાં ને મારી સિદ્ધાસના રૂઢ થયો તે સમયે ઉમાચરણ અલીવર્દીખાં સાથે આ દેશમાં આવ્યો હતો. ઉમાચરણ અલીવર્દીખાંનો અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્ય હતો. તે પ્રથમ માત્ર વીસ હજાર રૂપિયા લઈ આ દેશમાં આવ્યો હતો. બ્યારે કાઠના ઉપર લક્ષ્મીની કૃપા થાય છે ત્યારે મહાદરિદ્રવાન પુરૂષ થોડા સમયમાં અતુલ ઐશ્વર્યનો ભોક્તા થાય છે. ઉમાચરણનું આ રીત્યે ભાગ્ય પરિવર્તન થયું હતું.

બંગાળીમાં પગ મૂક્યા પછી ઉમાચરણ વ્યાપારમાં ઝુકાવ્યું.

કમલાના પ્રતાપે વ્યાપારમાં દિનપ્રતિદિન તેની ઉન્નતિ થયે લાગી. જ્યેત જ્યેતામાં તે એક વિખ્યાત મનુષ્ય બની ગયો. દેશ દેશાંતરમાં ઉમાચરણનું નામ મશહુર થઈ ગયું. સઘળાઓએ જાણી લીધું કે ઉમાચરણ સુવિખ્યાત પ્રતિષ્ઠિત અને મોટો વ્યાપારી છે. વાણિજ્ય વિષયક ઉમાચરણનું જ્ઞાન અપૂર્વ હતું. કવચિતજ કાંઈ તેની તે દિશામાં યરાયરી કરી શકે.

એક જૂની કહેવત છે:—“ઉત્તમ ખેતી, મધ્યમ વેપાર અને કનિષ્ઠ આકરી.” આ કથન જરા પણ અનુચિત નથી.

ઉમાચરણનું નામ દેશ વિદેશમાં વિખ્યાત હતું. સઘળા તેને જાણતા હતા. તેની પ્રતિષ્ઠા સુવિદિત હતી—એટલે સૂધી કે અંગ્રેજ વેપારીઓ હુમ્મેશાં તેની સહાયતા લેતા. તેઓ તેના દ્વારા કપાસ, શાપક ઇત્યાદિ ખરીદતા. વ્યવસાય—વાણિજ્ય કરી તેમ નફાએ અન્યો હતો. અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ, આર્મીનિયન આદિ નાના પ્રકારના વેપારીઓ દસ્તાવેજો કરી આપી તેના પામેથી કરજો નાણાં લેતા. આ સમયે સમૃદ્ધિમાં ઉમાચરણની યરાયરી કરી શકે. એવો કાંઈ પણ વેપારી ન હોતો.

ઉમાચરણ વણિક હતો. રાત્રિ દિન વેપારનું ચિન્તન કરતો, જતા તે અત્યંત વિલાસી હતો. અતુલ ઐશ્વર્યનો રસામી હોવા છતાં તે કંજુસ ન હોતો. ભોગ વિલાસમાં તે વિપુલ ધન વ્યય કરતો તેણે લાખો રૂપિયા ખર્ચી કલકત્તાના નંદાગમાં એક પ્રાસાદ બાંધાવ્યો હતો. તે મકાનને જૂદા જૂદા વિભાગોમાં વિભક્ત કરવામાં આવ્યું હતું. તેનાં નિર્માણ કૌશલ્ય અપૂર્વ હતાં. પ્રાસાદ સામે પુષ્પો-ધાન આવેલ હતો. તેમાં જાત જાતનાં ફુગંધી પુષ્પો બહેકી રહેતાં

હતાં. વિશાળ સિંહદ્વાર હંમેશાં સશસ્ત્ર પ્રહરિઓથી રક્ષિત રહેતું હતું. તેના આ મહેલને જોયા પછી કોઈ તેની પ્રશંસા કર્યા વગર રહી શકતું નહિં. તેનો આ વિશાળ પ્રાસાદ તેમજ ધન સંપત્તિ જોઈ અંગ્રેજો તેને રાજા સમજતા હતા. જ્યારે લક્ષ્મીની કૃપા થાય છે, ત્યારે સર્વ સાધનો સ્વભાવિક આવી મળે છે.

છન્નવેશી રામહરિસિંહ નિરાપદ કલકત્તા પહોંચ્યો. તેણે ઉમાચરણને ત્યાં ઉતારો કર્યો. ઉમાચરણ અને રામહરિસિંહને એક ખીજમાં પહેલેથી જોળખાણ હતી. તેઓને અસ્પર્શ માર્ગ લાવ હતો. આથી ઉમાચરણે તેને અત્યંત આદર પૂર્વક પોતાના મહેલમાં સ્થાન આપ્યું. ખીજે દિવસે ઉમાચરણ અને રામહરિસિંહ અંગ્રેજોની સભામાં ગયા. અને પોતાની જોળખાણ આખી સિરાજુદ્દૌલાનો પત્ર કાઉન્સિલના સભ્યોના હાથમાં આપ્યો. મી. મેનિંગહામે પત્ર વાંચવો શરૂ કર્યો. પત્ર આ પ્રમાણે હતો:—

“ સહ્યગણ !

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની.

કલકત્તા.

હું તમારા વ્યવહારથી અત્યંત અસંતુષ્ટ છું. તમે મારા દૂતનું વધેજી અપમાન કર્યું છે અને તેમ કરતાં મારી અવગણના કરી છે. મારા રાજ્યમાં રહી તમારા આવા વર્તનથી મને તમારા ઉદ્ધત સ્વભાવનો પરિચય કરાવ્યો છે. તમારે નિશ્ચય પૂર્વક માનવું જોઈએ કે એક વખત મારી ઇચ્છા થઈ તો હું તમને ઉચિત શિક્ષા આપી શકું છું. રાજાની અવજા કરનારને શી સજા થાય છે તે તમે જાણતા

હશે. હું દેશનો વાસ્તવિક સ્વામી છું. આ સમયે હું તમને જણાવું છું કે, જો તમે તમારું બહુ ધન્યતા હો, અને ખૂબ ભૂમિમાં રહી વ્યાપાર રોજગાર કરવાની તમારી ઇચ્છા હોય તો, આ પત્ર વાંચી શીઘ્ર મારી આજ્ઞાનું પાલન કરો. તેમ કરવામાં જો વિઘ્ન કરવામાં આવશે, તો પછી તમને સખ આપવાનાં હું પગલાં લઇશ. લશ્કર લઇ તમારા પર આક્રમણ કરીશ અને તે વખતે તમારી કિંમત વાત પણ સાંભળીશ નહિ. આથી હું કહું છું કે હજુ સમય છે, વિચાર કરી પગલું ભરો, નહિં તો પશ્ચાતાપ કરવાનો વખત આવશે. હું દૂત જવાબ લઇ પાછો આવે, તેની રાહ જોઈ છું. એક ખામતનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરજો કે, એક વસ્તુ બનાવવી બહુ મુશ્કેલ છે; તેની બનાવટમાં સેંકડો વર્ષો વીત્યાં હોય છતાં તેને સળગાવી નાંખવી, એ કાર્ય નિમિષ માત્રમાં બની શકે છે. એક વખત આગ લાગી પછી તેને શાંત કરવી અત્યંત મુશ્કેલ છે. ઇચ્છા થાય છે, પરંતુ તે મનમાં રહી જાય છે.

નવાબ સિરાજુદ્દૌલા. ”

પત્ર સમાપ્ત થયો. તે વાંચતાંજ કાઉન્સિલના સભ્યો કોઈ પૂર્વક ગાળી ઉઠ્યા. સઘળા એક સાથે બોલી ઉઠ્યા. “અમે લોકો કાંઈને આધીન નથી. અમે નવાબના આદેશનું પાલન કરી શકીશું નહિં ! અમે ઇંગ્લેંડના રાજની પ્રજા છીએ. માત્ર તેજ હમારો સ્વામી છે. સિરાજુદ્દૌલાની આજ્ઞા અનુસાર અમે કદી વર્તીશું નહિં. કાઉન્સિલના સભાસદોના વિચારો જાણ્યા પછી નવાબ દુત રામ હરિસિંહે જવાબ આપ્યો. ” ઇંગ્લેંડેશ્વર આપ સર્વના રાજા છે, એ વાત સત્ય છે. પરંતુ આપ સર્વ જાણતા નથી કે આભૂમિનો ખરો

સ્વામિ નવાખ સિરાબુદૌલા છે. તેના માત્ર એક શબ્દથી તમારી શી દશા થશે, તેનો વિચાર કરો. આપ આટલું બધું સ્વાતંત્ર્ય તેના રાજ્યમાં ભોગવવા ઇચ્છો છો, એ ઉચિત નથી. શું આપ સિરાબુદૌલાને નવાખ તરીકે માનતા નથી ?

પ્રત્યુત્તર રુપે મી. મેનિંગહામે કહ્યું, “અમે તેનો નવાખ તરીકે સ્વીકાર કરીએ છીએ. પરંતુ અમારો ગુન્હો શું છે ? અમારા ઉપર શા માટે આપત્તિ નાંખવામાં આવે છે ? જ્યાં સૂધી અમે બળીએ છીએ, ત્યાં સૂધી અમે અપરાધ કર્યો નથી.”

રામ—ત્યારે મને શું જવાબ આપો છો ? શું હું બલ ?

મેનિ—આપ આપની ઇચ્છાપૂર્વક જઈ શકો છો.

રામ—આ શું ? હું નવાખનો પત્ર લાવ્યો છું. તેનો જવાબ મને નથી આપવા માગતા ?

મેનિ—જે કંઈ કહેવાનું હતું. તે હું કહી ચૂક્યો. વિશેષ કંઈ કરી શકતો નથી. અંગ્રેજ લોકો પોતાનું કર્તવ્ય સારી રીતે સમજે છે. તમને સમજાવવાની વિશેષ જરૂર નથી.

રામ—તો પછી પત્રનો ઉત્તર શા માટે આપતા નથી ?

ઉપસ્થિત સલાસદોથી વિશેષ સહન થઈ શક્યું નહિં. તથાપિ ક્રોધનો અવરોધ કરી તેઓએ જવાબ આપ્યા “કૃપા કરી તમે જાવ, અમે વિશેષ કંઈ કહેવા માગતા નથી. જ્યારે નવાખ અમને હેરાનજ કરવા માગે છે, ત્યારે તેની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરવા તે શક્તિવાન છે. પરંતુ અમે પુનઃ કહીએ છીએ કે, અમે નિરપરાધી છીએ.”

આવું સાંભળી રામહરિસિંહે મી. મેનિંગહામની રજા લીધી. તેને માત્ર પ્રત્યુત્તર જોઈતો હતો. તેણે મનમાં કહ્યું, “જો, જો, આનું ફળ હવે કેવું મળે છે ?”

પરિચ્છેદ ૧૯.

માશીને કાગળ !

હૂત રામહરિસિંહના આગમન પછી સિરાજુદૌલાનું હૃદય કો-
 ધથી સળગી ઉઠ્યું. સૂતેલા સિંહને જગાડવાથી તેનું જે સ્વરૂપ બને
 છે, તદ્વત્ તેની ભયાનક મૂર્તિ દુશ્મન પર તરાપ મારવા તૈયાર થઈ.
 બન્ને આંખોમાંથી અસિ વર્ષવા લાગ્યો. મુખ મંડલ નવોદિત સૂર્ય
 પેઠે રક્તવર્ણી થઈ ગયું. હાથ તરવાર ઉપર પડવા લાગ્યો. દાંત
 કચકચાવી વિકટ ચિત્કાર કરતાં તે બોલ્યો, “ શું અંગ્રેજ બાપારી
 ઓમાં એટલી શક્તિ છે કે વારંવાર મારી આજ્ઞા અને મારા દૂતની
 અવગણના કરે ? શું તેઓ જાણતા નથી કે તેઓ કાના રાજ્યમાં
 રહી વેપાર કરે છે ! ખંગાલ, ખિહાર, ઓરીસાનું સિંહાસન કંઈ
 બૂખાલ હોય નથી ! આશ્ચર્યની વાત છે કે જે તેને માત્ર એક શબ્દ-
 થી ખંગાલ ખિહાર, ઓરીસામાંથી હાંકી કાઢી શકે તેમ છે, તેના
 સામે આપું ઉદ્ધત વર્તન ચલાવવાની હિમ્મત તેઓ ધરે છે. આ કેવું
 દુઃસાહસ છે ! એક વખત જ્યાં સુધી તેઓને યુક્ત સજા નહિં કર-
 વામાં આવે ત્યાંસુધી તેઓ કદિ સમજશે નહિ ! ત્યારે જ તેઓ જાણશે
 કે રાજની અવજા કરવાથી કેવું વિપરીત પરિણામ આવે છે ! ”

હૂત રામ હરિસિંહ લાંબો વખત મૌન રહી શક્યો નહિ ! હાથ
 નેડી તેણે નમ્ર અવાજે કહ્યું, “ નવાબ બહાદુર, તેઓ અપરાધનો
 સ્વીકાર કરતા નથી. તેઓ કહે છે કે અમે કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી. ”

સિરાજઃ—તેઓ શું કહે છે ?

રામહરિઃ—તેઓ કહે છે કે, કૃષ્ણવલ્લભ અમારા ભત્રીનો પુત્ર

છે. તેને અહિંઆ રાખવો એ અમારો ધર્મ છે. અમારા ઉપર ખીજું તહોમત કિલ્લો બનાવવાનું છે, પરંતુ કિલ્લો અમે બનાવ્યો નથી.

હુતા વચનો સાંભળતાંજ સિરાજુદૌલાનું લક્ષ ખીજી બાજત તરફ દોરાયું. તેણે આ વાતનો એ અર્થ કાઢ્યો કે તેની ઉપેક્ષા થવાનું મૂળ કારણ ઘસીટી બેગમ છે. માટે પ્રથમ કાષ્ટ રીતે ઘસીટી બેગમને વશ કરવી જોઈએ. અંગ્રેજો ઉપર વૈર લેવાનો પ્રયત્ન તે પંજી કરવો જોઈએ, એવું સમજી તે આ પ્રસંગે શાન્ત થયો. સિરાજુદૌલાએ નવાજ પદ ધારણ કર્યું પરંતુ રાજવલ્લભ જે બળ ઉપર ઝૂકી રહ્યો છે. તેનું નિકંદન કરવામાં આવશે નહિં ન્યાં સુધી રાજવલ્લભની માન્યતા અચળ રહેશે. અને ત્યાં સુધી અંગ્રેજ વ્યપારીઓ ભય પામશે નહિં. કાષ્ટ પણ રીતે ઘસીટી બેગમને અંકુશમાં લાવવી જોઈએ, એ તેનો વિચાર દ્રઢ થયો.

આવું સમજી સિરાજુદૌલાએ પોતાની માશી ઘસીટી બેગમને પોતાના મહેલમાં પોતાની માતા અને માતામહી પાસે લઈ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે માન્યું કે ઘસીટી વિધવા છે, તેની રક્ષા કરવાવાળું કાષ્ટ નથી અને વિશેષતઃ ચારિત્રહીન છે. તેથી તેને માતી-ઝીલમાં સ્વતંત્ર રીતે રહેવા આપવામાં શ્રેય સમાયેલું નથી. અને આમ કરવાથી તેને રાજવલ્લભની સલાહથી તેના સાથે શત્રુતા કરવાની પણ તક મળી શકશે નહિં. આવું વિચારી ઘસીટી બેગમને માતીઝીલમાંથી અંતઃપુરમાં લાવવાના પ્રયત્નોમાં તે ઉદ્યત થયો.

પરંતુ તેને લાવવી શી રીતે, એ વિચારવાની જરૂર હતી. તેણે એક ખુશામદથી ભરેલો પત્ર ઘસીટી બેગમપર લખ્યો.

“ માશી !

પુત્ર જ્યારે ઉમ્મર યોગ્ય થાય ત્યારે માતાનું કર્તવ્ય છે કે તેના

મતાનુસારવર્તન કરવું. વિચાર કરવાથી જણાશે કે આપને દરેક પ્રકારનો સંતોષ આપવાનો કર્તવ્ય ભાર મારા ઉપર છે. આપને હું માતાથી ભિન્ન સમજતો નથી. મારી ઇચ્છા છે કે હવે આપે માતા-ઝીલમાં એકલાં ન રહેવું અને પોતાની માતા અને ભગિની સાથે રહી શાંતિથી અવશેષ જીવન ગુજારવું. હાલ આપ જ્યાં રહે છે, ત્યાં આપનું રક્ષણ કરવાવાળું કાંઈ નથી. વિશેષતઃ આપને એકલાં રહેવું ઉચિત નથી. હું આપને અહિંઆ આવી રહેવા માટે પાલખી તથા માણસો મોકલું છું. આપ કોઈ પણ જાતની આનાદાની કર્યા વગર મને આપનાથી અલિનન સમજ, મારે ત્યાં પધારવાની કૃપા કરશે તો તેથી મને એટલું બધું સુખ થશે, કે જેનું વર્ણન હું આ પત્રમાં કરી શકતો નથી.

હું પયગમ્મરના સોગન ખાઈ ફૂંદું કે જે આપ મારે ત્યાં આવી આપની ભગિની અને માતા સાથે રહેશે તો હું સદેવ આપનો અનુગ્રહિતદાસ બની રહીશ અને દરેક રીતે આપનું માન સન્માન જળવાય તેવા પ્રયત્નો પ્રાણ રહેતાં સૂઝી કરવા ચૂકીશ નહિ. આપને કોઈ પણ જાતની ખામી આવવા દઈશ નહિં.

આપનો અનુગત દાસ,

સિરાળુદૌલા.

આ પ્રમાણે પત્ર લખી, સિરાળુદૌલાએ ઘસીટી બેગમને અત્યંત સમારંભ અને સન્માન પૂર્વક લાવવાને એક પાલખી મોકલી. કિન્તુ સિરાળુદૌલા આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. ઘસીટી બેગમે તેના પ્રસ્તાવનો સ્વીકાર કર્યો નહિં અને પાલખી તથા પત્ર લાવનાર મનુષ્યોને તિર-સ્કાર પૂર્વક હાંકી કાઢ્યા.

મનુષ્ય એક વખત ચારિત્રહીન બને છે, પછી તેનું સંશોધન દુઃસાધ્ય બને છે. ઘસીટી બેગમ એક વખત ચારિત્રહીન બની પછી તે દોષનું નિવારણ થઈ શક્યું નહિં. મોતીઝીલમાં સ્વતંત્ર રીત્યે રૂઢિ-વાથી તેને કશી બીતિ નહોતી. તેણે મીર નજરઅલી નામની એક વ્યક્તિને પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કર્યો હતો. મોતીઝીલનો ત્યાગ નહિં કરવામાં આ એક પ્રધાન કારણ હતું. આ સિવાય બીજું કારણ એ હતું કે રાજા રાજવલ્લભ ઘસીટી બેગમનો દીવાન હતો. તેના કહેવા પ્રમાણે તે ઊઠતી બેસતી હતી. રાજવલ્લભ જે કંઈ કહે તે તે આચરતી હતી. ઘસીટી રાજવલ્લભનો આશા તંતુ હતો. યદિ ઘસીટી તેના હાથમાંથી છટકે, તો સ્વાર્થ સિદ્ધનો માર્ગ અંધ થાય અને તેનું લાગ્ય ચક્ર વિપરીત રીત્યે ફરી બળ, તેમ હતું. આથી પ્રતિદિન રાજવલ્લભ ઘસીટી બેગમને એવી સલાહ આપતો હતો કે જેથી તે મોતીઝીલનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર પણ ન કરે. ઘસીટી રાજવલ્લભની આવી સલાહથી તેમજ પોતાના પ્રણયલાગન મીર નજરઅલી સાથે મળતી સ્વતંત્રતાના યોગે મોતીઝીલનો ત્યાગ કરવાને અસમ્મત થઈ. તેણે લશ્કરને એકઠું કરી એવી આજ્ઞા આપી કે સિરાબુદ્દૌલાને મોતીઝીલપર આક્રમણ કરવા આપવું નહિં. રાજવલ્લભ અને મીર નજરઅલી બંને પોતપોતાના સ્વાર્થની સિદ્ધિ અર્થે મોતીઝીલના સિંહદ્વાર પર લશ્કર એકત્ર કરી સિરાબુદ્દૌલા આક્રમણને અટકાવવા તૈયાર રહ્યા.

સિરાબુદ્દૌલા પોતાની માશીને અંતઃપુરમાં લાવવા માટે જ્યારે યથાસાધ્ય પ્રયત્નો કરતાં પણ કૃત કાર્ય ન થયો અને જ્યારે તેણે જોયું કે ઘસીટી બેગમ રાજવલ્લભની કુમંત્રણાથી અને મીર નજરઅલીની પ્રેરણાથી દોરવાઈ તેના સામે યુદ્ધ ઉપસ્થિત કરવાને પ્રયત્ન કરે છે, ત્યારે તેણે તેના માન રક્ષણનો પ્રશ્ન એક બાબુપર મૂક્યો અને તેનું માન ખંડન કરવા, રાજવલ્લભની સૂઝણી ઇચ્છાઓ જમીન

દોસ્ત કરી તેને હુમ્મેશને માટે સ્વાર્થ સિદ્ધ કરતો અટકાવવા, તેમજ
 મીર નજરઅલીને ઉચિત દંડ આપવા સેનાપત્ય દોસ્ત મુહમ્મદખાં
 ને મોતીઝીલપર હુમલો કરવા આજ્ઞા આપી અને વિશેષતઃ ફરમાવ્યું
 કે ઘસીટી બેગમને તેનાં ધન સંપત્તિ સાથે બન્દીવાન બનાવી રાજ-
 અંતઃપુરમાં લાવવી.

વિપક્ષીઓનાં સઘળા પ્રયત્નો, સઘળા આજ્ઞાઓ, સઘળા યુક્તિઓ,
 નિષ્ફળ ગયાં. રાજા રાજવલ્લભ અને મીર નજરઅલીએ જે સૈન્ય
 એકઠું કર્યું હતું તે સિરાજુદ્દૌલાના લશ્કરનું પ્રમાણ પોતાથી અત્યંત
 વધારે જોઇ પ્રાણ બચાવવા નાસી છૂટ્યું. જે કોઇ અવશેષ રહ્યા
 તેઓએ હથિયાર મૂકી દીધાં. નવાબના સૈન્યે આવી મોતીઝીલપર
 સ્વામીત્વ મેળવ્યું. મીર નજરઅલી અત્યંત દુઃખદ સ્થિતિમાં આવી
 પડ્યો. તે પ્રાણ બચાવવાની બ્રાંતિમાં આવી પડ્યો તો લડે ક્યાંથી ?
 અંતે તે સેનાપતિ દોસ્ત મુહમ્મદખાંને શરણે ગયો અને વિપુલ દ્રવ્ય
 આપી મુક્તિ મેળવી. યુદ્ધ કરવાના પરિશ્રમ વગર, કિંચિત્ રક્તપાત
 વગર સિરાજે મોતીઝીલપર અધિકાર મેળવ્યો અને ઘસીટી બેગમની
 સઘળી ધન સંપત્તિ હાથ કરી.

પરંતુ સિરાજુદ્દૌલાએ ઘસીટી બેગમનો દોષ દીલમાં વસાવ્યો
 નહિં. તેણે દિલનો રોષ એક કારે મૂકી તેને અત્યંત સન્માન પૂર્વક
 જનની અને માતામહીની સાથે અંતઃપુરમાં સ્થાન આપ્યું. સિરા-
 જુદ્દૌલાએ વિચાર્યું કે ઘસીટી બેગમ સાથે સદ્વ્યવહાર રાખવામાં તે
 તેનો હેતુ વધારે સારી રીતે સાધી શકશે.

કાળ ચક્ર ફરી ગયું. રાજા રાજવલ્લભનો આજ્ઞા તંત્ર તૂટી
 ગયો. જે આજ્ઞામાં લુબ્ધ બની તે સિરાજુદ્દૌલાનું નિર્મલ ન કરી
 રાજ્યાધિકાર મેળવવા માંગતો હતો, તે આજ્ઞા નષ્ટ પ્રાયઃ થઇ. સઘળું
 દોશલ્ય, સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડ્યા.

પરિચ્છેદ ૨૦.

નવાખતું સાન્તવન.

અંગ્રેજોએ જાણ્યું કે શત્રુ સમૂહમાં એક બળવાન શત્રુ વધારવો, એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી. આથી તેઓએ નવાખ પાસે એક દૂત મોકલ્યો. નવાખ સિરાજુદ્દૌલા અંગ્રેજો તરફ અત્યંત અસંતુષ્ટ હતો. તે તેઓના ઉપર રોષથી બળતો હતો. અંગ્રેજોના પ્રતિનિધિને પોતાના સમક્ષ આવેલ જોઈ તે બોલ્યો, “ હું તમારા વર્તનથી અત્યંત અપ્રસન્ન છું ! તમે વારંવાર મારી અવગણ કરી છે, અને મારા દૂતની યથેષ્ટ અવગણના કરી તેનો તિરસ્કાર કરવા ચુક્યા નથી. આ સાહસ તમે શા માટે કર્યું ?

પ્રતિનિધિએ કહ્યું “ હજુર ! આપ ન્યાય મૂર્તિ છો. આપ વિચાર કરો. અંગ્રેજ લોકો આપના રાજ્યમાં રહીને આપના દૂતનો તિરસ્કાર કરે એ વાત કદિ બની શકે નહિ.

સિરાજ:—તમે શું કહેવા માગો છો ? શું અંગ્રેજોએ મારા દૂતનું અપમાન નથી કર્યું ?

પ્રતિનિધિ:—આપ ધર્માવતાર છો. ઇચ્છો તે કરી શકો છો. આપના પાસે હું અસત્ય ઉચ્ચાર કરીશ નહિ ! એક દૂત કલકળા આબો હતો. પરંતુ એ કેમ માની શકાય કે નવાખ બહાદુરનો દૂત એક સામાન્ય ફેરીવાળાનો સ્વાંગ ધરી આવશે ?

સિરાજ:—શું દૂતે પોતાની ઓળખાણ આપી મારો પત્ર તમને નહોતો આપ્યો ?

પ્રતિનિધિ:—પત્ર આપ્યો હતો પણ કાઉન્સિલના સભ્યોને તેનો વિશ્વાસ નહોતો આવ્યો.

સિરાજ:—તેણે પોતાની ઓળખાણ આપી છતાં તમને તેનો વિશ્વાસ ન આવ્યો !

પ્રતિનિધિ:—અમીયંદ અંગ્રેજોનો પરમ શત્રુ છે. આપના દૂતને તેના સાથે આવેલ જોઇ, અમોને લાગ્યું કે, આ સઘળી અમીયંદની ધૂર્તતા છે. યુક્તિપૂર્વક અમને લય વિવશ બનાવી તે પોતાના કાર્યની સિદ્ધિ કરવા માગે છે ? આપનો દૂત અમીયંદ સાથે ન આવ્યો હોત, તેણે પોતાનો કૃત્રિમ સ્વાંગનો ત્યાગ કર્યો હોત અને તેણે એક રાજદૂતના રુપમાં પોતાનો પરિચય આપ્યો હોત તો અમે તેનું અપૂર્વ સન્માન કરત, કે જે સાંભળી આપને પણ આનંદ થાત.

સિરાજ:—વારૂ સમગ્રનું પરંતુ મેં પેરિંગ કિલ્લો તોડવાનું તથા રાજવલ્લભના પુત્રને મારા પાસે મોકલવાની અંગ્રેજોને આજ્ઞા કરી હતી, તેનું શું થયું ?

પ્રતિનિધિ:—અંગ્રેજો આપની આ આજ્ઞા પરત્વે નિશ્ચિત નથી. તેઓએ ઇંગ્લંડના અધિકારીઓ ઉપર સમાચાર મોકલ્યા છે અને પ્રત્યુત્તરની રાહ જુએ છે.

સિરાજ:—જવાબ ક્યારે આવશે ?

પ્રતિનિધિ:—આશા છે કે બે ચાર દિવસમાં જવાબ આવી જશે.

સિરાજ:—ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની આ બાબતનો યોગ્ય પ્રયત્ન હવે જલ્દી નહિં કરે તો યાદ રાખજો કે તેઓનો વ્યાપાર ખંધ કરતાં અને જાતે પરિશ્રમ લઇ કિલ્લો તોડી પાડતાં વાર લગાડીશ નહિં.

પ્રતિનિધિ:—આપને એ સંબંધે હવે વિશેષ કંઈ ભોગવવું પડશે નહિં. અમે જલ્દી આપને સંતોષ થાય તેવી યોજના કરશું. આ સાંભળી સિરાજ શાન્ત થયો.

પરિચ્છેદ ૨૧.

અંચલ નવાખ અને કલકત્તા પ્રયાણ.

રાત્રિ સર્વ વાતે સુખી હોય છે, એ માત્ર કહેવત રુપેજ કથાયું છે. વાસ્તવિક તેઓ સુખ-શાન્તિના ભોક્તા નથી. રાત્રિ દિવસ તેઓના ચિત્તમાં દારુણ દુઃખિતા, ઉદ્વેગ, સ્વાર્થ પરમાર્થનું બીધણું સંઘર્ષણું, રક્તપાત, આદિ ધર કરી રહેલાં હોય છે. હજી તે સિરાજુદ્દૌલાએ પોતાના એક ગૃહશત્રુને પરાસ્ત કરી નિશ્ચિંતતા મેળવી નહિં તેટલામાં બીજો એક ગૃહશત્રુ ઉપસ્થિત થયો. પુર્નિયાના અધિપતિ શૌકતજીએ નવાખ તરીકેનો પોતાનો હક જાહેર કર્યો. તેનો પરાભવ કરવાને સિરાજુદ્દૌલાએ લશ્કર સાથે પુર્નિયા તરફ પ્રયાણ કર્યું.

તરલમતિ સિરાજુદ્દૌલા હજી પુર્નિયા પહોંચ્યો ન હોતો, સાં માર્ગમાં તેને અંગ્રેજોના પ્રતિ ઉત્તરની સ્મૃતિ થઈ આવી. પોતાનો પ્રથમ આદેશ યાદ લાવી તેણે કલકત્તા એક પત્ર લખ્યો; પત્રનો આશય નીચે પ્રમાણે હતો.

સહયગાળુ, ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની !

મેં તમને પેરિંગ કિલ્લો તોડી નાંખવાને લખ્યું પરંતુ તમે હજી તે પ્રમાણે વર્તન કર્યું નથી તેમજ મારી ઇચ્છા પ્રમાણે કૃષ્ણ-

વલ્લભ મને સ્વાધીન કર્યો નથી. હવે હું વંચારે વાર તમારા જીવો વચ્ચે ઉપર વિશ્વાસ રાખીશ નહિં. આ વખતે હું યુદ્ધ નિમિત્તે ખીજ દિશા તરફ જવા નીકળ્યો છું. નહિં તો હું પોતે આવીને કિલ્લો તોડી પાડત. હવે હું આજ્ઞા કરું છું કે, જો તમે તમારું ભલું ધન્યતા હો તો આ પત્ર વાંચતાજ પેરિંગ કિલ્લો જમીનદોસ્ત કરો અને કૃષ્ણવલ્લભને મુશ્કિલાખાદ મોકલી આપો. વિલંબ થશે તો નિશ્ચય માનવે કે દુર્ગનું નિર્મૂલન થશે અને મી. ઉકને ભગીરથીના અગાધ જલમાં સમાધિ લેવી પડશે.

નવાખ સિરાજુદ્દૌલા.

અંગ્રેજો ઉપર આ પ્રમાણે પત્ર લખી સિરાજુદ્દૌલાએ યુદ્ધ સારે પ્રયાણ કર્યું. આ ભયયુક્ત પત્ર અંગ્રેજોને મળ્યો ત્યારે તેઓ મૌન્ય રાખી શક્યા નહિં. પત્રનો જવાબ આપવો આવશ્યક હતો પરંતુ ભયવશ તેઓ કંઈ પ્રત્યુત્તર વાળી શક્યા નહિં. છેવટ મી. ડે સિરાજુદ્દૌલા પર નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો.

“નવાખ બહાદુરના આદેશનું ઉલ્લંઘન કરવું એ અમારી શક્તિ બહાર છે. સ્વદેશનો ત્યાગ કરી સાત સમુદ્ર તેર નદી ઝોળંગી અંગ્રેજોના પછી વિદેશમાં યુદ્ધ કરવાની અમે કદિ ધન્ય રાખતા નથી. ફ્રેન્ચ લોકો સાથે યુદ્ધ થશે, એવી આશંકા અમોને સદૈવ રહ્યા કરે છે, વિશેષતઃ તેથી આપની સાથે વૈર બાંધી અનર્થને સ્વતઃ શિરપર બેસી લેવાની અમારી ધન્યતા નથી. યુદ્ધથી આપત્તિ શિવાય અન્ય કાંઈ સંભવ નથી. અમે લોકો આપના માર્ગમાં આવવા માગતા નથી. અમારા શત્રુગણોની કૃત્રિમ વાર્તાઓ સાંભળી આપ ભલે માનો કે અમે તમારા શત્રુ છીએ. પરંતુ વાસ્તવિક તેમ નથી. અમે કાંઈ

પણ એવું કામ કર્યું નથી કે જેથી અમારી તમારા તરફની શત્રુવટ જાહેરમાં આવે. આપે કદાચ કંઈ સાંભળ્યું હશે તો તે અમારા શત્રુ મુખે સાંભળ્યું હશે. અમોએ કલકત્તાની બહાર કોટ બનાવ્યો નથી, પરંતુ અમારા પ્રબળ શત્રુ ફ્રેન્ચ લોકો ક્યારે યુદ્ધ જગાડશે, તેનો અમને ભય હોવાથી ગંગા તરફ તોપ ચલાવવાનાં જે સ્થાનો તૂટી ગયાં છે, તે માત્ર પુનઃ મરામત કરાવ્યાં છે. આ શિવાય અમોએ ખાસ યોજના કરી કરી નથી. ન્યાંથી તુકશાનની પ્રત્યક્ષ સંભાવના હોય, તત્સંબંધે તત્પર ન રહેવું એ તમે પોતે પણ ડહાપણ ભરેલું ગણુશો નહિં.

આપનો અનુગત અને આશ્રિત

ડેક

કલકત્તાનો ગવર્નર

સિરાજુદ્દૌલાને આ પત્ર રાજમહલમાં મળ્યો. પત્ર વાંચતાં જ કોવાનલ પ્રજ્વલિત થયો. છંછેડાયેલા વિષધર સર્પ પેઠે તે આસન પર ટદાર બેઠો અને જોરથી છુમ પાડી બોલ્યો, “ શું વારંવાર મારી અવશ્યા ? વારંવાર મારી સાથે ચાતુર્ય ! શું અંગ્રેજ લોકો જાણતા નથી કે આ બાજુ તેઓ કોના સાથે બેસે છે ? હવે હું વિશેષ વિલંબ કરવા માગતો નથી. અવશ્ય હું તેઓને ઉચિત શિક્ષા આપીશ. તેઓની વાણિજ્ય આશાને આ સમયે હું ગંગાના અગાધ જલમાં પધરાવી દઈશ કોઈ રીતે તેઓને ક્ષમા આપીશ નહિં. ”

સિરાજુદ્દૌલાનું મુખ અત્યંત ભયંકર જણાવા લાગ્યું. તેની આવી પ્રકાંડ ત્રાસદાયક મૂર્તિ જોઈ, નોકર, ચાકર, મિત્ર, અમીર, ઉમરાવ સખળા સ્તાંભિત થઈ ગયા. કોઈની હીમ્મત ચાલી નહિં કે

તેના પાસે જઈ તેનું સાન્તવન કરે । સધળા નિર્વાહ અને લયલીત
મની ગયા. અંગ્રેજોનું દમન કરવામાં તેણે હવે વિશેષ સમય ગુમા-
વવો ઉચિત ધાર્યો નહિ, તેણે શૌક્તજંગ ઉપર આક્રમણ કરવાને
પ્રયાણ કર્યું હતું પણ હમણાં તે બાબત પડતી મૂઝી અંગ્રેજોને દંડ
આપવા કલકતા તરફ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે સેનાપતિને આજ્ઞા
કરી કે સૈન્ય, સામંત, ગોળા ગોળી, તોપ, બન્દુક હાથી ઘોડા ઇ-
ત્યાદિ કિંચિત સમય ખોયા વગર મુર્શિદાબાદ મોકલી આપવા.

નવાબની ઉપરોક્ત આજ્ઞા મળતાં ચોતરફ ઢાલાહલ મચી રહ્યો.
ગજપતિઓ ગજરાજ ઉપર, અશ્વારો અશ્વ ઉપર, પાયદળ પોતા-
ની બંદુકો રકંઘ ઉપર રાખીને ચાલવા લાગ્યા. મોટા બળવાન,
બળદો તોપોની ગાદીઓ ખેંચવા લાગ્યા. ગોળા, ગોળી, દારૂ ઇત્યાદિ
થી લાવેલા ઉટો ઉતાવલથી ચાલવા લાગ્યા. મહા કલરવથી દિક્પાલ
કોલશે કે શું એવો ભાસ થવા લાગ્યો. સિરાજની વિપુલ સામગ્રી
મુર્શિદાબાદ મોકલવામાં આવી. સધળા સમજ્યા કે હવે અંગ્રેજ
આપારીઓ બચવાના નથી.

પરિચ્છેદ ૨૨.

ક રા ૨.

નવાબના લશ્કરે કાસિમબાગરમાં આવી પોતાનો મુકામ નાંખ્યો.
ઉમરખેગ જમાદાર ત્રણ હજાર માણસોનું લશ્કર લઈ અંગ્રેજ લોકો
ના કિલ્લાના સામેના મેદાનમાં પહોંચ્યો. સૈન્યનો આ રીતે જમાવ

થતો જોઇ, કોઇએ જીતી જતાવી નહિં. કારણકે સર્વત્ર એ વાર્તા વિદિત હતી કે નવાખનું સૈન્ય જ્યારે બહાર નીકળે છે ત્યારે માર્ગ-માં આ રીતે પડાવ નાંખે છે. ૪૦ સં ૧૭૫૬. ૨૪ મી મે સોમ-વારનો દિવસ વીત્યો. બીજે દિવસે જસો ઘોડેસ્વાર આવી પહોંચ્યા અને તેના પછી એક પ્રહર વિત્યાબાદ જસો ત્રણસો ગોલંદાજ તથા યુદ્ધમાં કસાયેલા હાથીઓ આવ્યા. આથી કાસિમ ખાનખરમાં આ પ્રસંગે જે કોઇ અંગ્રેજો હતા તે ધીરે ધીરે ભયનું સાનિધ્ય સમ-જવા લાગ્યા. તેઓએ અનુમાન કરી લીધું કે આ સધળી તૈયારી તેઓના માટે થાય છે. અંતે નવાખે અમાસે સર્વનાશ કરવાની પ્રવૃત્તિ કરી છે.

કિલ્લાની બહાર નવાખનું લસ્કર શાંતેથી પડાવ નાંખી રહ્યું. દુર્ગની અંદર અંગ્રેજોમાં અશાંતિ ફેલાઇ ગઇ. તેઓની એક સલા મળી. સલામાં સાઇકસ્, વોરન હેસ્ટિંગ્સ, ડાક્ટર ફોર્ડેસ, એચ. વોટ્સ, વોટ્સન, કલેટ, વિલિયમ વોટ્સ, એમર્સન, આદિ મહાશયો એ હાજરી આપી હતી. વાદ વિવાદના પરિણામે નિર્ણય થયો કે નવાખે અવશ્ય યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છાથી સૈન્ય એકત્ર કર્યું છે. હવે નિશ્ચિત રહેવું યોગ્ય નથી. અંગ્રેજોએ યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી.

અંગ્રેજોનો કાસિમ ખાનખરનો કિલ્લો વર્તમાન કિલ્લા પેડે સુ-દૃઢ અને પ્રકાંડ નહોતો. તેનું બાંધ કામ મનમાનતું નહોતું. છતાં તે વખતનો કિલ્લો એવો હતો કે જે શત્રુનું આક્રમણ થોડું ઘણું રોકી શકે. કિલ્લો ચોખ્ખો નહોતો, પરંતું જોનારને એવો ભાસ કરાવતો હતો. તેની ચારે બાજુએ મજબુત ગઢ કરવામાં આવ્યો હતો. દરેક બાજુ એક એક ધુરજ હતો અને પ્રત્યેક ધુરજ પર દશ દશ તોપો

હતી. આ શિવાય ગંગા તરફ આવીશ તો પો ગોઠવવામાં આવી હતી. સિંહદારોપર જે મોટી તોપો હતી અને કિલ્લાની અંદર પણ ઘણી તોપો ગોઠવવામાં આવી હતી. આ તોપોનો સલામી પ્રસંગે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો, પરંતુ યુદ્ધ પ્રસંગે તેનો ખરો ઉપયોગ થતો હતો. કિલ્લાના રક્ષણ અર્થે ૩૫ ગોરા સિપાઈઓ, અને ૩૫ હિન્દુ સિપાઈઓ મળી કુલ ૭૦ સૈનિક હતા. દુરદર્શી મી. વોટસે જોયું કે આટલા નાના સૈન્યથી નવાખના સામે યુદ્ધમાં ઉતરવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ નિરૂપાય થઈ જે કંઈ હતું તેની સહાયથી મી. એનસાઇના ઇલિયટ યુદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો. ગોળા, ગોળીઓ, દારૂ, તોપો, બંદુકના ઉપયોગ અર્થે યુદ્ધ ક્ષેત્રમાં લાવવામાં આવ્યા. મી. વોટસ પરિશ્રમ લઈ રાત્રિદિવસ આવાપીવાની સામગ્રી એકઠી કરવા લાગ્યો. કિલ્લાની અંદર યુદ્ધ કરવાની તૈયારી થવા માંડી.

૨૪, ૨૫, ૨૬ જે એમ ત્રણ દિવસો વીતી ગયા. ૨૭ની રાત્રિ અતીત થઈ છતાં નવાખના સૈન્યે યુદ્ધની શરૂઆત કરી નહિં. તેઓ માત્ર શિબિર સ્થાપી પડ્યા હતા, પણ યુદ્ધ કરવાનું કંઈ ચિન્હ દર્શાવ્યું નહિં. નવાખ સૈન્યને આ પ્રમાણે નિશ્ચેષ્ટ જોઈ અંગ્રેજોની ઉત્કંઠાની સીમા રહી નહિં ! અનેક તર્ક વિતરક કરવામાં આવ્યા, પરંતુ કોઈ ખરું કારણ શોધી શક્યું નહિં. છેવટ નિર્ણયાત્મક વિચાર ઉપર આવવા માટે ડાક્ટર ફ્રેઝરને ઉમરગેજ જમાદાર પાસે મોકલવામાં આવ્યો. અંગ્રેજ પ્રજા હંમેશાં સાહસિક, અધ્યવસાયી, પરિશ્રમી અને કાર્યકુશલ ગણાઈ છે. તેઓએ એક વખત નિશ્ચય કર્યો પછી તે કાર્ય હરકોઈ બહાને પૂર્ણ કરવાનાજા જે કંઈ શુદ્ધિ ગમ્ય હતું નથી લાં તેઓની દ્રષ્ટિ પહોંચે છે. તેઓ પ્રાણની પરવા કરતા

નથી. શોક, દુઃખ, પરિતાપથી ડરતા નથી. આજ કારણથી આજે તેઓ દુનિયાની પ્રજામાં અમ્મ સ્થાને વિરાજિત છે.

ડાક્ટર ફૈર્ય સાહેબ કરીને નવાખના સૈન્યનો નિવાસ હતો. આં પહોંચ્યો, અને ઉમરબેગ જમાદારને મળ્યો. તેણે તેને પૂછ્યું, “આપે સૈન્ય શા માટે એકત્ર કર્યું છે.”

ઉમરબેગ:—વૉટ્સ સાહેબને પકડવા નવાખ બહાદુરે આ સૈન્ય મોકલ્યું છે.

એક શંકાનું નિવારણ થયું પરંતુ તરતજ બીજી શંકાએ તેનું સ્થાન લીધું. ઉમરબેગની વાત સાંભળી ડાક્ટર ફૈર્યે વિસ્મય પૂર્વક પૂછ્યું “વૉટ્સ સાહેબને પકડી લઈ જવાનું કારણ?”

ઉમરબેગ:—અંગ્રેજ વ્યાપારીઓ અત્યંત મગરૂર બન્યા છે. તેઓએ નવાખ બહાદુરની આજ્ઞાનો અનાદર કર્યો છે. દરજ્જામાં આવે છે તે કરે છે અને એ રીતે પોતાના ગર્વનો પરિચય આપી રહ્યા છે, તેથી વૉટ્સ સાહેબે લેખિત જામીનગીરી આપવી પડશે, કે જોથી ભવિષ્યમાં આવું બને નહિં.

ડાક્ટર ફૈર્ય સમજી ગયો કે આ વખતે નવાખ મક્કમ પગલું ભરવા માગે છે. તેણે ઉમરબેગને કહ્યું, “સમજો કે વૉટ્સ સાહેબ લેખિત જામીનગીરી આપવામાં સમ્મત ન થાય, અને તમને સ્વાધીન ન થાય તો પછી ?”

ઉમરબેગ જમાદારે ગંભીરતા પૂર્વક કહ્યું, “તો પછી આ સૈન્ય લાવવાનું પ્રયોજન શું ? સ્વેચ્છાથી અમારા સાથે તે નહિં આવે તો હું તેને તેમ કરવાની ફરજ પાડીશ. નવાખ બહાદુરની વિપુલ યુદ્ધ સામગ્રી સામે અંગ્રેજ વેપારીઓની શું મજલ છે ?

ડાક્ટર ફોર્મોસો હેતુ સિદ્ધ થયો. રહસ્ય સમજાયું. તે કંઈ પણ પ્રતિ ઉત્તર આપ્યા વગર કિલ્લામાં આવ્યો. ખરી સ્થિતિ જાણ્યા પછી અંગ્રેજોનાં ભય, ઉત્કંઠા દૂર થયાં. સહસા નવાખના દરબારમાં જવાની હોમ્મત ડાક્ટરે કરી નહિં, પરંતુ શીઘ્ર મી. વૉટ્સને આ વિદ્યમણાનું નિવારણ કર્યું. તેણે પોતાનાં પહેલાના સહાયક નગરશેઠ મહતાબચંદને મળી, સિરાળુદોલાનો અભિપ્રાય શું છે. સાથી તેનું સાન્તવન થશે, અમે શું અપરાધ કર્યો છે, ઇત્યાદિ હકીકત પૂછી. મહતાબચંદે પ્રસંગોપાત નવાખનું હાર્દ જાણી લીધું હતું એટલે તેને ખગર હતી કે સિરાળ અવશ્ય આ વખતે અંગ્રેજોનું અનિષ્ટ કરવા માગે છે. મી. વૉટ્સને તેણે કહ્યું, આ પ્રસંગે જ્યાં સુધી પેરિંગ કિલ્લો જમીન દોસ્ત નહીં કરવામાં આવે ત્યાં સુધી સિરાળુદોલાનું સાન્તવન થશે નહિ. અને જ્યાં સુધી તમે લેખિત જમીનગીરી આપશો નહિં ત્યાં સુધી તે યુદ્ધ ઉપરથી પોતાનું મન ઉતારશે નહિં. આ વખતે નજરાણાથી કામ ચાલશે નહિં. અત્યારે ડાક્ટરે તેને અટકાવે તેમ નથી. નવાખ અલીવર્દીખાંની હયાતિમાં દીર્ઘદ્રષ્ટિથી કામ લેવામાં આવતું પણ અત્યારે તે ડાક્ટર રીતે સમજશે નહિં. તેણે તમને ઉચિત દંડ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. માટે તમે જ્યાં સુધી કરાર નહિં કરો ત્યાં સુધી તે શાન્ત થશે નહિં.”

મી. વૉટ્સ ભયચકિત થયો. તે સમજતો હતો કે કાસિમ ખાનગરની ડાકીપરતું આક્રમણ જમીનગીરી મેળવવાનું કૌશલ્ય માત્ર છે. પરંતુ હવે તેને ભૂલ સમજાઈ. તેણે નિરુપાય બની આ સમાચાર કલકત્તા મોકલ્યા. તેઓએ સલાહ કરી મી. વૉટ્સને કહી મોકલાવ્યું કે ડાક્ટર પણ રીતે નવાખને પ્રસન્ન કરવા યત્ન કરવો. કલકત્તાથી આગા મળતાં નવાખનું સાન્તવન કરવા મી. વૉટ્સે નવાખના દરબાર

તરફ પ્રયાણ કર્યું.

સિરાજુદૌલા વૉટ્સ ઉપર અત્યંત ક્રોધિષ્ટ હતો. તેને જોતાંજ હાથમાં આવેલ શિકાર પેઠે ધુરકતો તે જુમ પાડી બોલ્યો, “આજ સુધી હું સમજતો હતો કે અંગ્રેજ લોકો-સરળ સ્વભાવના છે. યુદ્ધ વિગ્રહ તેઓ સમજતા નથી. પરંતુ હવે મને મારી એ ગંભીર ભૂલ જણાઇ છે. જ્યાં સુધી તે લોકોને તેઓના વર્તન ઉચિત દંડ-સજા મળશે નહિ, ત્યાં સુધી મને ખાત્રિ છે કે તેઓનો ઉદ્ધત સ્વભાવ દૂર થશે નહિ.”

સિરાજુદૌલાની પ્રચંડ મૂર્તિ જોઇ મી. વૉટ્સનો કંઈ સહાયા જાગ્યો. એક પળ શબ્દ બોલવાની હીમ્મત ચાલી નહિ. તેણે જાણ્યું કે હવે નવાજ તેને પ્રાણ દંડ આપવામાં વિલંબ કરશે નહિ.

ઉપરિચત મિત્ર, સલાસદ સઘળા સ્થંભિત થઇ ગયા. સઘળા-ઓએ જાણ્યું કે વૉટ્સની જીવનલીલા આજ અવસ્ય સંકેતારો. મી. વૉટ્સને લયબીત તથા નિરવ જોઇ સિરાજુદૌલાએ કહ્યું, “આ વખતે હું તમને કદિ જવા આપીશ નહિં. યદિ મારા રાજ્યમાં રહી તમે લોકો વેપાર કરવા માંગતા હો તો લેખિત જામીનગીરી લખી આપો. તે શિવાય તમને અહિં માધી જવા દેવામાં આવશે નહિ.” મી. વૉટ્સે વિચાર કર્યો કે જ્યારે અમારે યુદ્ધમાં ઉતરવું નથી, ત્યારે પછી નવાજનો અનાદર શા માટે કરવો ! તેણે હસ્ત દય જોડી કહ્યું, “શું લખી આપવું પડશે, આજ્ઞા કરો ?”

સિરાજુદૌલા:—ખાગખાગરના પેરિંગ ટુર્ગવું નિમૂલન કરવું પડશે. જે જે વિશ્વાસઘાતક કર્મચારી રાજદંડની બીતિથી ફલકતામાં છુપાયા છે, તેને મારે સ્વાધીન કરો. ઇસ્ત ઇન્ડિઆ કંપનીએ કર આપ્યા સિવાય ખુંગાલમાં વેપાર કરવાની દિલીના આદશાહ પાસે-

થી સનદ મેળવી છે, તે બહાને યુરોપના બીજા વ્યાપારીઓ પણ કર આપ્યા વગર વેપાર કરે છે અને રાજ ભંડારને નુકશાન પહોંચાડે છે તેની નુકશાની ભરી આપે અને કલકત્તાનો જમીનદાર હિંદલવેલ દેશી પ્રજા પર અત્યાચાર કરે છે, તેને તેમ કરતો અટકાવો.

નવાખની ઉપરોક્ત ઇચ્છાનુસાર એક કરાર લખવામાં આવ્યો અને તેના ઉપર મી. વોટ્સે મુંગે મોઢે સહી કરી. આ પ્રમાણે આ વખતે અંગ્રેજોને મુક્તિ મળી.

પરિચ્છેદ ૨૩.

વોટ્સનો છુટકારો.

ભય દર્શાવી નવાખે કરાર ઉપર સહી તો લીધી, પરંતુ એ શરતો પૂરી શી રીતે થાય! કલકત્તાના અંગ્રેજો તે મુજબ વર્તવામાં અસમ્મત થયા. જો તે લોકો તે પ્રમાણે વર્તે તો વેપારને ભયંકર હાનિ પહોંચતી હતી. જ્યારે નવાખને આ હુકીકતની ખબર પડી ત્યારે તેનું હૃદય અધીરું બની ગયું. તે શરતોનું પાલન કરાવા યુદ્ધ કરવા ઉદ્ધત બન્યો. તેણે કાસિમ બાગરના કિલ્લા ઉપર કબજો મેળવવા તથા વોટ્સને કેદ કરવા લશ્કર મોકલ્યું.

આગા મળતાં સૈન્યે કાસિમબાગર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ઘોડે-સ્વાર, હાથીઓ, પાયદલનાં દલો છટ્યા. અગ્નિના હથુહથાટ, હાથીઓની ગર્જના અને તોપોના ખડખડાટથી દિગ્મંડલ કંપવા લાગ્યા. નવાખના લશ્કરે કાસિમ બાગરના કિલ્લાને ઘેરા નાખ્યો. આ

વખતે અંગ્રેજો એટલા બધા પ્રબળ નહોતા કે સિરાજુદૌલા જેવા નૃશંસ નૃપ સામે યુદ્ધમાં ઉતરી શકે ! અથવા યુદ્ધ કર્યા વગર- ક્રિયિત પરિશ્રમ વગર નવાખનું લશ્કર પોતાના ઉદ્દેશમાં સફળ થયું. તેઓએ વૉટ્સ તથા એમ્પર્સ બન્નેને બંદિવાન બનાવ્યા. સિરાજુદૌલા ધારતો હતો કે તેઓની મુક્તિ માટે સભ્ય અંગ્રેજો તરફથી પ્રયત્ન કરવામાં આવશે-તેઓ તેને બેટ સોગાદથી પ્રસન્ન કરશે. પરંતુ તે તેનું અનુમાન નિષ્ફળ નીવડ્યું. અંગ્રેજોએ વૉટ્સ અને એમ્પર્સના છૂટકારા માટે કશો પ્રયત્ન કર્યો નહિં. અંગ્રેજોને ખબર હતી કે નવાખની દ્રવ્ય લાલસા અતી તીવ્ર હતી.

મી. વૉટ્સની પત્નિ નવાખના અંતઃપુરમાં આવતી જતી હતી. પ્રથમ તો તે મૌન રૂઢી, પરંતુ બહુ દિવસ સૂધી વૉટ્સને મુક્તિ મળી નહિં ત્યારે તેણે બેગમે પાસે જઈ પોતાની દુઃખી હાલતનું વર્ણન કર્યું. વિશેષતઃ સિરાજની માતા અમીના બેગમ પાસે જઈ તે ગદગદ કંઠે રડી પડી. કાંઈ કાંઈ વખતે સ્ત્રીજાતિ અત્યંત કઠોર જેવામાં આવે છે, છતાં તેના હૃદયમાં માયા અને મમતા ભરેલાં હોય છે. અમીના બેગમે તેની દુઃખી હાલત ઉપર લક્ષ આપ્યું. ચારિત્રહીન હતી છતાં સિરાજની માતા દયાળુ અને ખીજનું દુઃખ જોઈ દુઃખી થાય તેવી સ્ત્રી હતી. મી. વૉટ્સની પત્નિનું દુઃખ જોઈ તેનું હૃદય વ્યથ્ર બન્યું. તેણે તેનું સાન્તવન કરતાં કહ્યું, “બહેન, શામાટે આટલી દુઃખી થાયછે ! શાન્ત થા ! હું તારા પાસે પ્રતિજ્ઞા પૂર્વક રહું છું કે, સિરાજને રૂઢી હું તારા પતિને મુક્તિ અપાવીશ.” આ પ્રમાણે વચન આપ્યા પછી અમીનાબેગમે સિરાજને બોલાવ્યો. તેણે તેને કહ્યું, “સિરાજ, હું તને એક વાત કહેવા માગું છું. કહે તું મારી આજ્ઞા પ્રમાણે વર્તીશ ?”

સિરાજ:—આજા કરો ! કહો મારે શું કરવું પડશે !

અમીના:—મારા સામે પ્રતિજ્ઞા કર, પછી હું કરીશ.

સિરાજે હસતાં હસતાં કહ્યું, “ માતા, તમે શંકા શા માટે લાવો છો ? ખુશીથી કહો ! મેં ક્યારે તમારી આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કર્યું છે ! ” સિરાજ છેલ્લા શબ્દો પૂર્ણ કરે તેટલામાં તેની માતા-મહીનું તવ આગમન થયું. તેણે પૂછ્યું, “ સિરાજ, શું તું કાસિમ આગરની કાઠીમાંથી બે અંગ્રેજોને પકડી લાવ્યો છો ! ”

સિરાજ:—આ વાત આપને કાણે કહી ?

માતામહી:—વૉટ્સની પત્નિએ.

સિરાજ:—તે તમને ક્યાં મળી ?

માતામહી:—મળે ક્યાં વળી ? તે પ્રતિદિન ગાલિંઆ આવે છે. તેનું દુઃખ અમારાથી જોવાતું નથી.

સિરાજ:—તે બાઇ અંત:પુરમાં શામાટે આવે છે ?

માતામહી:—તે તારી માતાની સખી છે. બાઇ બહુ ભલી અને સરલ પ્રકૃતિની છે. તેનું દુઃખ જોઇ અમારું હૃદય બહુ દુઃખી થાય છે.

ઉચિત તક પ્રાપ્ત થયેલ જોઇ અમીના બેગમે કહ્યું, “ સિરાજ, મારા ખાતર તારે એક કામ અવશ્ય કરવું પડશે. મારી ઇચ્છા છે કે વૉટ્સને સુક્ત કર ! ”

માતાના શબ્દો સાંભળતાંજ સિરાજની આંખોમાં ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો. તેણે કહ્યું, “ હવે મને સમજાયું કે તે કગારી સ્ત્રીએ તમોને ભરમાવ્યાં છે. પણ યાદ રાખજો કે અંગ્રેજ લોકો આવી ઉદ્ધારતાને યોગ્ય નથી. તે લોકો મને અત્યંત કષ્ટ પહોંચાડે છે. તે લોકો

રાજ્યનું બધું ઇચ્છતા નથી. જ્યાંસૂધી મને તુકશાનનો બદલો મળશે નહિં ત્યાંસૂધી હું તેઓને કદિ મુક્ત કરીશ નહિં.”

સિરાજનાં ઉપરોક્ત વચનો સાંભળી અમીના બેગમે કહ્યું, “મને ખાત્રિ છે કે તેં તેઓને રાજ્યના મંગલ માટે બંદિવાન કર્યા છે. પરંતુ મેં વોટ્સની પત્નિ આગળ તેને મુક્તિ અપાવવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. સિરાજ, તું મારો પુત્ર છે. પુત્રે માતાને પ્રતિજ્ઞાનું પાલન કરાવવું જોઈએ.”

સિરાજુદ્દૌલાનો ક્રોધ કાઠ રીતે શમ્યો નહિં. પરંતુ તેણે વિચાર કર્યો કે જે હેતુની સિદ્ધિ અર્થે મેં તે બંને અંગ્રેજોને બંદિવાન કર્યા છે, તે અઘાપિ ફલિભૂત થયો નથી, તેટલા માટે અત્યારે માતાની આજ્ઞા માન્ય કરવી એજ ઉચિત છે. તેણે તેજ વખતે બંને અંગ્રેજોને મુક્ત કરવાની આજ્ઞા આપી.

પરિચ્છેદ ૨૪.

મંત્રીઓની અવગણના.

વાસ્તવિક રીતે મી. વોટ્સ અને તેના સહચરની મુક્તિથી સિરાજુદ્દૌલાના ક્રોધમાં વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ. તેણે પોતાના સલાહકારોને બોલાવી કહ્યું, “જુઓ, મેં મારી માતાની આજ્ઞાથી વોટ્સ અને એમ્પર્સને મુક્ત કર્યા છે. પરંતુ તે મારી ઇચ્છા પ્રમાણે થયું નથી. મારી ઇચ્છા હતી કે અંગ્રેજો ઉચિત અર્થ દંડ આપી તેઓને મુક્ત કરાવે, પરંતુ તેમ બન્યું નથી. હવે મેં નિશ્ચય કર્યો છે કે તેઓને

કોઇપણ રીતે મારા અંકુશ નીચે લાવવા. હું જાતે જઈ તેઓને મળ કરવા માગું છું.”

સિરાજુદ્દૌલાનાં વચનો સાંભળી નવાબ અલીવર્દીખાંના વખતના રાજ્ય શુભાર્કાંક્ષી જનો તેને સારી સલાહ આપવા લાગ્યા. પ્રથમ નગરશેઠ મહતાબચંદે કહ્યું, “ રાજ્યધાની છોડી આ પ્રસંગે યુદ્ધ યાત્રા અર્થે નીકળવું અનુચિત છે. ત્યાં સુધી શૌકતજંગનો પરાજય કરવામાં આવે નહિ, ત્યાં સુધી આપનું સિંહાસન નિર્ભય નથી. વિશેષતઃ અંગ્રેજ જાતિ શાન્ત સ્વભાવની છે. તે વાણિજ્ય-વ્યવસ્થા કરીને સંતુષ્ટ રહે છે. પોતાની ફરજને સમજનારી તેના જેવી અન્ય જાતિ નથી. તેઓ પ્રાણ આપીને પણ લોકો ઉપર ઉપકાર કરે છે. તેઓના અસ્તિત્વથી દેશનું ભલું થાય છે અને ભવિષ્યમાં પણ તેમ જવાનો સંભવ છે. જે લોકો આવી ઉદાત્ત પ્રકૃતિના છે, તેઓના નાશ કરવા માટે નવાબ બહાદુરે યુદ્ધ યાત્રા અર્થે પ્રયાણ કરવું એ શોભારૂપદ નથી. આ શિવાય નવાબ બહાદુરે અવશાન સમયે આપને સફળોદય આપ્યો છે કે, અંગ્રેજો સાથે મિત્ર ભાવ રાખવો. તેઓ વડે રાજ્યનું કલ્યાણ થવાનો સંભવ છે.

માણેકચંદ—જે લોકો સામાન્ય વ્યાપારી છે તેઓને દંડ આપવા નવાબ બહાદુરને પરિશ્રમ લેવાની શી જરૂર છે ? મને આશા આપો હું શીઘ્ર તે બાબત યોગ્ય પ્રયત્ન કરીશ. એક સામાન્ય મત્સ્યનો નાશ કરવા માટે તોપ ચલાવવાની કંઈ જરૂર નથી.

આ પ્રમાણે સઘળા મંત્રીઓએ સદુપદેશ આપ્યો. પરંતુ હિતાહિત સમજવાની સિરાજુદ્દૌલામાં શક્તિ નહોતી. તે તો માત્ર ક્રોધનો દાસ બન્યો હતો. તેણે સઘળાની માગણીનો સ્પષ્ટ અનાદર કરી કહ્યું, “તમે સઘળા અંગ્રેજોના પક્ષમાં શામિલ છો. અને તેથીજ

તેની પ્રસંશા કરે છે. તમે જેટલું તેઓના પક્ષનું સમર્થન કરવા અથે બોલશો, તેટલો તેઓને જાતે જઈ દંડ આપવા નિશ્ચયમાં હું દૃઢ બનું છું. ”

ઉપસ્થિત અમાલ્ય વર્ગની ઇચ્છા હતી કે તેઓની સમજુતીથી જો નવાબ સમજે અને અંગ્રેજોને મહાત કરવાનો ખ્યાલ છોડી દે, તો આ વખતે રાજ્યમાં શાન્તિ રહેશે. પરંતુ જ્યારે તેઓના સધળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા, અને સિરાજુદ્દૌલાએ ક્રાઇપણ રીતે પોતાની હઠ છોડવાની તત્પરતા ન બતાવી ત્યારે તેઓ નિઃશ થઈ મૌન રહ્યા.

સિરાજુદ્દૌલાએ સધળાનો અનાદર કરી સૈન્યને સજ્જ કરવાની આજ્ઞા આપી. તેના ચિત્તમાં એ શંકાએ સ્થાન લીધું કે, નગર શેઠ મહતાબચંદ, માણેકચંદ અને મીરજાદર દુસ્મનો સાથે મળી ગયા છે, તેથી કદાચ એવું બને કે તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈ તેઓ શૌકતજંગને સિંહાસન પર બેસાડી દે. આમ થવા ન પામે તેટલા માટે તેણે તે સધળાને પોતાની સાથે ચાલવાની આજ્ઞા આપી. માત્ર એક મોહનલાલ ઉપર તેનો ભરુસો હતો. તેથી રાજ્ય રક્ષાનો ભાર તેના પર નાંખી તેણે યુદ્ધ અર્થે પ્રયાણ કર્યું.

નવાબે યુદ્ધ અર્થે પ્રયાણ કર્યું છે, એ સાંભળતાં જ અંગ્રેજો સાવધ બન્યા. તેઓએ નગરની રક્ષાનો યોગ્ય પ્રયત્ન કર્યો. ગવર્નર ડૉક્ટર જૂદી જૂદી કોઠીઓ ઉપર કામ કરતા અંગ્રેજોને બોલાવી લીધા. પરંતુ તેઓ યુદ્ધ અર્થે તૈયાર નહોતા. તેઓ સામાન્ય વણિક તરીકે કામ કરતા હતા, એટલે જે કંઈ બની શકી તેવી તૈયારી તેઓએ કરી લીધી.

પરિચ્છેદ ૨૫.

ખંડિવાન ઉમાચરણ.

મનુષ્ય ઉપર ક્યારે ભય આવી પડશે તેનો નિર્ણય કાણ કરી શકે છે ? મનુષ્યમાં ભવિષ્ય ઉકેલવાની શક્તિ હોત તો તેઓ દુઃખો સામે ટકવાને અવશ્ય ઉપાયો યોજી રાખત. સિરાળુદૌલાને વિપુલ સૈન્ય, સરદારો સહિત યુદ્ધ અર્થે નીકળેલ જોઈ સખળાઓએ વિચાર કર્યો કે કલકત્તા છિન્નભિન્ન થઈ જશે. અંગ્રેજ પ્રજાને હમ્મેશ માટે ખંગભૂમિનો પરિત્યાગ કરવો પડશે.

ગુપ્તચર વિભાગના નાયક રાજરામરાયસિંહને પણ આ ભવિષ્યમાં શ્રદ્ધા બેઠી. તેના મિત્ર ઉમાચરણે વિપુલ ધન વ્યય કરીને કલકત્તામાં એક રમણિય મહેલ બાંધ્યો હતો. રામરાયસિંહ ગુપ્ત રીતે તેના ઉપર એક પત્ર લખ્યો. —તેમાં તેને સાવધ રહેવાની તથા અંગ્રેજોને ક્ષતિ પહોંચાડવાની સૂચનાઓ આપવામાં આવી હતી. પરંતુ સારું કરવા જતાં નરસું પરિણામ આવ્યું. પત્રવાહકની ગફલતથી ઉમાચરણ ઉપર લખાયેલો પત્ર અંગ્રેજોના હાથમાં આવ્યો.

અંગ્રેજોએ જાણ્યું કે તેના સામે કપટ રચવામાં આવ્યું છે અને ઉમાચરણ ઉપરથી મિત્રતા બતાવે છે, પરંતુ વાસ્તાવિક તે તેઓનો શત્રુ છે, આરે તેઓ પોતાના ક્રોધને અટકાવી શક્યા નહિં. ન્યાસૂધી અંગ્રેજો આ દેશની વ્યાપાર પ્રથાથી અનભિજ્ઞ હતા, ખંગભૂમિના સર્વ સ્થળોનું સમ્પૂર્ણ જ્ઞાન નહોતું, કંઈ વસ્તુ કયે સ્થળે મળે છે તેની તેઓને ખબર નહોતી, વસ્તુઓના ભાવો શું છે—તે.

નાથી અગ્રાત હતા, ત્યાંસુધી ઉમાચરણુ, તેઓના પરમ બંધુ હતો. પરંતુ જ્યારથી અમંગલને હારતવર્ષાથી વ્યાપારનાં ગૂઢ તરવોથી માહિતગાર થયા ત્યારથી તેના હૃદયમાં અમંગલને ઉપર આંતરિક દ્વેષ પ્રકટ થયો. કારણ કે તેઓના તરફથી હવે ઉમાચરણુને પૂર્વ પેઠે લાભ મળતો નહોતો. ઉમાચરણુ કાવત્રામાં શામિલ થાય તેનું આ એક મુખ્ય કારણ હતું.

જ્યારે અમંગલનેના હાથમાં ઉપરોક્ત પત્ર ગયો ત્યારે તેઓએ અન્યોન્યમાં સલાહ કરી કે, એક બાળુ નવાબે બુદ્ધ કરવા પ્રયાણ કર્યું છે, અને તેથી કદાચ બીજી બાળુ ઉમાચરણુ આપણને ફસાવે એવો સંભવ છે. તેટલા માટે અત્યારે યોગ્ય ઉપાય એ છે કે ઉમાચરણુને પ્રથમથી બંદિવાન બનાવવો. તેઓએ શીઘ્ર ચાર પાંચ રાત્રી ધારી સિપાહીઓને આગ્રા આપી, અને કોઇ પણ જાતના વિદ્ય વગર નિશ્ચિંત બેઠેલા ઉમાચરણુને બંદિવાન બનાવ્યો.

પરિચ્છેદ ૨૬.

અત્યાચાર.

અમંગલે હજી માનતા હતા કે, તેઓએ નવાબનો અપરાધ કર્યો નથી અને નવાબ લશ્કર લઇ કલકત્તા નહિં આવે. તે માત્ર કલકત્તા આવવાનો ભય દર્શાવી રૂપિયા મેળવવા માગે છે. પરંતુ સિરાજુદ્દૌલાની ધારણા તદ્દન જૂદી હતી. તે કોઇપણ રીતે આ દેશમાંથી તેઓનું નિકાલ કરવા માગતો હતો. જ્યારે અમંગલેએ સંભળ્યું કે નવાબ લશ્કર લઇ વારા નગર આવી પહોંચ્યો છે ત્યારે

તેઓનો એ જમાત્મક વિચાર દૂર થઈ ગયો. તેઓએ નિશ્ચયપૂર્વક માન્યું કે હવે નગરનું રક્ષણ કરવું મુશ્કેલ છે.

નવાખનું આગમન સાંજની સઘળે અવ્યવસ્થા દાખલ થઈ ગઈ. સઘળા પોતાના સ્ત્રી, પુત્ર પરિવારને લઈ નાસભાગમાં પડ્યા. અંગ્રેજો તેઓને સમજાવવા લાગ્યા કે તમે શામાટે નગરનો ત્યાગ કરી જવ છો ? નવાખ સાથે અમારે દુશ્મનાવટ છે. તેથી તેને વેર લેવું હશે તો અમારું ઉપર લેશે. તમારે કરવાનું પ્રયોજન નથી. પરંતુ સાંજળે કાણુ ? સિરાળુદોલાનો જય કંઈ ઓરજ હતો. લોકો તો જેમ આવ્યું તેમ નાદા.

સિરાળુદોલાએ આવતાંજ દુર્ગ ઉપર આક્રમણ કર્યું અને કાંઈ પશુ જાતના રક્તપાત વગર કિલ્લાને પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો. અંગ્રેજ લોકો યુદ્ધ કરવા માગતા નહોતા, તેઓને શ્રદ્ધા હતી કે દ્રવ્ય લોભુપ નવાખ અર્થ દંડ લઈ તેઓને મુક્તિ આપશે. પરંતુ આ નૃશંસ નવાખે અત્યંત ક્રમક્રમાવનારું વર્તન દાખવ્યું. તે વખતે અંગ્રેજ કિલ્લામાં બધા મળી ૧૪૩ મનુષ્યો હતા. તે સર્વને તેણે એક નાની કોટડીમાં કેદ કર્યા. આ કોટડી ઇતિહાસમાં બ્લૅક હૅલ (Black Hall)ના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. ખેદપૂર્વક જણાવવું પડે છે કે પ્રાતઃકાલે જ્યારે એ કોટડી ખોલવામાં આવી ત્યારે તેમાંથી માત્ર ૨૩ મનુષ્યો જીવતા નીકળ્યા. ગરમી સખત પડતી હતી. વિશેષતઃ તે રાત્રિએ ગરમીનો વરસાદ વરસ્યો હતો. ૧૨૦ તૃષાતુર હિણુ-ભાગ્ય મનુષ્યોએ પાણી પાણીનો ઉચ્ચાર કરતાં પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા.

પરિચ્છેદ ૨૭.

આનંદના ગર્ભમાં.

સિરાળુદૌલાને અંગ્રેજો ઉપર અકારણ એટલો બધો ક્રોધ આવ્યો હતો કે કલકત્તા સર કરમા પછી તેણે તેનું નામ બદલી અલીનગર રાખ્યું. જ્યારે અવશેષ કંઈ રહ્યું નહિં ત્યારે રાજા માણેકચંદને કલકત્તાનો શાસનભાર અર્પણ કરી તેના અધિકારમાં ત્રણ હજાર માણસનું લશ્કર સોંપી તેણે રાજધાની તરફ પ્રયાણ કર્યું.

ખીજા બાળુ મોહનલાલને મંત્રીપદ પર નિર્માણ કરવાથી તેમજ મીરમદનને સેનાધ્યક્ષનું પદ આપવાથી જૂના રાજ્યસેવકો-મીરજી-દર, રહિમખાં આદિને અત્યંત માહું લાગ્યું હતું. વિશેષતઃ રાજા માણેકચંદને જ્યારે કલકત્તાનો શાસનભાર અર્પણ કરવામાં આવ્યો ત્યારે તે વાત તેઓને કિંચિત્ પણ રુચી નહિં. પરિણામે સિરાળુદૌલા ઉપરથી તેઓનું મન ઉતરી ગયું.

કલકત્તાથી પ્રયાણ કર્યા પછી, વિશ્રાંતિ અર્થે નવાબે હુમલી પાસે પડાવ નાંખ્યો. હુમલીમાં વસતા હોલેંડ અને ફ્રાન્સ નિવાસીઓએ જ્યારે નવાબના આગમનની વાત સાંભળી અને જ્યારે તેઓએ જાણ્યું કે તેણે અંગ્રેજો ઉપર અત્યંત દારુણ અત્યાચાર કર્યો છે ત્યારે તે લોકો એટલા બધા ભયभीત બની ગયા કે તરતજ તેઓ બેટ નજરાણાં લઈને નવાબને પ્રસન્ન કરવા દોડ્યા. હોલેંડ વાસીઓએ સાડાચાર લાખ રૂપિયા અને ફ્રાન્સના વતનીઓએ સાડાત્રણ લાખ રૂપિયા નજર કર્યા.

અગીઆર જુલાઈને દિવસે નવાખની મુશિદાબાદમાં પધરામણી થઈ. તેણે રણવિજય કર્યો હતો એટલે નગરમાં તે દિવસે ઉત્સવ પાળવામાં આવ્યો. રાજમાર્ગ પર, સ્થળે સ્થળે, તોરણો બાંધવામાં આવ્યાં હતાં. અને ઘરો તથા રસ્તાઓ ફૂલ પાનથી શણગારવામાં આવ્યા હતા. નાનાં નાનાં સંઘળાં દ્વારો આગળ કેળના વૃક્ષો રોપવામાં આવ્યાં હતાં. આખા શહેરમાં નૃત્ય સંગીતના મધુર નાદો સંભળાતા હતા. આ સર્વ સમારંભમાં મોહનલાલ કારણુ રૂપે હતો. કારણુકે તેને પદ્મીદાન મળ્યું હતું.

સિરાજુદ્દૌલાએ રૂપાની પાલખીમાં સ્થાન લીધું હતું. હસ્તિના યુધો, નાગી તરવાર ધારણુ કરેલ પાયદલ ઇત્યાદિ તેના આગળ ચાલતાં હતાં. આ સ્થિતિમાં નગરની પ્રદક્ષિણા કરી પાલખીમાંથી ઉતરી સૈન્ય, સાંપ્રતને વિદાય કરી તે માતા, માતામહીના પાસે ગયો. રણવિજયી પુત્રનાં દર્શન કરતાં માતા આનંદથી પુલકિત બની. તેણે તેનું મુખચુંબન કરી કહ્યું, “ વત્સ, મારો આશીર્વાદ છે કે, ચિરંજીવી થા ! આ પ્રમાણે વારંવાર વિજયી થઈ વીરશ્રી અને ગૌરવનો ભોક્તા થા.” માતામહીએ કહ્યું, “ સિરાજ, તારા વિજયની વાત સાંભળી હું અત્યંત પ્રસન્ન થઈ છું. પરંતુ આ ત્રેવીસ મનુષ્યોને તેં શામાટે બંદિવાન બનાવ્યા છે ? મારું વચન માન્ય રાખી તેઓને મુક્ત કર. ” તેને બીચારીને ક્યાં ખચર હતી કે આ નર રાક્ષસ રાજ્યએ ૨૩ તો શું પરંતુ બીજા ૧૨૦ નિરપરાધીઓને એવી નૃશંસ-તાથી માર્યા છે કે તેના જોવું દ્રષ્ટાંત આજ સુધી ઇતિહાસમાં કોઈ પણ ઠેકાણે મળ્યું નથી. માતામહીની પ્રાર્થનાથી સિરાજે, વોટ્સ,

હોલવેલ અને કલેટ નામક ત્રણ અંગ્રેજોને મુક્ત કર્યા, પરંતુ બીજા
ઓનો ગુપ્ત રીતે શિરચ્છેદ કરાવ્યો.

ધન્ય સિરાજ ! ધન્ય તારી કઠોરતાને ! તે હીરાઝીલ લુલ્હુ-
નિસાને મળવા ચાલ્યો.

પરિચ્છેદ ૨૮.

દંપતિ.

લુલ્હુનિસા આજે વિવિધ વસનભૂષણ સજ્જ, પતિદર્શન માટે
વ્યાકુળ બની છે. વ્યાકુળ વલ્લભા ધરમાંથી દ્વારપર અને દ્વારપરથી
ધરમાં જઈ વખત વ્યતીત કરે છે; તેટલામાં સિરાજીલોલાનું આગ-
મન થયું. સતિ પતિને સમીપ જોઈ પુલકિત ચિત્તે હાસ્ય સમેત
આગળ વધી અને શીઘ્ર કંઠાશ્લેષ કરી અનિમેષ નેત્રથી તેના સામે
જોઈ રહી. પતિપ્રાણ પત્નિના પવિત્ર પ્રેમને જોઈ તે નૃશંસ અત્યા-
ચારી નવાબની આંખોમાંથી પણ આંસુ સરી પડ્યાં. લુલ્હુનિસા
પતિને હૃદયમાં ધારણ કરી સ્વર્ગસુખનો ઉપભોગ કરવા લાગી. થોડા
વખત આવીજ અવસ્થામાં વખત સિરાજે અત્યંત પ્રેમથી તેનું
મુખચુંબન કર્યું અને પૂછ્યું, “ પ્રાણાધિકે ! લુલ્હુનિસા ! તું મારા
તરફ મિટ માર્યા વગર શું જોઈ રહી છે ? ”

લુલ્હુનિસાએ મૃદુ સ્વરથી સ્મિત કરતાં કહ્યું, “ પ્રાણેશ્વર,
દાસી આજે આપના હૃદયમાં સૌંદર્યની અનુપમ શોભા જુએ છે,
અને તેથીજ આજે દ્રષ્ટિ તૃપ્ત થતી નથી. ”

સિરાજ:—લુટ્હુનિસા ! પ્રાણેશ્વરી ! આજે એવું શું છે કે તારી દર્શન પિપાસા શાન્ત થતી નથી.

લુટ્હુનિસાએ હાસ્ય પૂર્ણ વદને કહ્યું, “સ્વામિન ! માત્ર આજે નહિં, પરંતુ પત્ની જ્યારે પોતાના પ્રાણ પતિને જીએ છે, ત્યારે તેની આવીજ દશા થાય છે. વિશેષતઃ જ્યારે સ્વામી કોઈ પ્રકારનાં ગૌરવ અને વિરશીને પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે પત્નીની આંખે સ્વામીની સૌંદર્ય મૂર્તિ અત્યંત રમણીય જણાય છે. અંગ્રેજોનો રણમાં પરાજય કરી નાથ આજ આપ એ અભૂત પૂર્વ શોભાનું વાસ્તવિક દર્શન કરાવો છો. આથી આંખો માંડી જોતાં છતાં આજે દાસીની નેત્ર પિપાસા તૃપ્ત થતી નથી.

પત્નિનાં મધુર અને સંતોષ પૂર્ણ વચનો સાંભળી સિરાજીદૌલા આનંદસાગર પર વિહરવા લાગ્યો. તેણે લુટ્હુનિસાને અત્યંત પ્રેમથી હૃદય પર ધારણ કરી કહ્યું, “લુટ્હુનિસા ! પ્રેમસી ! સિરાજ આ ધારણથીજ તારા પર આટલો બધો અનુરક્ત છે. જેવી તું સૌંદર્યની પ્રતિમા છે, તેવાજ ગુણોએ તારામાં નિવાસ કર્યો છે.”

લુટ્હુ:—નાથ ! કિંકરીમાં એવા શું ગુણો છે કે જેથી આપ તેના ઉપર આટલા બધા મુગ્ધ છો ? મારા પર પ્રસન્ન રહી, આપ મારી આટલી બધી પ્રશંસા કરો છો, તે દાસીપર આપનો અનુગ્રહ દર્શાવે છે.

સિરાજ:—નહિં લુટ્હુનિસા ! તારા રૂપ સાથે તારા ગુણને સરખાવતાં તારામાં રહેલા સર્વોપરી ગુણોએ મને આધીન બનાવ્યો છે, તું જ્યારે મારાથી દૂર રહે છે, ત્યારે મારું હૃદય વ્યથિત થાય છે.

યુદ્ધયાત્રા પ્રસંગે તારા વિરહે મારી જે સ્થિતિ કરી હતી તેનું વર્ણન માત્ર કાષ્ઠ ખરો પ્રેમીજ કરી શકે !

હુત્ક્રુઃ—નાથ ! જ્યારે હું આપનું દર્શન નથી કરી શકતી ત્યારે સર્વ સ્થળે વિશ્વ અંધકારમય લાગે છે. જ્યારે આપ યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત હતા ત્યારે ક્ષણેક્ષણે હું ગદ્ગદ કંઠે ઇશ્વરપ્રાર્થના કરતી હતી કે, હે પ્રભુ ! મારા પ્રાણેશ્વરને જય લાભ અપાવજે મારો સ્વામીન પીરત્વ અને ગૌરવ યુક્ત અક્ષત શરીરે મને પાછો મળે તેમ કર ! દાસીના ચિત્તમાં રાત્રિ દિવસ આ શિવાય અન્ય ચિંતવન નહોતું. નાથ ! તમારા સુખમાં મારું સુખ છે ! તમારો આનંદ એ મારો આનંદ છે.

આ પ્રમાણે વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યો હતો ત્યાં એક સુવર્ણ પ્રતિમા તુલ્ય આલિકાને લઈ એક દાસી આવી પહોંચી. આલિકાને જોઈ સિરાણુદૌલાએ હાથ લંબાવ્યા. આલિકા હસતી કૂદતી તેને ભેટી પડી અને તેના ગળામાં હાથ નાંખી મોઢા ઉપર મોઢું માંડી લાંબા તૂટ્યા કાલા શબ્દોમાં બોલી, “ પિતાશ્રી, આટલા દિવસ સૂધી તમે ક્યાં હતા ? ”

સ્નેહનો આધાર અને આંખોની પ્રતિમા—પોતાની વહાલી પુત્રી ના સુખમાંથી “ પિતા ” શબ્દ સાંભળતાં સિરાણુદૌલાનો વાત્સલ્ય ભાવ જન્યત થયો. અપૂર્વ સ્નેહથી ચારંવાર પુત્રીનું સુખચુંચન કરી તેણે પૂછ્યું, “ મરિના ! બેટા ! શું હું તને યાદ આવતો હતો ? ”

પરંતુ ચંચળ આલિકાનું લક્ષ તે શબ્દો તરફ નહોતું. જવાબ આપ્યા વગર તેણે પૂછ્યું, “ પિતાશ્રી, શું તમે મને આહો છો ! ”

સિરાજ:—હા ! મરિના ! તું મને બહુ બહાલો ભાગે છે.

મરિનાએ નિર્દોષ ભાવે પૂછ્યું, “ અને મારી માતા ? ”

આ સાંભળતાં સિરાજુદૌલા અને હુતુકુનિસા બન્ને હસી પડ્યાં. હુતુકુનિસા અત્યંત રનેહથી પોતાની વહાલી પુત્રીનું મુખચુંબન કરવા લાગી. અહા ! આ હસ્ય કેવું રમણીય છે ? સંસારમાં જેને ત્યાં સંતાન નથી—જે વાત્સલ્યભાવના અમૃતરસથી વંચિત છે—અવશ્ય તેના સમાન દુઃખી કોઈ નથી.

પરિચ્છેદ ૨૯.

નવી આકૃત.

સિરાજુદૌલા સમજતો હતો કે અંગ્રેજોનું દમન કરવા પછી તેને શાંતિ મળશે અને નિશ્ચિંત બની તે રાજ્યશાસન કરશે. પરંતુ તે આશા નષ્ટવત્ થઈ. એક મહિના પછી ગુમચરે આવી ખબર આપી કે પુર્નિયાના નવાબ શૌકતજંગે દિલ્હીના બાદશાહ પાસેથી સનદ મેળવી બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના નવાબ તરીકે ઘોષણા કરાવી છે અને યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો છે.

સમાચાર સાંભળતાજ સિરાજુદૌલાનું ચિત્ત વ્યગ્ર બન્યું. ગૃહ-શત્રુનો વિનાશ કરવા માટે તેણે પોતાના વિશ્વાસુ સેનાપતિ મીર-મદન અને મોહનલાલનો અભિપ્રાય લઈ યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી. તેને શક આબો કે તેનાજ સંગીઓના ઉત્તેજન અને સલાહથી શૌકતજંગ તેનો આમંજન હોવા છતાં સિંહાસનના ઉમેદવાર તરીકે બહાર આવ્યો છે અને યુદ્ધ કરવાની હીમ્મત ધરી છે. પ્રજાની

ઈચ્છા એ હતી કે અંગ્રેજો સાથેના યુદ્ધમાં સિરાજુદૌલાનું ગર્વ ખંડન થાય ! તેના અત્યાચારથી પ્રજા, મંત્રીવર્ગ સહજા ત્રાસ પામ્યા હતા. પરંતુ આ પ્રસંગે ઈશ્વરને તે ઉચિત જણાયું નહોતું, તેમજ અંગ્રેજ પ્રજા કોઇનું રાજ્ય હસ્તગત કરે એ વિધાતાને મંજૂર નહોતું. વાસ્તવિક પ્રજાનું દુઃખ જ્યારે તેઓ જોઇ શક્યા નહોતા, ત્યારે તેઓએ પોતાની શક્તિ ઉપરાંત સાહસ કર્યું હતું, અને અત્યાચારી નવાબના જીવમયી પ્રજાનું રક્ષણ કરવાની પવિત્ર ફરજ બજાવી હતી. અસ્તુ ! જ્યારે પ્રજા સિરાજુદૌલાના ત્રાસને સહન ન કરી શકી ત્યારે તેઓએ શૌકતજંગ પાસે જઈ પોતાનું દુઃખ નિવેદન કર્યું અને તેને મુશ્શિદાબાદની ગાદી હસ્તગત કરવાની વિનંતી કરી.

મંત્રીગણપરથી સિરાજનું દિલ લગલગ ઉતરી ગયું હતું. તેને એટલું જ્ઞાન નહોતું કે પ્રજા અપ્રસન્ન રહે છતાં તે મંત્રીઓને સહ-લાઇથી પ્રસન્ન કરી શકે. તે પોતાના આગળના વેદાપર ગણાય તેટલા મંત્રીઓને પણ સંતોષ આપી શક્યો નહિ. તેને એમ જણાતું હતું કે યદિ રાજ્યભ્રષ્ટ થવાનો પ્રસંગ આવશે, તો આ મંત્રીઓના પ્રયત્ન વડેજ ! પોતાના અત્યાચાર સંબંધી તે કિંચિત્ વિચાર કરતો નહોતો.

તેણે વિચાર કર્યો કે, જ્યારે શૌકતજંગ સિંહાસનનો પ્રતિ-દ્વંદ્વી થયો છે, અને મુશ્શિદાબાદની ગાદી માટે દિલ્હીની સનદ મેળવી છે, તો શ્રેષ્ઠ માર્ગ એ છે કે સ્વયં બાદશાહ તેની સહાય કરવા આવે તે પહેલાં શૌકતજંગનો સંહાર કરવો. તેમ કરવામાં જો ટીક થશે તો બાદશાહના આવવા પછી મારા બંધા શત્રુ ખુલ્લી રીતે શૌકતજંગના પક્ષમાં મળી જશે. સિરાજુદૌલા માનતો હતો કે યદ્યપિ દિલ્હીશ્વરનો પ્રબળ પ્રતાપ ક્ષીણ થતો જાય છે, કિન્તુ

સમ્રાટ નામમાં હવું એવી મોહિની રહેલી છે કે નાનાં મોટાં સંબંધી તેના આગળ શિર ઝુકાવે છે. અસ્તુ ! ગમે તેમ હો ! પરંતુ આ પ્રસંગે સિરાજુદ્દૌલાએ વિચારશીલ પગલું ભર્યું અને એક કૌશળ-ગ્ગળ નાંખી. અર્થાત્ પુર્નિયા અંતર્ગત વીરનગરમાં ફૈજદારની જગ્યા ખાલી બેઠ, રાય દુર્લભરામના ભાઈ રાસવિહારીને તે પદ તેણે આપ્યું અને તે આશયનો એક પત્ર શૌકતજંગ ઉપર લખી મોકલ્યો. પત્રનો મર્મ નીચે પ્રમાણે હતો.—

“ પુર્નિયા પ્રદેશમાં આવેલ વીરનગરમાં ફૈજદારનું પદ ખાલી છે તો તે પદપર હું મારા વિશ્વસ્ત અને અનુગત રાસવિહારીને નિયુક્ત કરું છું. તમે તે કામ તેને સોંપી દેશો.

નવાબ સિરાજુદ્દૌલા શાહ કુલીખાં.

પત્ર લઈ રાસવિહારીએ પુર્નિયા પ્રયાણ કર્યું. રાજમહેલ પર પહોંચી નવાબનો પત્ર તેણે શૌકતજંગને આપ્યો. સિરાજુદ્દૌલા સાથે પ્રત્યક્ષ વૈરભાવ પ્રસિદ્ધ કરવાની વસ્તુ સ્થિતિ ઉપસ્થિત થતાં તે પોતાના મંત્રીઓની સલાહ લેવામાં પ્રવૃત્ત થયો. મંત્રીઓને તેણે કહ્યું, “ જુઓ, મંત્રીગણ, સિરાજુદ્દૌલાએ રાસવિહારી નામક એક પુરૂષને વીરનગરના ફૈજદાર પદ ઉપર નિયુક્ત કરવાને મોકલ્યો છે. પરંતુ હું આ પદ તેને કદાપી આપીશ નહિ ! જ્યારે હું દિલ્હીશ્વર પાસેથી ખંગાલ, ખિહાર, ઓરીસાના નવાબપદની સનદ લઈ આવ્યો છું, ત્યારે પછી હું સિરાજની આજ્ઞાનું પાલન કરવા બંધાયેલો નથી. મુર્શિદાબાદનો નવાબ હું છું. વીરનગરના ફૈજદાર પદ પર કાંઈ પણ વ્યક્તિને નિયુક્ત કરવી તો નહિ, તે અધિકાર સિરાજુદ્દૌલાનો નહિ, પરંતુ મારો છે. સિરાજુદ્દૌલા નામધારી નવાબ છે.”

શૌકતજંગના વિચારો જાણ્યા પછી પ્રવીણ મંત્રી ગુલામહુસેને કહ્યું, “આપ જે કંઈ કહો છો, તે સત્ય છે. કિન્તુ સિરાજુદ્દૌલા આપનો પરમ સંબંધી છે. આત્મીય જનોમાં આ પ્રમાણે યુદ્ધ કલેશ કરવાથી જગત્ સમક્ષ આપણે નિન્દાપાત્ર બનશું. યદ્યપિ આપે દિલ્હીશ્વર પાસેથી ખંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના નવાબ પદની સનદ મેળવી છે, પરંતુ આપ વિચાર કરી જુઓ કે તે પદ તમે પોતાના આહુ બલથી ક્યાં મેળવ્યું છે? સિરાજુદ્દૌલાએ પોતાના વીર્ય-બલથી રાજ્યશ્રી પ્રાપ્ત કરી છે. તેણે પોતાની શક્તિથી નવાબપદ મેળવ્યું છે. જ્યાં સુધી આપ રણબુમિ પર તેનો પરાજય ન કરો ત્યાં સુધી કવલ આદ્રશાહની સનદથી શું સાર્થક્ય થવાનું છે? સિરાજુદ્દૌલાની આજ કાલ ચડતી કળા છે. હજુ એક મહિનો થયો નથી તે પહેલાં તેણે અંગ્રેજોનો પરાજય કર્યો છે. આવા પુરૂષ અને તમારા પરમ સ્વજન સાથે વૈમનસ્ય ઉપસ્થિત કરવું એ મને ઉચિત જણાતું નથી.”

શૌકતજંગને મંત્રીની સલાહ રૂચી નહિ. તેણે કહ્યું, “હું સમજતો હતો કે તમે મને મારા કાર્યમાં મદદ આપશો અને સિરાજુદ્દૌલા વિરૂદ્ધ ઉત્તેજિત કરી યુદ્ધ કરવાની સલાહ આપશો. તમને હજુ ખબર નથી કે રંક પ્રજા ઉપર તે કેવો જુલમ ચુગરે છે? અંગ્રેજોને તેના સામે યુદ્ધમાં ઉત્તર્યાજ ક્યાં છે કે તેનું દ્રષ્ટાંત આપો છો? અંગ્રેજોને પરાજિત કર્યા એમાં તેણે શું બહાદુરી બતાવી? તેણે જે રીતે તેઓને મારી નાખ્યા, એ એક વીર પુરૂષને લાંછન લગાડનારું કર્મ છે. મને લાગે છે કે તમે ભય પામો છો-નિતાન્ત બીર છો અને તેથી જ આવી વાત કરો છો. અંગ્રેજોને તેણે હરા-

બ્યા તેથી તે મને પણ હરાવશે એવું શું તમે નિશ્ચયપૂર્વક માને છો ? જે પોતાના મંત્રીઓને વશ રાખી શકતો નથી, જેના પાસે આદશાહની સનદ નથી, તે મારા સામે આવ્યા પછી કશું કરી શકશે નહિં. નિશ્ચયપૂર્વક માનજો કે ખરા યુદ્ધની સ્થિતિ ઉદ્ભવ પામતાં તે સિંહાસનનો ત્યાગ કરી નાસી જશે. દિલ્હીશ્વર પાસેથી મને નવાખ પદની સનદ મળી છે, એટલે નવાખપદ સંબંધી કોઇ સંદેહ પણ કરી શકશે નહિં. તમે મારા મંત્રી થઇ મારા કાર્યમાં વિઘ્ન નાંખો નહિં. જે કૌશલ્યથી મેં સનદ મેળવી છે તેજ કૌશલ્યથી હું સિરાજુદ્દૌલાને મહાત કરીશ. તમે જાવ ! પોતાનું કામ કરો. તમારી સલાહ લીધી તો મારે આટલું લાંબુ વિવેચન કરવું પડ્યું. ”

મંત્રીઓની ઉપરોક્ત અવગણના કરી તેણે સિરાજુદ્દૌલાને નીચે પ્રમાણે જવાબ વાળ્યો :—

“ સિરાજ, તારા લખવા મુજબ હું રાસવિહારીને ફેજદાર પદ આપીશ નહિં. જો કે તે જગ્યા ખાલી છે, પરંતુ મારી ઇચ્છા માં આવશે તેને તે પદ પર નિયુક્ત કરીશ. હું તારા આજ્ઞાનુવર્તી નથી. વાસ્તવિક તું પરતંત્ર છે. હું આ પ્રસંગે અંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો નવાખ છું. દિલ્હીશ્વરે તે અધિકાર મને આપ્યો છે. અઘાપિ પર્યંત સર્વ લોકો સમક્ષ તે પોતાને નવાખ તરીકે જાહેર કર્યો છે તે તર્કટ છે. તારા પાસે આદશાહની સનદ નથી તેમજ તે તને મળી પણ નથી. પરંતુ હું તે સનદ મેળવી શક્યો છું. ખરે ! જે અન્યું તે ખરું ! તું અલીવર્દીખાંને દોહિત્ર હોવાથી મારો સ્વજન છે. સ્વજન પર અત્યાચાર કરી તેના ગ્રાણીનો સંહાર કરવો એવી મારી અભિલાષા નથી. આ પત્ર વાંચી તું સમસ્ત રા-

જય, ધનનો ત્યાગ કરી પૂર્વ અંગાલના નિર્જન પ્રદેશમાં જઈ નિવાસ કર. લોભવશ થઈ કંઈ પણ સાથે નહિ લેવાની હું તને આજ્ઞા કરું છું. તારા ભરણુ પોષણનો સધળો અંદોખસ્ત હું કરી આપીશ. મારી આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન થશે, તો પછી મારી દયા મેળવવાનો તને અધિકાર રહેશે નહિ. યુદ્ધ માટે મેં સધળી તૈયારી કરી રાખી છે. લશ્કર પ્રયાણ કરવા તૈયાર છે. માટે ખૂબ વિચારી કાર્ય કરજે. યુદ્ધમાં ઉતર્યા પછી મારો અનુગ્રહ એ તારો ઉદ્ધાર રહેશે નહિ.

નવાખ શૌકતજંગ. ”

આ પ્રમાણે પત્ર લખી તે રાજમહલમાં રાસવિહારી પાસે મોકલવામાં આવ્યો. રાસવિહારીએ મુશ્કિલાબાદ જઈ તે પત્ર નવાખને આપ્યો. ઉદ્દેશ સિદ્ધ થયો, શૌકતજંગનો પત્ર વાંચી સિરાજુદ્દૌલાને અત્યંત ક્રોધ આવ્યો તેણે પોતાના સેના નાયકોને યુદ્ધ માટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી. યુદ્ધ અથે પ્રયાણ કરતાં પહેલાં પ્રથમ દરબાર ભરવામાં આવ્યો. સિરાજુદ્દૌલાએ પોતાના અમાત્ય, રતેહી, અમીરો સર્વની સમક્ષ શૌકતજંગનો પત્ર વાંચ્યો અને હવે કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું, તે માટે તેઓનો અભિપ્રાય માંગ્યો. અલીવદી-ખાંના સમયના જે જે પ્રતિષ્ઠિત લોકો હતા તે સધળાએ પોત પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી; પરંતુ તેના તરફ લક્ષ આપવામાં આવ્યું નહિ. જે લોકો શૌકતજંગના પક્ષમાં હત્યા હતા તેઓએ કહ્યું, “ વધાકાળ આવી પહોંચ્યો છે અને યુદ્ધ જો કરવામાં આવશે તો લશ્કર અત્યંત હેરાન થશે. શરદ્ ઋતુ આવે ત્યારે યુદ્ધનો આદર કરવો ઉચિત છે. ” સિરાજુદ્દૌલાએ કહ્યું, “ વાર, તમે કહો છો તે હું સમજું છું. પરંતુ તેણે બાદશાહની સનદ મેળવી છે. એટલે

શું તે ત્યાં સૂધી નિશ્ચિત ખેસશે ? તે બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનું નવાબપદ પોતાને મળ્યાનું લખે છે. પરંતુ તે સનદ તેને ક્યાં મળી છે ? અને તે નવાબ શી રીતે બની ગયો ? નવાબ અલીવર્દીખાંના સિંહાસન પર મારો રાજ્યાભિષેક થયો છે, તેથી બાદશાહી સનદ મને મળવી જોઈએ. શૌકતજંગને તે શી રીતે મળે ? યદિ બાદશાહ તેને સનદ આપી દેતો હું આ મુર્શિદાબાદની ગાદીનો સહજર્મા ત્યાગ કરું તેમ થયી. ”

આના પ્રત્યુત્તરમાં નગરશેઠ મહતાબચંદે કહ્યું, “ બનવા જોગ છે કે શૌકતજંગે દિલ્હીશ્વર પાસે પોતાને નવાબ અલીવર્દીખાંના વંશધર તરીકે જાહેર કર્યો હોય ! ”

નગરશેઠના આ વચ્ચનો સાંભળતાં સિરાજના રોપની સીમા રહી નહિં. તેણે લાલ નેત્રો કરી પૂછ્યું, “ તમે શું કહેવા માગો છો ? શું હું નવાબ અલીવર્દીખાંનો વંશજ નથી ? ”

મહતાબ:—હું એ બાબતનો પ્રતિકાર કરતો નથી. પરંતુ જ્યારે શૌકતજંગ દિલ્હીશ્વરની સનદ લઈ આવ્યો છે તો પ્રજા સ્વાભાવિક તેના તરફ ઢળી પડશે. દિલ્હીનો બાદશાહ જે પુરુષને નવાબ બનાવે, તેનો પ્રજાએ સ્વીકાર કરવો જોઈએ એવી પ્રથા છે.

સિરાજ;—તો પછી સિદ્ધ થાય છે કે, તમે મારો નવાબ તરીકે સ્વીકાર કરતા નથી.

મહતાબ—મેં એ ક્યાં કહ્યું કે આપ નવાબ નથી ? પરંતુ દિલ્હીના બાદશાહે જ્યારે બીજાને નવાબ પદની સનદ આપી છે ત્યારે પ્રજા તેને કેમ નવાબ ન માને ? જેના પાસે બાદશાહની

સનદ ન હોય તેને તેઓ સ્વાભાવિક રીતે નવાળ તરીકે નહિ માને. આપે બ્રાહ્મશાહ પાસેથી સનદ મેળવવાની યોજના કરવી જોઈએ. સનદ મેળવ્યા વગર યુદ્ધ કરવું અનુચિત છે.

સિરાજુદ્દૌલાનું શરીર ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યું. તેણે ગર્જના કરી કહ્યું, “ તો પછી મારી સનદ ક્યાં છે ?

મહતાબચંદે ભયભીત બની કહ્યું, “ હું શું જાણું કે તે ક્યાં છે ? ”

સિરાજ—દિલ્હીના બ્રાહ્મશાહ પાસેથી સનદ મેળવવાનું કામ તમારું છે, તો પછી તમે અઘાપિ તે કામ નથી મેળવી !

મહતાબ—આપે સિંહાસન આપના બાહુબળથી પ્રાપ્ત કર્યું છે. નવાબ અલીવર્દીખાંના નામની સનદ મારા પાસે છે. આપે સનદ મેળવવાનું મને કદિ ફરમાવ્યું નથી. વિશેષતઃ બ્રાહ્મશાહને ખંડણી મોકલવી આપે બંધ કરી છે અને આપ એક સ્વતંત્ર રાજ કરતાં તરીકે રાજ કરો છો. બ્રાહ્મશાહ શી રીતે સમજી શકે કે નવાબ અલીવર્દીખાંના વંશધર આપ છો અને શૈક્ષતજંગ નથી.

આનો પ્રત્યુત્તર જ્યારે સિરાજુદ્દૌલાથી આપી શકાયો નહિ ત્યારે તેણે ક્રોધથી ઉન્મત્ત બની સિંહાસન પરથી ઉતરી અત્યંત વેગથી મહામાન્ય નગરશેઠ મહતાબચંદની ગરદન પકડી તેના પર પ્રહાર કર્યો, અને ક્રોધપૂર્ણ કમ્પિત સ્વરે ત્રાડ પાડી બોલ્યો, “ યદિ આ અપમાનના બદલા તરીકે જ્યાં સુધી જણુ કરોડ રૂપિયા આપીશ નહિ, ત્યાં સુધી તને બંદીવાન તરીકે રાખવામાં આવશે. ” આ અનુચિત અને તિરસ્કૃત કર્મ કરી તેણે દરબાર વિસર્જન કર્યો અને મહતાબચંદને કેદી બનાવ્યો.

પરિચ્છેદ ૩૦.

યુદ્ધ.

સિરાજુદ્દૌલાએ વિશેષ વિલંબ નહિ કરતાં શૌકતજંગનું દમન કરવા યુદ્ધ અર્થે પ્રયાણ કર્યું. તેણે પોતાના લશ્કરની ત્રણ ભાગમાં બહેંચણી કરી. એક ભાગનો સેનાપતિ મીરજીરને બનાબ્યો અને તેને પોતાના સાથે રાખી તે રાજમહલ જવા નીકળ્યો. બીજા વિભાગનો સેનાપતિ રાજ રામનારાયણને બનાબ્યો, અને તેને આદ-શાહના આવવાના માર્ગનું રૂંધન કરવા પટણા તરફ મોકલ્યો. ત્રીજા બાજુ મોહનલાલને પદ્મા નદી ઉતરી રાણી ભવાનીના રાજ્યમાં થઈ પુનિયા તરફ જવાની આજ્ઞા કરી. આથી શૌકતજંગ માટે નાસવાનો કોઈ માર્ગ રહ્યો નહિ. તેમજ સ્વયં આદશાહ કદાચ તેની સહાયતા કરવા આવે તો તેને પણ અટકાવી શકાય, એવો બૂઠ રચાયો.

સિરાજુદ્દૌલાના પ્રયાણના સમાચાર સાંભળી શૌકતજંગ ત્વરાથી સૈન્ય લઈ બહાર આવ્યો. તેણે નવાબજંગ પાસે પોતાની જાવણી નાંખી. શૌકતજંગના પ્રવીણ સેનાપતિએ જે સ્થળે મુકામ કર્યો હતો, તેની સામે એક વિશાળ જલાશય હતો અને તે એટલો બધો લાંબો તથા પહોળો હતો કે શત્રુ સૈન્ય સહેલાઈથી તેના પર આક્રમણ કરી શકે નહિ. જળાશયની ઉપર થઈને આવવાનો એક નાનો માર્ગ હતો. અને તે ઉપરથી એક સાથે વીસ કરતાં વધારે

સૈનિકો આવી શકે તેમ નહોતું. શૌકતજંગના રણનિપુણ સેનાપતિએ આ સ્થળને સવથા રણક્ષેત્ર માટે અતુકૂળ સમજી નિર્દિષ્ટ કર્યું હતું. કિન્તુ ગવોન્મત્ત શૌકતજંગની બુલથી તેની સઘળી શુદ્ધિ ધૂળ મળી ગઈ. આવું શ્રેષ્ઠ સ્થાન રણક્ષેત્ર માટે યોજવામાં આવ્યા છતાં, કાર્ય સિદ્ધ થયું નહિ. તેણે સેનાપતિઓની સલાહ લીધા વગર, જે દિવસમાં આવ્યું તે કરવાનો આરંભ કર્યો. તેણે દૂર દૂર દરેક સેનાપતિને લશ્કર સાથે ગોઠવી મનથી માની લીધેલ અદ્ભૂત વ્યૂહ રચના કરી. પ્રવીણ સેનાપતિએ ઘણા પ્રયત્નો કર્યા પરંતુ જ્યારે તેના ઉપર લક્ષ અપાયું નહિ ત્યારે સઘળા મૌન બની પોતાને સોંપવામાં આવેલ લશ્કરને સંભાળવા સ્વસ્થાનકે ગયા.

જે શૌકતજંગે એક દિવસ પણ રણક્ષેત્રમાં પદાર્પણ કર્યું નહોતું, આંખોથી કદિ યુદ્ધ જોયું નહોતું, યુદ્ધ કલા તથા વ્યૂહ રચનાનું શિક્ષણ મેળવ્યું નહોતું, તોપનો કદિ પ્રયંડધોષ સાંભળ્યો નહોતો, શત્રુ સમક્ષ ઉભા રહી કેવી રીતે યુદ્ધ કરવું તેની જોને ખબર નહોતી, કેવી રીતે સૈન્યનું ચલન વલન કરી ગોળા ગોળાઓ છોડવાં તેની જોને ખબર નહોતી તે શૌકતજંગ આજે રણકુશળ સેનાપતિઓની ઉપેક્ષા કરી સ્વયં વ્યૂહ રચના કરી સેના સંચાલન કરવા તૈયાર થયો.

મોહનલાલ અને સિરાજુદ્દૌલા અન્નેના લશ્કર જૂદી જૂદી દિશામાંથી આવી એક બીજા સાથે એકત્ર થયાં, અને તેથી તેઓનો પક્ષ સમળ થયો. રણનિપુણ મોહનલાલે શત્રુને વખત આપવો અનુચિત જાણી શીઘ્ર તોપનો મારો શરૂ કર્યો. તોપોના ગોળાનો મોટો ભાગ જળાશય ઉપર થઈને કીચડમાં પડતો હતો. અને થોડાક શત્રુના લશ્કર સુધી પહોંચી ધાડધાન કાપે અગ્નિવતી હતા.

હિમ્મતથી મોહનલાલનું લશ્કર પેલા સાંકડા માગ મારફત આગળ વધવા લાગ્યું. શૌકતજંગ રણભૂમિમાં ઉપસ્થિત હતો. તેણે જોયું કે શત્રુ સૈન્ય ધીરે ધીરે આગળ વધે છે અને વિપક્ષીઓના ગોળાના આઘાતથી સૈનિકો એક પછી એક મૃત્યુ વશ થતા જાય છે, છતાં તેના કેવી રીતે અવરોધ કરવો, તેની કલ્પના સરખી તેણે કરી નહિ. તે પ્રસંગે એક અફગાન સેના નાયકે તેના પાસે આવી વિનીતભાવ પૂર્વક કહ્યું, “ખાદશાહ, આ કંઈ જાતનું યુદ્ધ છે ? શત્રુ દલ ધીરે ધીરે આગળ વધે છે, કોઈ તેની ગતિનું રૂંધન કરવા પ્રયત્ન કરતું નથી. સઘળા નિશ્ચેષ્ટ ભાવે સ્થિર ઉભા છે. મેં બાણો યુદ્ધો જોયા છે, વણી લડાઈઓ લડ્યો છું, પણ યુદ્ધ કરવાની આવી પદ્ધતિ આજે પહેલી વખત જોઉં છું. લશ્કર કોઈના કાણુમાં નથી. ઇચ્છામાં આવે તેમ કરે છે શત્રુ સામે આવી ઉભો છે, પરંતુ આપણો કોઈ સૈનિક કામ કરવામાં પ્રવૃત્ત થતો નથી. જો આમ થશે તો થોડા વખતમાં સઘળું લશ્કર યુદ્ધ કર્યા વિના અંદિવાન બનશે. આપ નામવરને જો યુદ્ધ કરવું અભીષ્ટ જણાતું હોય તો સૈન્ય એકત્ર કરો, હુસ્મન ઉપર હુમલો લઈ જાય, તોપો ચલાવવાની આજ્ઞા આપો, અને પાયદલને આગળ વધવાદો. વૃથા સમય નષ્ટકરી શત્રુને તેનો લાલ આપો નહિં. જુઓ જુઓ શત્રુ સૈન્યે પહેલા સાંકડા માર્ગ ઉપર પદાર્પણ કર્યું છે.

હિતાહિત-દ્રષ્ટિશૂન્ય, યુદ્ધ અનલિપ્ત શૌકતજંગે શુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો નહિં અને આખો છતાં જોયું નહિ. તે ગર્વાન્વિત પુરૂષે તીવ્ર સ્વરથી અફગાનની સલાહનો અનાદર કરતાં કહ્યું. “જાવ, જાવ, બાણું બક્યા ! મને શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા નથી. તમને

યુદ્ધ વિષયનું જ્ઞાન નથી. મેં જે કૌશલનું અવલંબન કર્યું છે, તેથી સિરાળુદ્દોલાની શું મળવા છે કે મને જીતી જાય ! તમને પ્રાણુનો જાય હોય અને યુદ્ધ કરવાની ઇચ્છા ન હોય તો જીવ, નાસી જીવ ! નહિંતો સ્થિર થઈ જોયા કરો કે યુદ્ધમાં કોને જયલાભ પ્રાપ્ત થાય છે । ” તેનાં અનુચિત વચનો સાંભળી અફગાન સેનાપતિએ વિશેષ કંઈ કહ્યું નહિં. તે ગુપચુપ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. બીજા બાળુ મોહનલાલ વિપુલ વિક્રમ અને પ્રમળ ઉત્સાહથી ધીરે ધીરે આગળ વધવા લાગ્યો. આ પ્રસંગે શ્યામસુંદર નામક એક હિન્દુ સેનાનાયકથી મૌન રહેવાયું નહિ. તેણે શૌકતજંગની કાંઈ જાતની અનુમતિ મેળવ્યા વગર મોહનલાલને આગળ વધતો અટકાવવાનો યત્ન કર્યો અને સામે ઉભેલાં પાયદલ લશ્કરને પાછળ રાખી તોપોને છોડી પ્રમળ આવેશ પૂર્વક યુદ્ધનો આરંભ કર્યો.

બન્ને પક્ષો વચ્ચે તુરંત યુદ્ધ શરૂ થયું. ચોતરફ તોપોના પ્રચંડ ધ્વનિ સાંભળવા લાગ્યા. શ્યામસુંદરની તોપોના ધુમાડાથી ચોતરફ અંધકાર ફેલાવા લાગ્યો. દુશ્મન પક્ષના ગોળાના વરસાદથી મોહનલાલ આગળ વધતો અટક્યો. તેણે ઉપાય યોજી કૌશલ્યપૂર્વક શ્યામસુંદરના પ્રાણુઘાતક ગોળાથી લશ્કરને બચાવવાનો ઉદ્દેશ કરવા માંડ્યો. શ્યામસુંદરની અફસૂત રણપદ્ધતિ બેઠાં શત્રુ મિત્ર સન્નિધિ વિરમય પામ્યા. શૌકતજંગમાં પ્રમળ ઉત્સાહ બ્યાપ્યો. તેણે પરિણામનો વિચાર કર્યા વગર અશ્વારૂઢ સૈન્યને જળાશય ઉતરી સિરાળુદ્દોલા પર આક્રમણ કરવાની આજ્ઞા આપી. શૌકતજંગની આ આજ્ઞા તેઓને રચી નહિં. તેના નાયકે તેને કહ્યું, “ હાં કીચડ ઘટ જામેલો છે. ઘોડાઓ તેના પર ચાલી શકશે નહિં. ઉલટા તેમાં ફસી પડવાથી નીકળવાનો માર્ગ

મળશે નહિં અને વિજય મેળવવા જતાં અમારા સધળાનો શત્રુના ગોળાથી વિનાશ થઈ જશે. “ આ હિત વાઠ્યો તરફ લુલ્લક વૃત્તિના શૌકતજંગે લક્ષ આપ્યું નહિં. તેણે ક્રોધ કરી કહ્યું, “ તમે લોકો નિતાન્ત બીર અને કાયર પુરૂષો છો. આથીજ તમે આગળ વધવાની હિમ્મત દર્શાવતા નથી. પિઠ્ઠાર છે તમારાં વીરત્વને ! તમે શા માટે સ્વાર થયા છો ? શ્યામસુંદર એક સાધારણ અધિકારી છે છતાં તે અસારે આપણને જે વીરત્વ અને સાહસનો પરિચય કરાવી રહ્યો છે, જે પરમ વિક્રમ દર્શાવી શત્રુપર ગોળા વરસાવી રહ્યો છે, તેને જોઈ તમારામાં ઉત્સાહ નથી આવતો શું ? ખરેખર, ધન્ય છે વીર શ્યામ સુંદર ! ” તિરસ્કારનાં આ અયુક્ત વચનો વધારેવાર અશ્વારૂઢ લશ્કર સાંભળી શક્યું નહિં. માનભંગ થતાં તેઓએ ગર્વાધિ બની, જીવનની મમતા છોડી એક સાથે સિરાજુદ્દૌલા ઉપર આક્રમણ કરવા પ્રયાણ કર્યું.

જ્ઞાનશૂન્ય શૌકતજંગ સમજ્યો કે શત્રુ દલનો હવે અવશ્ય વિનાશ થશે, યુદ્ધમાં નિશ્ચય મને વિજયશ્રી વરશે. તે મનસ્વી તરંગોમાં મહાલવા લાગ્યો કે, શ્યામસુંદર કેવી વીરતાપૂર્વક યુદ્ધ કરી રહ્યો છે ! તેના પરાક્રમથી શ સેનાસ્થંભિત થઈ ગઈ છે અને એક પગલું આગળ વધવાની હિમ્મત કરતી નથી. બીજા બાબુ અશ્વારૂઢ લશ્કર શત્રુના પાછળના ભાગ ઉપર આક્રમણ કરવા ગયું છે. તેના પ્રયત્ન-વેગ અવશ્ય તેનાથી સહન થશે નહિં અને સિરાજુદ્દૌલાના લશ્કરનો સર્વાંશે વિનાશ થશે. મારા આ અમિત તેજસ્વી અશ્વારૂઢ સૈન્ય સામે તેઓ બિચારા ટકી શકશે નહિં, વિજય અવશ્ય મને પ્રાપ્ત થશે. હવે વધારે વાર મારે રણક્ષેત્રમાં ઉભા રહેવાની આવશ્યકતા નથી. મારે છાવણીમાં જઈ વિશ્રામ કરવો જોઈએ.

સ્વતઃ આવી કલ્પના કરી, આશામાંને આશામાં મુગ્ધ બની પ્રકુલચિત્તે રણક્ષેત્રનો ત્યાગ કરી શૌકતજંગ પોતાના તંબુમાં આવ્યો. પ્રવેશ કરતાંજ તેણે આજ્ઞા કરી, “ નાય રંગ થવા દ્યો, મને થોડો શરાબ આપો.” નૃત્યરંગ શરૂ થયો. શરાબની બહાર હેડવા બાગી. તંબુની બહાર રણક્ષેત્રમાં તોપોની બચંકર ગર્જના થઈ રહી છે, તુમુલ સંગ્રામ મચ્યો છે, તેની તેને શુદ્ધિ રહી નહિં. તેણે અપરિમિત સુરાપાન કર્યું. વિશેષતઃ મધુર સંગીત, વારાંગનાઓના પ્રકુલ યૌવને પળવારમાં તેને વર્તમાન, ભૂત ભવિષ્યનું જ્ઞાન બૂલાવી દીધું. તંબુમાં અવિશ્રાંત રીત્યે ગીત, વાદ્ય, મઘની ધૂન મચી રહી. આનંદની અવધિ થઈ!

બીજી બાજુ આગળ વધવા મથન કરતું અશ્વારુઢ સૈન્ય કીચડમાં ફસાઈ પડ્યું. તેઓમાં આગળ વધવાની આય રહી નહિં. લશ્કરનાં જૂથનાં જૂથ આ દુઃખદ સ્થિતિમાં આવી પડ્યાં. કીચડને લીધે ન તેઓ આગળ વધી શક્યા કે ન તેઓને પાછા ફરવાનો માર્ગ મળ્યો. સિરાજુદ્દૌલાના લશ્કરે તક સાધી આ નિર્ભાગી લોકો પર તોપો ચલાવવા માંડી. તેઓનાં દલનાં દલ નિરુપાય બની ગોળાના આઘાતથી પંચત્વ પામવાં લાગ્યાં. શ્યામસુંદરને પણ અવિશ્રાંત યુદ્ધ કરતાં કરતાં થાક જણાવા લાગ્યો. તેની સ્થિતિ જાણી જતાં રણુ વિશારદ મોહનલાલે પુનઃ પેલા સાંદડા માર્ગ દ્વારા આગળ વધવાની લશ્કરને આજ્ઞા આપી અને બીજી તરફ આવણુની ઝડી પેઠે શ્યામસુંદરના પર ગોળા વરસાવવાનો આરંભ કર્યો. શ્યામસુંદર અત્યંત થાકી ગયો હતો. છતાં તેણે પોતાની તોપો બંધ કરી નહિં. તેદલામાં શત્રુ પક્ષનો એક ગોળો તેના ઉપર આવી પડ્યો. તેનાથી આત્મ રક્ષણ થઈ શક્યું નહિં. હારજીતનો કંઈપણ નિર્ણય થાય તે

પહેલાં તેણે આ નશ્વર દેહનો ત્યાગ કર્યો. લશ્કર લયબીત અને નિરુત્સાહિત બન્યું. નાવિક વિના જેવી નાવની અને સારથી વિહીન રથની જેવી સ્થિતિ થાય છે તેવી રીતે સૈન્યની કામાડોળ સ્થિતિ થઈ ગઈ. રણક્ષેત્ર છોડી ઇચ્છામાં આવે તેમ સૌ નાસવા લાગ્યા.

અશ્વારુઢ સઘળા સૈનિકો બીજી બાજુ એક પછી એક મરતા હતા. શ્યામસુંદરે પણ પ્રાણ ત્યાગ્યા. લશ્કર નાસવામાં પ્રવૃત્ત થયું. સેનાપતિને બાજુ હાથથી જતી હોય તેમ લાગ્યું. તેણે નાસતા સૈન્યને સ્થિર કરવાના જીવતોડ પ્રયત્ન કર્યા. પરંતુ ઝિન્ન બિન્ન થઈ ગયેલું સૈન્ય એકત્ર થઈ શક્યું નહિં. છેવટે સેનાપતિઓએ વિચાર કર્યો કે આ પ્રસંગે શૌકતજંગ રણક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત હોય તો સૈનિકોને ધીરજ મળવાનો સંભવ છે. તેઓએ શીઘ્ર તંબુમાં તપાસ કરાવી. ત્યાં જઈને તેઓ માલૂમ પડ્યું કે, શૌકતજંગ અપરિમિત સુરાપાનના યોગે બાલાચાન શૂન્ય હતો. આંખો બંધ હતી, હાથ પગ ઢીલા પડી ગયા હતા, પાઘડી એક બાજુ ઉડી પડી હતી, અને તલવારનું કેકાણું નહોતું. તેની સાથે વાતચીત કરવાની યેશા કરવામાં આવી, પરંતુ કશો પ્રત્યુત્તર મળ્યો નહિં. નૃત્ય-સંગીત વ્યાપાર હજી ચાલુ હતો. આ સ્થિતિ જોઈ સેનાપતિઓને અત્યંત ગ્વાનિ થઈ; છતાં તેઓએ વિનીત ભાવે તેને પ્રાર્થના કરી, “બ્રહ્માશાહ, સર્વનાશ ઉપસ્થિત છે. શત્રુઓએ આપણા બહાદુર અશ્વારુઢ સ્વારોનો વિનાશ કર્યો છે. શ્યામસુંદરે પ્રાણત્યાગ કર્યો છે અને સઘળી સેના નાસવા લાગી છે. વિપક્ષીઓ અત્યંત નજીક આવી પહોંચ્યા છે. અમે બધા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, પરંતુ સઘળા નિષ્ફળ જાય છે. જો આપ રણભૂમિ ઉપર આવો, તો હાથમાંથી ગયેલી બાજુ હજી હાથ કરવાનો સંભવ

છે. જહાંપનાહ, શીઘ્ર જાગ્રત થાવ! જેટલો વિલંબ કરશું તેટલો જલ્દી આપણો વિનાશ થશે.” પરંતુ સેનાપતિઓના આ સઘળા શબ્દો અરણ્ય સદન સમાન હતા. શૌકતજંગે કોઇ વાતનો જવાબ આપ્યો નહિ—આખો ઉઘાડી જોયું પણ નહિ. તેણે તો માત્ર મીંચાયેલાં નેત્રો સાથે રૂંધાયેલા અવાજે કહ્યું, “ ગાઓ ગાઓ ! મર્જના ખીખી, હજી જોરથી ગાવ ! રાજ્ય સંપત્તિ સઘળું જવા દ્યો પણ તમારું મધુર ગાન અંધ કરશે નહિ. ”

શૌકતજંગનાં આ વિષમ વચનો સાંભળી સઘળા દારુણ ચિન્તામાં પડી ગયા. શું કરવું તેનો કોઇ નિર્ણય કરી શક્યું નહિ ! ખીજી આજી શત્રુ દલ ધીરે ધીરે આગળ વધતું હતું. તે લોકો જેટલા આગળ આવતા હતા તેટલો વિપક્ષીઓનો વધારે પ્રમાણમાં વિનાશ થતો હતો. વસ્ત્રોત હવે યુદ્ધ થતું નહોતું પણ શૌકતજંગના પક્ષનાં ભાગતાં માણસો એક પછી એક મરતાં હતાં. સેનાપતિઓ નિર્ણય ઉપર આવ્યા કે યદ્યપિ શૌકતજંગ સુરપાન કરી ઉન્મત્ત બન્યો છે, તોપણ તેને જો રણક્ષેત્રમાં લઇ જવામાં આવે તો સંભવ છે કે ફરીથી લશ્કરમાં ઉત્સાહ ફેલાય અને તેઓ યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થાય. આથી તેઓએ પ્રયત્ન કરી શૌકતજંગને ઉઠાડ્યો અને તેને હાથી ઉપર બેસાડી રણક્ષેત્રમાં લઇ આવ્યા. પરંતુ સેનાનાયકોનો આ પ્રયત્ન નિષ્ફળ નીવડ્યો. લશ્કર આજી જ્ઞાન શૂન્ય શૌકતજંગને જોઇ વિશેષ નિસત્સાહિત બન્યું. જે લશ્કર અવશેષ રહ્યું હતું તેણે પણ હવે ભાગવાની તૈયારી કરી. શત્રુ દલતો પ્રચંડ વેગથી આગળ વધતું આવતું હતું. સેનાપતિઓએ શૌકતજંગને શુદ્ધિમાં લાવવાના ધણા પ્રયત્ન કર્યા. તેઓ તેને વારંવાર વિનંતી કરવા લાગ્યા કે, જહાંપનાહ,

સધળું શત્રુના હાથમાં જવાની તૈયારી છે. આંખ ખોલી જરા નજર કરો. એકવાર લશ્કરને સ્વમુખથી બે શબ્દો કહી ઉત્સાહિત બનાવો ! સધળા આપના મુખ તરફ જોઈ રહ્યા છે. આપના મોઢામાંથી એક શબ્દ નીકળતાં સધળા એકઠા થઈ પ્રાણ આપવા તૈયાર થશે ! પરંતુ સાંભળે કાણ ? મુરા પી ઉન્મત્ત બનેલ આલ્મ જ્ઞાનરહિત શૌકતજંગલે આંખો ખોલી નહિં તેમજ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ. તેટલામાં એક ગોલી શત્રુ પક્ષ-માંથી આવી શૌકતજંગના લલાટમાં લાગી, અને તેના સાથે રાજ્ય ની આશા, નવાબીની લાલસાનો હસ્મેશને માટે નાશ થયો. આ વિલાસપ્રિય પુરૂષનો મૃત દેહ હાથીની પીડ ઉપરથી નીચે સરી પડ્યો.

શૌકતજંગનું શયન નીચે પડતાં અવશેષ રહેલા સૈનિકાએ નાસવાનો પ્રારંભ કર્યો. પરંતુ કાંઈને માર્ગ મળ્યો નહિં ! કાંઈએ સિરાજુદ્દૌલાના લશ્કરના ગોળા ગોળીઓથી પ્રાણ લાગ્યા તો બાકીના કેદ થયા.

સિરાજુદ્દૌલાનો વિજય થયો. પુર્નિયા પ્રદેશ તેના અધિકાર નીચે આવ્યો. તેણે અપૂર્વ ઉત્સાહ પૂર્વક મુશિદ્દાબાદ પ્રયાણ કર્યું. આખા શહેરમાં આનંદ પ્રસરી રહ્યો. પ્રસંગ જનણી અમીર, ઉમરાવ, રાજા, મહારાજાઓએ મળી નગરશેઠ મહતાબચંદને મુક્ત કરવાની પ્રાર્થના કરી. સિરાજુદ્દૌલાએ આનંદના આવેશમાં તેઓની માગણી તો સ્વીકાર કર્યો. નગરશેઠ મહતાબચંદને મુક્તિ આપવામાં આવી.

પરિચ્છેદ ૩૧.

પુનઃ હતા ત્યાંજ !

અંગ્રેજોના જાગ્યેલા હજી સંકટો નિર્માણ થયેલ હતાં. એક દિવસે એક અંગ્રેજ અને મુસલમાન ફકીર માર્ગમાં લડી પડ્યા. અંગ્રેજને જોતાંજ ફકીર ચૂક્યો. તેનો આ અસહ્ય વ્યહવાર અંગ્રેજને રૂચ્યો નહિ. તેણે ફકીરને પુછ્યું, “તમે મને જોઈ જમીન ઉપર શા માટે ચૂક્યા ?” પ્રતિઉત્તરમાં ફકીરે નિર્ભયતાપૂર્વક કહ્યું, “તમે લોકો દારૂ પીઓ છો. તમારું મોટું જીવનમાં પણ પાપ લાગે તેમ છે” ફકીરે આ વાત હિમ્મત ધરી એટલા માટે કહી કે, સિરાજુદ્દૌલા અંગ્રેજોનો દુશ્મન છે, તેની તેને ખબર હતી.

અંગ્રેજ—દારૂ પીવો એ પાપ કમ નથી. તમારો નવાજ પણ મજાપાન કરે છે. પછી તમે દારૂની અવગણના શા માટે કરો છો ?

ફકીર—તૌઆ ! તૌઆ ! હું તારા સાથે વધારે વાત કરવા માગતો નથી. જે વધારે પડતું બોલીશ તો હું નવાજને સધળી હકીકત નિવેદન કરીશ. માટે વિચાર કરજે કે તારી તે વખતે કેવી અવદશા થશે ! તને શીઘ્ર હાથીના પગ નીચે કચડાવવાની શિક્ષા કરવામાં આવશે.

ફકીરના શબ્દો સાંભળતાંજ અંગ્રેજનો ગુસ્સો હાથમાં રહ્યો નહિ તેણે ભવિષ્યનો વિચાર કર્યા વગર ફકીરના મોઢાપર એક પ્રચંડ પ્રહાર કર્યો. આઘાત સહન નહિ થઈ શકનાથી વૃદ્ધ ફકીર મૂર્છાવશ થઈ જમીનપર ઢળી પડ્યો. રસ્તામાં સર્વત્ર કોલાહલ બ્યાપી રહ્યો. આ

સમાચાર સિરાળુદૌલા પાસે વિના વિલંબે પહોંચ્યા. નવાબ પાસે ફરિયાદ ગઇ કે, માર્ગે જતાં એક છુદ્દા ફકીરપર કોઇ અંગ્રેજે ભયંકર પ્રહાર કર્યો છે. શાહ સાહેબને શુદ્ધિ રહી નથી. આજકાલ અંગ્રેજો અત્યંત અમાનુષિક વર્તન બતાવી રહ્યા છે. તેઓ ધર્મની ધૂણા કરતાં સંકોચ પામતા નથી, અને ઇચ્છામાં આવે તેમ કોઇ પણ મનુષ્યના પ્રાણ લઇ નાંખે છે.

સ્વળતિપર અને વિશેષતઃ એક ફકીરપર થયેલા અત્યાચારથી સિરાળુદૌલા અત્યંત ગુસ્સે થયો, તેના ક્રોધની સીમા રહી નહિ ! તેણે કલકત્તાના શાસનકર્તા રાજા માણેકચંદને આજ્ઞા કરી કે વિના વિલંબે સઘળા અંગ્રેજોને દેશપાર કરો. મારે હવે કંઇપણ વધારે વાત સાંભળવી નથી. અંગ્રેજ લોકો અત્યંત અત્યાચારી બન્યા છે. રાજા માણેકચંદ પ્રથમથીજ અંગ્રેજોનો વિરોધી હતો. તે અદર્શિય ચિન્તવન કરતો હતો કે કોઇપણ પ્રકારે અંગ્રેજોને વ્યાપાર કરતા બંધ કરવા; પરંતુ કોઇ સુયોગ મળતો નહોતો. અચાનક આવો શુભ પ્રસંગ હાથ આવવાથી ભવિષ્યનો કંઇ પણ વિચાર કર્યા વગર તેણે ઘોષણા કરાવી કે સઘળા અંગ્રેજો એ વિના વિલંબે આ દેશનો ત્યાગ કરવો; વળી જે કોઇ અંગ્રેજ વસ્ત્રો પરિધાન કરશે, તેઓને પણ નગરમાં રહેવા દેવામાં આવશે નહિ !

અંગ્રેજ લોકો રાજા માણેકચંદની આજ્ઞા આગળ નિરૂપાય બન્યા. ધંધો-વ્યાપાર સઘળું છોડી, તેઓ વહાણપર ચડી બેઠા. વહાણોએ ફક્ત બંદર તરફ પ્રમાણ કર્યું. કલકત્તા અંગ્રેજ શન્ય થઇ ગયું. ધૂર્ત માણેકચંદ પોતાની ઇચ્છા પાર પાડવાથી અત્યંત આનંદ પામ્યો.

ફેલા બંદર પહોંચ્યા પછી અંગ્રેજોને તે હૃદય વ્યાપાર બંધ થઈ જવાથી અત્યંત દુઃખિત થયું. વેપાર કરવાની ઇચ્છાથી તેઓ વતનનો ત્યાગ કરી આટલે બધે દૂર આવ્યા હતા અને પરિશ્રમપૂર્વક વાણિજ્યનાં મૂળ નાંખ્યા હતાં તે સંવળું નિર્મૂળ થઈ ગયું. માત્ર હવે મદ્રાસની આશા હતી. જો ત્યાંથી લશ્કર આવે તો કલકત્તાનો પુનરોદ્ધાર થાય તેમ હતું, અથવા તો કોઈ સુયોગ્ય વ્યક્તિ આવી નવાબને તુટ કરે તો પુનઃ વાણિજ્યનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય. પરંતુ આ આશા દુરાશામાં ફેરવાઈ જવા લાગી. મદ્રાસ સમાચાર મોકલવામાં આવ્યા. દિવસો ઉપર દિવસો વીતવા લાગ્યા પરંતુ ન ત્યાંથી લશ્કર આવ્યું કે કોઈપણ જાતના આશાજનક સમાચાર મળ્યા. સંઘના અત્યંત નિરાશ બન્યા. ફેલાબંદરમાં તેઓની દુર્દશા સીમા રહી નહિ. વર્ષોરૂપે બેસી હતી અને રહેવાને માટે જોઈએ તેવી સગવડ નહોતી. એવું કોઈ ઘર મળ્યું નહિ કે જ્યાં જઈ તેઓ નિવાસ કરે. રાત્રિ દિવસ વહાણપર વ્યતીત કરવાં અત્યંત કષ્ટકર જણાવા લાગ્યાં. ખાવા પીવાની અત્યંત મુશ્કેલી પડતી હતી. આબુમાં કોઈ બજાર નહોતી કે જ્યાંથી તેઓ ઇચ્છાપૂર્વક ખાદ્ય પદાર્થો લઈ આવી પોતાને સંતોષ આપે.

આ સર્વ કષ્ટનું મૂળ રાજા માર્કેક્યંદ હતો. તેના ભયથી કોઈએ પોતાની દુકાન ફેલા લઈ જવાની હિમ્મત કરી નહિ. ઇચ્છા છતાં કોઈ અંગ્રેજોને સહાયતા આપી શક્યું નહિ. આવી દુરવસ્થા પ્રાપ્ત થયા છતાં અંગ્રેજો પોતાનું કર્તવ્ય ભૂલ્યા નહિ. તેઓએ પોતાની સ્થિતિનો યોગ્ય પરિચય કરાવવા અને યુક્ત પ્રયત્ન કરાવવા માટે મેનિંગહામને મદ્રાસ મોકલ્યો.

મદ્રાસના અંગ્રેજોને ૧૫ જુલાઈને રોજ ખખર મળી હતી કે કાસિમ બજારની કાઠી બંધ થઈ છે. તેઓએ માની લીધું કે આવા અંતરાયો ધણા વખત આવ્યા છે અને તેથી અર્થ દંડ આપવાથી પ્રથમની પેઠે સિરાબુદૌલા પ્રસન્ન થઈ જશે. આ ભ્રમણાને લીધે તેઓએ કશો આવશ્યક પ્રયત્ન કર્યો નહિ અને કલકત્તા સંબંધમાં નિશ્ચિંત રહ્યા. તેઓએ ફક્ત ૨૩૦ માણસનું લશ્કર મેજર કિલ પેટ્રિકના અધ્યક્ષપદ નીચે કલકત્તાનું રક્ષણ કરવા મોકલ્યું. મનુષ્ય ધારે છે શું અને વિધાતા કરે છે શું ? મદ્રાસના કર્મચારીઓને જો એ વસ્તુતઃ ખખર પડી હોત કે કાસિમ બજારની કાઠી નવાબ સિરાબુદૌલાના અધિકાર નીચે આવી છે એટલુંજ નહિ પરંતુ તેણે કિલ્લો પણ હસ્તગત કર્યો છે અને અંગ્રેજોને દેશપાર કર્યા છે તો તેઓ આટલું નામનું લશ્કર મોકલી કદિ નિશ્ચિંત બેસી રહેત નહિ.

આગસ્ટની પાંચમી તારીખે મોનિંગહામ મદ્રાસ પહોંચ્યો—૪-હાણુપરથી ઉતરી તે સત્વર ગવર્નર્ પીગટ પાસે ગયો. તેને સબળી હકીકત યથાસ્થિત નિવેદન કરવામાં આવી. મી. પીગટે વાત વીકરેલી જોઈ સત્વર મંત્રણાઅર્થે એક સભા બોલાવી. સભ્યગણે કલકત્તાની દુઃખદ વાર્તા સાંભળી દુઃખ-સોકથી અત્યંત પરિતાપ પામ્યા. અંગ્રેજ જાતિમાં એક સ્વાભાવિક ગુણ છે કે ગમે તેવા પ્રબળ દુઃખના આક્રમણથી તેઓ નિરાશ થતા નથી, આપણા પેઠે જીવનની મમતામાં લુબ્ધ થતા નથી અને ગમે તેવું દુષ્કર કાર્ય કરવામાં પાછી પાની કરતા નથી. આવી વીરજાતિ શા માટે સૃષ્ટિમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન ન ભોગવે ? તેઓએ દુઃખ-પરિતાપ અળગાં કરી સત્વર કલકત્તાના પુનરોદ્ધારનો વિચાર કરવા માંડ્યો. કેટલાકોએ

ત્વરાથી લશ્કર મોકલી આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી પરંતુ, આ સભા જેવટના નિર્ણય ઉપર આવી શકી નહિં, કારણ કે થોડા વખતમાં તેઓને ફ્રેન્ચ લોકો સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવાનું હતું. આવા સંનેગોમાં નવાખ સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવું કે નહિં તેનો નિશ્ચય તેઓ અત્યારે કરી શક્યા નહિં.

પરિચ્છેદ ૩૨.

પુરુષાર્થ.

સિરાજુદ્દૌલા દિલ્હીના આદશાહને ખંડણી આપતો નહોતો. આદશાહ તેનાથી અત્યન્ત અસંતુષ્ટ હતો. મંત્રી વર્ગની સલાહ લઈ તેણે પોતાના શાહજાદાને બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો શાસનકર્તા નીમ્યો. આમ કરવાનું કારણ એ હતું કે સિરાજુદ્દૌલાને પદબ્રષ્ટ કરવો અને શાહજાદાના નામથી રાજ્ય કારભાર શૌકતજંગને સોંપવો. શાહજાદાએ મોટું લશ્કર લઈ શૌકતજંગને તેના કાર્યમાં મદદ કરવા પુર્નિયા તરફ પ્રયાણ કર્યું. પરંતુ તે પુર્નિયા પહોંચે તે પહેલાં માર્ગમાં તેને અખંડ મળી કે શૌકતજંગે સિરાજુદ્દૌલા સાથેના યુદ્ધમાં પરાજય પામી પ્રાણ ગુમાવ્યા હતા. શૌકતજંગની જીવનલીલા સમાપ્ત થઈ ચૂકી, પરંતુ પુર્નિયાના વિદ્રોહાનલને શાન્ત કરવામાં ગુંથાતાં સિરાજુદ્દૌલા અંગ્રેજો તરફ સમ્પૂર્ણ લક્ષ આપી શકતો નહોતો. આ સમય સાધી અંગ્રેજોએ દેશના મોટા મોટા લાગવગ વાળા પુરૂષો સાથે મિત્રાચારીનો સંબંધ જોડવા માંડ્યો.

રોગનું નિર્મૂલન થતાં કાષ્ઠ ઔષધિ ખાતું નથો, દુઃખ દલન

થયા પછી કોઈ અન્યની કૃપા મેળવવાની આકાંક્ષા રાખતું નથી; આથી સિરાજુદ્દૌલા અંગ્રેજોને સંબંધમાં પ્રમાદી બન્યો. બીજી બાજુ અંગ્રેજોના દુઃખનો ધીમે ધીમે અંત આવવા લાગ્યો, અને એ પ્રસંગ પણ આવી પહોંચ્યો કે રાજા માણેકચંદે ફક્તા બંદરમાં લોકોને દુકાનો નાખવાની આજ્ઞા આપી. અંગ્રેજોને ખાલ પદાર્થો ઇચ્છાનુસાર મળવા લાગ્યા. વિશેષતઃ પ્રાર્થના ઉપર પ્રાર્થનાઓ કરવાથી ઉમાચરણે તેઓને પુનઃ વાણિજ્ય અધિકાર મેળવી આપવાનું વચન આપ્યું. બીજી બાજુ મદ્રાસમાં નિર્ણય થયો કે વ્યાપાર અર્થે કલકત્તા જેવું શ્રેષ્ઠ સ્થાન બીજું અત્યારે કોઈ નથી. કોઈ પણ રીતે કલકત્તાનો ત્યાગ કરવો ઇષ્ટ નથી. યુદ્ધ સામગ્રી અતિ અદ્ય છે અને ફ્રેન્ચ લોકો સાથે વિગ્રહ ઉપસ્થિત થાય એવો સંભવ છે, છતાં સિરાજુદ્દૌલાના હાથમાંથી કલકત્તાનો ઉદ્ધાર અવશ્ય કાર્ષ પણ રીતે કરવો જ જોઈએ.

ન્યારે સખા કલકત્તાનો ઉદ્ધાર કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા ત્યારે એ ચર્ચા ઉદ્ભવ પામી કે સેનાનાયકનું મહત્વનું પદ કોને આપવું? સખા પોતાનો સ્વતંત્ર મત પ્રદર્શિત કરવા લાગ્યા. એક વ્યક્તિએ કહ્યું, “મારી માન્યતા પ્રમાણે આ કાર્ય માટે મી. પીગટ સુચોગ્ય છે; તેને આપણે સેનાનાયક બનાવવા જોઈએ.” આ દર-ખાસ્ત સર્વને અનુકૂળ થઈ પડી નહિ. તેમાંથી એક જણે કહ્યું, “મી. પીગટ એક પ્રતિભાશાળી અને સર્વોત્કટ પુરૂષ છે, તેમાં સંદેહ નથી; પરંતુ યુદ્ધ વિષયમાં તે અનભિચ છે. સેનાપતિનું પદ તેમને આપવાથી આપણને ઇચ્છિત લાભ મળશે નહિ.”

“તો પછી તમે કોને આ પદ માટે યોગ્ય પુરૂષ ધારો છો?”

પ્રતિઉત્તર રૂપે એક સભ્યે કહ્યું, “મારી માન્યતા છે કે આપણે આ પદ કર્નલ એલ્ડર કાઉનને આપીએ.”

આ દરખાસ્ત પણ ઉચિત જણાઈ નહિં. લગભગ બધા અસમ્મત થયા. તેઓએ કહ્યું, “કર્નલ કાઉન બંગાલ દેશના યુદ્ધ વિષયથી અજ્ઞાન છે.” આ પ્રમાણે એક પછી એક નામ બહાર આવવા લાગ્યાં. કોઈએ કહ્યું કે આપણે મી. લૉરેન્સને સેનાપતિ બનાવીએ. બીજાએ તેના પ્રતિકારમાં જણાવ્યું, “અવશ્ય તે ઉપ-યુક્ત પુરૂષ છે. પરંતુ તેના શરીરમાં દમનો રોગ હોવાથી બંગાલ દેશનાં હવા પાણી તેને અનુકૂળ આવશે નહિં.” આ પછી બીજા ત્રણ પુરૂષોનાં નામો જાહેર કરવામાં આવ્યાં પરંતુ તે સર્વને સ્વીકર જણાયાં નહિ. જ્યારે પરિશ્રમ કરતાં કશો નિષ્ફળ થયો નહિં ત્યારે ઉપસ્થિત સભાજનો અત્યંત ચિન્તામાં પડી ગયા. કોને સેના નાયક નીમવો તે સંબંધે લયંકર મુંઝવણ સંતાપવા લાગી. ત્યારે શું કલકત્તાનો ઉદ્ધાર નહિં થશે? શું અંગ્રેજ લોકોમાં અત્યારે કોઈ એવો ઉપયુક્ત પુરૂષ નથી કે જેને સેનાનાયકનું પદ આપવામાં આવે? એકાએક કર્નલ કલાઈવનું નામ યાદ આવ્યું. એક સભ્યે સેનાપતિ તરીકે તેનું નામ જાહેર કર્યું. કર્નલ લૉરેન્સે તેના પ્રતિ પોતાની સહાનુભૂતિ દર્શાવી અને કહ્યું, “હા! કર્નલ કલાઈવ આ પદવી ધારણ કરવાને યોગ્ય પુરૂષ છે. તે સાહસિક, પરાક્રમી અને વિચાર-શીલ પુરૂષ છે. તેણે આરકાટના યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો છે. મને લાગે છે કે તેના હાથથી અવશ્ય બંગાલનો ઉદ્ધાર થશે.”

આ વખતે લાંબો વાદવિવાદ ચાલ્યો નહિ. સમજા કર્નલ કલાઈવને સેનાપતિ પદ આપવામાં એક મત થયા. તેઓએ એક અ-

વાળે કહ્યું, “ સિરાળુદોલાના હાથમાંથી અંગાલનો ઉદ્ધાર કરે એવો આ એકજ પુરૂષ આપણા પાસે છે. તે આ પદને માટે સર્વથા યોગ્ય છે. આપણે સેનાનાયકનું પદ તેને આપવું જોઈએ.” આ પ્રમાણે સઘળાની સમ્મતિથી કર્નલ કલાઇવને સેનાપતિ પદપર નિયુક્ત કરવામાં આવ્યો. પૂર્વાકાશમાં અંગ્રેજોના સૌભાગ્ય સૂર્યનું પ્રથમ કિરણ પ્રકાશિત થયું !

સેનાપતિ પદ મળ્યા પછી કર્નલ કલાઇવે નમ્ર ભાવે કહ્યું, “ આપ સર્વની આજ્ઞા હું શિરસા માન્ય કરું છું. પરંતુ યુદ્ધ વિષયક મને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી પડશે. જો આપ મારી આ ઇચ્છા માન્ય કરો તોજ હું જોખમદારી ઉઠાવવા તૈયાર છું. નહિં તો આટલા નાના લશ્કરથી પ્રચંડ શત્રુનો વિપુલ સૈન્ય સાથે પરાભવ કરવો એ અત્યંત મુશ્કેલ છે.”

આ સાંભળી મી. મેનિંગહામે કહ્યું, ‘ સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપવી, એ બનવું મુશ્કેલ છે. સેનાપતિએ કલકત્તાના ગવર્નર અને કાઉન્સિલની આજ્ઞાને માન આપવું પડશે. કદાચ એવું પણ બને કે રાજ્ય અથવા અર્થના પ્રલોભનમાં વિવશ બની સેનાપતિ નવાજ સાથે મળી જાય ! ” મી. મેનિંગહામની વાત યુક્તિ સંગત હતી છતાં તે માન્ય રાખવામાં આવી નહિ. સઘળાના હૃદયમાં વૈરનો પ્રબળ અગ્નિ ધુંધવાઇ રહ્યો હતો એટલે વધારે ચર્ચા ઉપસ્થિત નહિ કરતાં તેઓ એક અવાજે બોલી ઉઠ્યા, “ યુદ્ધ-વિષયમાં અમે કલાઇવને સમ્પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આપીએ છીએ.”

નિર્ણય થઇ ગયો. જમીન અને જળ બન્ને ઉપર યુદ્ધ કરવાનું હતું. આ બે કામ એકલા કલાઇવથી એક સાથે શી રીતે થઇ શકે ? આથી વિચાર કરી અંગ્રેજોએ તેને સહાયતા આપવા માટે ઇંગ્લેન્ડ-

શ્વરના નૌકા સેનાપતિ એડમિરલ વોટસનની નિમણૂક કરી. કલા-
ષ્ટવે જમીનપરના યુદ્ધનાયકનું પદ ધારણ કર્યું અને દરીયા માર્ગની
જોખમદારી એડમિરલ વોટસનને સોંપવામાં આવી. કલાષ્ટવ અને
વોટસનનો યોગ મણિ-કાંચન પેઠે દીપી નીકળ્યો. યુદ્ધની તૈયારી થવા
લાગી. નવસો સોલજરો અને પંદરસો દેશી માણસો મળી ૨૪૦૦
માણસોનું એક નાનું લશ્કર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. કેન્ટ, કમ્પર
લેન્ડ, ઢાઇગર, સિલિસબરી, ઓલ્ડવોટર નામક પાંચ લડાયક વહાણો
ઉપર ગોળા, ગોળી, દારૂ, જરૂરીયાતની ચીજો એકઠી કરવામાં આવી.
આ શિવાય તેના ઉપર ૨૬૪ તોપો ચડાવવામાં આવી.

યુદ્ધ અર્થે પ્રયાણ કરવાની તૈયારી થતી હતી તેટલામાં એક
દુઃખદાયક ઘટના બની. કર્નલ એડર ક્રાઉનને જ્યારે સેનાપતિ પદ
મળ્યું નહિં ત્યારે તેણે ધર્પા વશ બની જેટલું લશ્કર, ગોળા, ગોળી,
દારૂ તેના તાબામાં હતાં તે સર્વજાં વહાણપરથી ઉતારી નાખ્યાં. દેવ-
ભાવનો સર્વથા અભાવ હોય એવી જાતિ આજે કોણ છે ? કર્નલ
એડર ક્રાઉનના આ અનુચિત વર્તનથી બસે માણસો અને તેને
ઉપયોગી ગોળા, ગોળી, દારૂનો ઘટાડો થયો. પ્રથમથીજ થોડું
લશ્કર હતું, અને યુદ્ધ અર્થે જોષએ તેવી ઉપયોગી સામગ્રી નહોતી.
આવી સ્થિતિમાં, સિરાજુદ્દૌલા જેવા ઐશ્વર્યશાલી નવાબ-કે જેના
એક શબ્દથી લાખો માણસોનું સૈન્ય એકત્ર થઇ શકે-સામે મુઠ્ઠીબર
સૈન્ય લઇ લડવા જવાનું સાહસ બાળક શિવાય અન્ય કોણ કરી
શકે ? પરંતુ અડગ કલાષ્ટવ ડગ્યો નહિં. તે જરાપણ બચ્ચીત કે
વિચલિત થયો નહિં. તે ધૈર્ય ધરી, ઉત્સાહ પૂર્વક ઉજ્જવલ ભવિષ્ય
ઉપર નજર નાંખી ઉપલબ્ધ અદ્ય સૈન્ય લઇ યુદ્ધ કરવા તૈયાર થયો.

ઈ. સ. ૧૭૬૬ની ૧૬ મી ઓક્ટોબરને રોજ મહાવીર કલાઈવ અને એડમિરલ વોટસને પોતાના અન્ય સહકારીઓ સાથે યુદ્ધ કરવા નિમિત્તે વહાણો પર પદાર્પણ કર્યું. વિદાયગીરી વખતે ઓમેર ઉત્સાહ ફેલાઈ રહ્યો હતો. મદ્રાસના સમુદ્ર કિનારા પર આ પ્રસંગે સર્વ અંગ્રેજ નર-નારીઓએ હાજરી આપી હતી. વહાણોએ પ્રયાણ કર્યું. ન્યાસધી વહાણો દૃષ્ટિએ પડતાં હતાં ત્યાં સુધી કિનારા ઉપર ઉભેલાં મનુષ્યોએ વિદાય થયેલ વીરોને અનેક પ્રકારે ઉત્સાહિત બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યા.

પરિચ્છેદ ૩૩

લાગ્યોદય.

મહાવીર કલાઈવે લવિષ્યોન્નતિ અને યશની આશાથી નાનકડું સૈન્ય લઈ મદ્રાસનો કિનારો છોડ્યો. તેઓનાં પ્રકાંડ વહાણો સમુદ્ર વક્ષ પર વિહાર કરતાં, ધ્વજો ફરકાવતાં કલકતા તરફ આવી. એક એક પછી પાંચે વહાણોએ જ્યારે સમુદ્ર-કિનારાનો ત્યાગ કર્યો ત્યારે ધ્વનિદેવે તેઓના વિરુદ્ધ આચરણ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. તો જાન શરૂ થયું અને સમુદ્ર ઉથલપાથલ થવા માંડ્યો. વહાણો લક્ષ્ય સ્થાન છોડી જેમ આવે તેમ ચાલવા લાગ્યાં. નાવિકો અને કર્નલોએ અત્યંત ચેષ્ટાઓ કરી પરંતુ તે કાણુમાં રહ્યાં નહિ. ધીમે ધીમે બધાં વહાણો એક બીજાથી દૂર પડી ગયાં. સંઘળાઓ ભય-ભીત બન્યા અને જીવન-આશા છોડી દીધી. પરંતુ વીર કલાઈવ હિમ્મત રાખી આશ્વાસનનાં વચનો કહી સર્વને ઉત્સાહિત કરવા

લાગ્યો. સહસા આ ઉત્પાત શા માટે થયો ? પવનદેવ જાણે તેની કસોટી કરતો હોય તેમ જણાયું. આ નાનકડા સૈન્યથી વીર કલાધવ નવાખની વિપુલ અને પ્રચંડ સેના સાથે શી રીતે લડશે ? શી રીતે તે આ સમર-સાગર પાર ઉતરશે ? શત્રુ સેના અને ભવિષ્યની વિપદા સામે તે ધૈર્યપૂર્વક ટકી શકશે કે નહિં, તેની ખાત્રી દરવાનો સ્તુત્ય હેતુ આ ઉત્પાતમાં સમાયેલો હોય તેવું જણાયું । પવનદેવે જોયું કે કલાધવનો નિશ્ચય અડગ છે, ત્યારે તેને દિગ્વિજયી સમજી ધીમે ધીમે પોતાનું સૌમ્ય સ્વરૂપ પ્રકાશ્યું. જે ભાગ્યશાળી છે, જેના ઉપર વિધાતાની કૃપા ઉતરી છે તે ઐહિક ઉપદ્રવોથી કેમ વિચલિત થાય ?

અનેક વિઘ્નો અને આપત્તિઓનો પરાજય કરી, મહાવીર કલાધવ આખર વાલેશ્વર બંદરપર ઉતર્યો. ત્યાં જઈ જોયું તો તેને માલુમ પડ્યું કે પાંચ વહાણોમાંથી માત્ર તેનું વહાણ પહોંચ્યું છે. આ સ્થિતિ જોઈ વીરવર કલાધવ જરા વિચલિત થયો. અપાર ચિન્તામાં નિમગ્ન થઈ તેણે પોતાની દ્રષ્ટિ સમુદ્રપર નાંખી. આ વખતે દ્રષ્ટિ મર્યાદા પર એક વહાણના સહ તેના જોવામાં આવ્યા. તેને જોતાં તેના ચિત્તને કંપક આશ્વાસન મળ્યું. ધીરે ધીરે તે નૌકા નજીકમાં આવી. કલાધવે જોયું કે તેનો પ્રિય બન્ધુ એડમિરલ વોટસન આવી પહોંચ્યો હતો; તેનું ચિત્ત આલ્લાહ પામ્યું. હૃદય આશ્વા અને ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ થયું. વોટસનના આવ્યા પછી બીજી નૌકાઓની રાહ જોયા વગરબન્નેએ ફેલતા બંદર તરફ પ્રયાણ કર્યું. ડિસેમ્બરની પંદર તારીખે બન્ને વહાણો ફેલતા બંદર પહોંચ્યાં.

જોત જોતામાં ચાર દિવસ વીતી ગયા. ડિસેમ્બરની વીસમી તારીખે પાછળ રહેલી નૌકાઓમાંથી એક નૌકા આવી પહોંચી. હજી •]

સૂધી કમ્પરલેન્ડ નામક સૌથી મોટી નૌકા આવી નહોતી. તેના ઉપર એડમિરલ પીક અને ૨૫૦ સોલ્જરો હતા. આ શિવાય માર્લબરો નામક નૌકા આવી નહોતી કે જેના ઉપર લડાયક અસખ્યા હતા. આ બે આવશ્યક નૌકાની ગેરહાજરીથી કલાઇવના બળમાં ઘટાડો થયો. પરંતુ નિરુત્સાહી નહિ બનતાં તેણે યુદ્ધની તૈયારી કરવા માંડી.

ફ્રેન્કા બંદર પર આગળથી મેજર કિલ્પેટ્રિક આવી ૨૩૦ સૈનિકો સાથે પોતાની છાવણી નાખી હતી. આ સૈનિકોમાંથી લગ-લગ અડધા ભાગે દરિયો લાગવાથી પોતાના પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા અને બાકીનો મોટો ભાગ અસ્વસ્થ હતો. કામ આવે તેવા બલવાન મનુષ્યોની સંખ્યા તેમાં માત્ર ત્રીસની હતી. કલાઇવને આશા હતી કે તેઓ પાસેથી તેને સારી મદદ મળશે, પરંતુ ત્યાં જઈ જોતાં તેની આશા છલના માત્ર હતી એવું જણાયું. તેણે હિંમત રાખી લડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ કલકત્તાના અંગ્રેજોને યુદ્ધ કરવા માગતા નહોતા. તેઓને આશા હતી કે ઉમાચરણ નવાબ પાસે ગયો છે, એટલે કોઈ પ્રકારે સમાધાન થઈ જશે. તેઓને વાસ્તવિક વાતનું જ્ઞાન નહોતું કે નવાબ કોઈ પણ રીતે તેઓને વાણિજ્યહીન કરવા માગે છે. આથી તેઓ બધાએ એકમત થઈ ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી કે, યુદ્ધ કરવાનો હમણાં જરૂર નથી. થોડા દિવસ આપણે શાન્તિથી રાહ જોવી જોઈએ.

વીરવર કલાઇવ સિરાબુદ્દૌલાનું હૃદય બરાબર જાણતો હતો; તેણે કલકત્તાના અંગ્રેજોની વાત તરફ દુર્લક્ષ કરી યુદ્ધ-પ્રવૃત્તિ કરવા માંડી. વિલંબ કર્યા વગર તેણે કલકત્તા તરફ પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં

ખજખજનો કિલ્લો હતો. જ્યાં સુધી તે કમળે ન લેવામાં આવે ત્યાં સુધી આગળ વધવું અશક્ય હતું. આથી કલાધવ નૌકા ત્યાગ કરી ડિસેમ્બરની સત્તાવીસ તારીખે લશ્કર લઈ માયાપુરના મેદાનમાં આવ્યો. યુદ્ધની શરૂઆત થઈ. કલાધવે ખજખજ પર આક્રમણ કર્યું. ભાગીરથી પર ખજખજનો કિલ્લો આવેલો હતો, કિલ્લા ધણો નહાનો અને માટીથી બાંધેલો હતો. છતાં તે સુદૃઢ નહોતો, એમ કહી શકાય નહિં. કિલ્લાની ચોમેર એક ખાઈ હતી. શત્રુ સહેલાઈથી કિલ્લો હસ્તગત કરી ન શકે તેટલા માટે આ ખાઈ હંમેશાં પાણીથી ભરેલી રહેતી હતી.

ઠીકી રીતે ખજખજના કિલ્લા ઉપર આક્રમણ કરવું, આક્રમણ માટે કાઠ દિશા પસંદ કરવી તે સંબંધી કલાધવ અને વોટસન મળી વિચાર કરવા લાગ્યા. ખજખજે મળી નિશ્ચય કર્યો કે કલાધવે જમીન માર્ગે અને વોટસને જલ માર્ગે હુમલો કરવો કે જેથી કિલ્લામાંથી કાઠ ભાગી ન શકે; યદિ કાઠ ભાગવાનો યત્ન કરે તો તેને પરલોક શિવાય બીજો કાઠ માર્ગ મળી શકે નહિં. આ પ્રમાણે બૃહદ રચવામાં આવ્યો; પરંતુ માયાપુર ખજખજથી પાંચ ગાઉ દૂર હતું. આટલે દૂર યુદ્ધ સામગ્રી શી રીતે લઈ જવી ? તોપો, ગોળા, ગોળી, દારુ, રણ ઉપયોગી સધળી વસ્તુઓ પહોંચાડવી શી રીતે ? તેને માટે ગાડાઓ, બળદો, ઘોડાઓ જોઈએ, તે લાવવા ક્યાંથી ? કલાધવે કલકત્તાના અંગ્રેજોને તેના બંદોબસ્ત કરવા કહ્યું પરંતુ તેઓએ કશો સંતોષકારક પ્રત્યુત્તર વાળ્યો નહિં. વીર કલાધવ આથી નિરાશ થયો નહિં. તેણે યુદ્ધ કરવાનો સંકલ્પ છોડ્યો નહિં. જાતે આ જરૂરીયાતોનો બંદોબસ્ત કર્યો. ઉઘોગી મનુષ્યોને શું અલભ્ય

હોમ છે. એ તોપો અને એક ગાડી ગોળા-ગોળીઓ-દારુથી ભરી કલાઇવે પ્રયાણ કર્યું. આ તોપોને જંગલમાં થઈને અત્યંત કષ્ટ પૂર્વક બબબબ લાવવામાં આવી. રસ્તાના પરિશ્રમથી પ્રાયઃ બધું લશ્કર થાકી ગયું. બબબબના કિલ્લામાં ઝાઝા સૈનિકો નહોતા. પરંતુ વિચીકણુ કલાઇવે એ કારણોને લીધે કિલ્લાપર સહસ્રા આક્રમણ કર્યું નહિં. એક ક્ષણ એ હતું કે એકમિરલ પોટસન હતું આવ્યો નહોતો. તેથી બે હુમલો લઈ જવામાં આવે તો અંદરના માણસો જલમાર્ગે નાસી જવામાં ફતેહમંદ થાય. બીજું કારણ એ હતું કે રસ્તાના પરિશ્રમથી લશ્કર થાકી ગયું હતું, તેથી બે તેને તરત લડાઈ કરવાની આજ્ઞા આપવામાં આવે તો બળ-વિક્રમની સ્વભાવિક ન્યૂનતાથી ઇચ્છિત પરિણામ આવે નહિં. આથી તેણે યુદ્ધ કરવાનું મુલતવી રાખી લશ્કરને વિશ્રામ કરવાની આજ્ઞા આપી.

આકથી કંટાળી ગયેલ સિપાઇઓ નવન ભૂમિ પર શયન કરવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. જમીન પર સૂતાં તરત તેઓ પ્રગાઢ નિદ્રા વશ થઈ ગયા. કોઈ પહેરો ભરે તેવી વ્યક્તિ પણ જાગ્રત હતી નહિં. ધૂર્ત માણેકચંદ બધાં કામોમાં આતુર્ય દાખવતો હતો. તેનામાં માત્ર દંભ અને વાફ્યાતુરીનો નિવાસ હતો-સાદસનો અભાવ હતો. યદ્યપિ અંગ્રેજોને કલકત્તામાંથી હાંકી કાઢવામાં આવ્યા છે છતાં તેઓ કલકત્તા પાછું મેળવવાના જરૂર પ્રયત્નો કરશે એ વાત તેનાથી અજાણી નહોતી. તે જાણતો હતો કે સિંહ પરાજય પામે છે, છતાં નાસી જતો નથી. અંગ્રેજો અવશ્ય એક દિવસ પોતાના બલ, વિક્રમનો પારચય કરાવશે.

ન્યારે માણેકચંદે સાંભળ્યું કે કલકત્તાનો ઉદ્ધાર કરવા આર

ઘાટ વિજયી કલાધવ લશ્કર લઈ આવે છે ત્યારે તેને અત્યંત ભય લાગ્યો. પરંતુ તેણે એક કૌશલ જાલ બિછાવી. સમય સાધી સુતેલા લશ્કર પર ગોળા ગોળીઓનો મારો ચાલુ કરવાની તેણે આજ્ઞા આપી. આ આકસ્મિક ઘટનાથી નિદ્રાવશ લશ્કર ત્વરાથી જાગ્રત થયું. તેઓ ભીત, ચકિત, સ્તાંભિત અને જડ બની ગયા. લગભગ દશ વીસ સૈનિકો માર્યા ગયા.

શત્રુપક્ષનું એકાએક આક્રમણ જોઈ મહાવીર કલાધવે પોતાના લશ્કરને રણોત્સાહથી ઉત્સાહિત કરવા કહ્યું, “મારા બહાદુર સૈનિકો આ તમારું પહેલું યુદ્ધ છે. શત્રુઆતમાં તમે હારી લાગશો તો હિન્દુસ્તાનના સિપાઈઓ ભવિષ્યમાં હંમેશાં તમારું નામ લઈ હાંસી કરશે. તમે વીર છો. આ ઉપહાસ તમને આગળ જતાં અસહ્ય થઈ પડશે, માટે કાયરતાનો ત્યાગ કરી શીઘ્ર યુદ્ધ કરવા પ્રવૃત્ત થાવ ! તમારું વીરત્વ કૌશલ્ય દુશ્મનને દેખાડી આપો ! શત્રુને પીડા બતાવી રણસંઘ્રામમાંથી ભાગવું તેના કરતાં બહાદુરીથી લડી મારણ ત્યાગ કરવો એ વીર પુરૂષ માટે યશસ્વી છે. માટે તૈયાર થાવ, વીરપદને ઉચિત કર્મ કરવા આગળ આવો !”

કલાધવનાં આ ઓજસ્વી અને ઉત્સાહ પૂર્ણ વચનો સાંભળી સૈનિકોના હૃદયમાં નવિન બળ દાખલ થયું. સઘળા વીરતાપૂર્વક દુશ્મન સાથે યુદ્ધ કરવા લાગ્યા. બન્ને પક્ષો પોતાની શક્તિ અને રણકૌશલ્યનો પરિચય આપવા લાગ્યા. અંગ્રેજ લશ્કરે વિપુલ પરાક્રમ દાખવવા માંડ્યું. તોપોની ભીષણ ગર્જનાથી જળ સ્થળ કંપાયમાન થયાં. પક્ષીઓ ભયભીત બની સ્વસ્થાન છોડી આકાશમાં ઇતસ્તતઃ ઉડવા લાગ્યાં. જીવજંતુઓ આર્તનાદ કરતાં બજબજ છોડી ભાગવા

જાણ્યાં. માણેકચંદે ત્રણ હજાર અશ્વારો અને એ હજાર પાયદલ લઈને યુદ્ધારંભ કર્યો હતો, પરંતુ તેનામાં સાહસ, બલ, વીરત્વ અને રણકૌશલ્યનો સર્વથા અભાવ હતો. વિશેષતઃ તે જય લાભ અર્થે હાર્દિક પ્રયત્નો કરતો નહોતો. તેતો માત્ર નવાબને ખતાવવાને માટે લડતો હતો. એકાએક એક ગોળો તેની પાંચડી પાસેથી સનસન કરતો પસાર થયો. તેના હોશકોશ ઉડી ગયા. તોપના ગોળાએ તેના ઉપર પોતાની એવી જાદુઈ અસર ચલાવી કે તેણે ભયવશ થઈ હાથી ફેરવી રણભૂમિ છોડી વિના વિલંબે પલાયન કર્યું. પરંતુ આટલું કરી તે અટક્યો નહિં. બળબળ કે કલકતા કાઢી રથને રહેવાની તેણે હિમ્મત કરી નહિં. સીધો તે નવાબ પાસે મુર્શિદાબાદ પહોંચ્યો.

તે કાયર પુરૂષના નાસી જવા પછી લશ્કર ઇચ્છામાં આવે તેમ ભાગવા લાગ્યું. કલાઈવને વધારેવાર યુદ્ધ કરવું પડ્યું નહિ. બળબળના કિલ્લા ઉપર અંગ્રેજોનું સ્વામીત્વ સ્થાપિત થયું. વિજયધ્વજ ચડાવવામાં આવી. અંગ્રેજોના સૈન્યમાં બીજા અત્રે રોપાયું. આ વિજય કલાઈવે ૩૦, ડિસેમ્બર ૧૭૬૬ ને રોજ મેળવ્યો હતો. અંગ્રેજોમાં તેથી અસીમ રણોત્સાહ ફેલાયો. તેઓ ત્વરાથી કલકત્તા પર આક્રમણ કરવા આગળ વધ્યા. કલાઈવે જમીન માર્ગે અને વોટસને જળ માર્ગે પ્રયાણ કર્યું. માર્ગમાં ટાના નામક કિલ્લો હતો તેના ઉપર કલાઈવે સહેલાઈથી અધિકાર મેળવ્યો અને કિલ્લા ઉપર હમ્મેશને માટે અંગ્રેજોની વિજય-વૈજયન્તિ ધ્વજ ઉડવા લાગી. પહેલી જાન્યુઆરી ૧૭૫૭ ને દિવસે આ કિલ્લો અંગ્રેજોના સ્વામીત્વ નીચે આવ્યો. ત્યાંથી તેઓ કલકત્તા તરફ આગળ વધ્યા. આ વખતે એડમિરલ વોટસન પોતાના નૌકાસૈન્ય સાથે કલાઈવની આગળ

પહોંચ્યો. કિલ્લાનું રક્ષણ કરનાર સૈન્યની તેના ઉપર નજર ઠરી કે તરતજ તેણે તોપો છોડવાની આજ્ઞા આપી. પ્રચંડ તોપા કેન્ટ ઉપર અવિરત ધારા પેઠે ગોળાઓ છૂટવા લાગ્યા. કેન્ટે પણ તેનો તેવો જવાબ વાળવાનો પ્રારંભ કરી દીધો.

તેટલામાં મહાવીર કલાધવે આવી પહોંચી પૂર્વ દિશા તરફથી કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો. કલાધવને પહેલાંથી ખબર હતી કે કિલ્લામાં દોઢ હજાર સૈનિક છે અને ભાગીરથી તરફ જે તોપોનું મોઢું છે તે લગભગ અધી બીન ઉપયોગી છે. માત્ર એ ચાર તોપો કામ આવી શકે તેવી હાલતમાં હતી. ચોમેર આવેલા છુરબ્બે જર્જરિત હાલતમાં હતા. આ અંતર સ્થિતિની માહિતી હોવાને લીધે કલાધવે હિમ્મત રાખી અતુલ ઉત્સાહપૂર્વક કિલ્લા ઉપર હુમલો કર્યો. તેની વીરતાથી કમ્પાયમાન થઇ કિલ્લાની અંદરના સૈનિકો હિમ્મતહારી નાસવા લાગ્યા. યુદ્ધ સંપૂર્ણ થયું. મહાવીર કલાધવે આજે હર્ષ-પૂર્વક કિલ્લાપર અંગ્રેજોની અધિકાર સ્થાપન કર્યો. તેણે સ્વહસ્તે વિજય પતાકાનું આરોપણ કર્યું. અહા ! તે કેવો રડો દિવસ અને ભાગ્યશાળી પળ હોવી જોઇએ કે જે દિવસે-અંગ્રેજોની વિજય પતાકા કિલ્લા ઉપર ઉડવા લાગી. ઇ. સ. ૧૭૫૭ ખ્રીષ્ટ જન્યુઆરીના પવિત્ર દિવસથી આજ સુધી તે જ્વળ અચળ રીતે ઉડી લોડ કલાધવની અક્ષય કીર્તિનું આપણને સ્મરણ કરાવે છે.

કિલ્લો સ્વાધીન થયો ! રણસ્થલ શાંત થયું. લશ્કર પોતાનાં શસ્ત્રોનો એક બાજુ મૂકી વિશ્રામ લેવામાં પ્રવૃત્ત થયું.

પરિચ્છેદ ૩૪.

નવાબનો સંદેશો.

કલકત્તાનો પુનરોદ્ધાર થયો. વાણિજ્ય અધિકાર પુનઃ પ્રાપ્ત થયો. જે લોકો કલકત્તા છોડી નાઠા હતા તે ફરી આવી વસ્યા. શત્રુ ધરોમાંથી આનંદના ધ્વનિઓ સંભળાવા લાગ્યા. જ્યાં અધિકાર હતો ત્યાં દીપકની જ્યોતો પ્રસરવા લાગી. વ્યાપારીઓએ દુકાનો ઉઘાડી નાંખી. ધંધો વ્યવસાય પહેલાં પેઠે ચાલવા લાગ્યા.

આ બાબુ કલાઈવ, વોટસન અને મેજર કિલપેટ્રિક ત્રણે મળી હુગલીપર આક્રમણ કરવા સંબંધી વિચાર કરવા લાગ્યા. હુગલી અત્યંત જૂનું અને પ્રસિદ્ધ બંદર છે. ત્યાં વિપુલ ધન સંપત્તિના સ્વામીઓનો નિવાસ છે. તે વ્યાપારનું કેન્દ્રસ્થાન અને ફોજદારનું નિવાસસ્થાન હતું. પ્રથમ ત્યાં રાજધાની હતી. ત્રણેએ હુગલીપર ચડાઈ કરવાનો ઠરાવ કર્યો. આ સમયે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે સેનાપતિ કોને બનાવવો ? પુનઃ વિચાર વંત્રણા ચાલવા લાગી. આ તુચ્છ વિષય માટે તરવાર ધારણ કરવાની કલાઈવ અસમ્મતિ દર્શાવી. એડમિરલ વોટસને વિશ્વાસ લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી. આથી મેજર કિલપેટ્રિકને આ કાર્ય સોંપવામાં આવ્યું. તેને ધણા દિવસથી કામ મળ્યું. નહોતું. મેજર કિલપેટ્રિકને સેના નાયક બનાવવામાં આવ્યો તેણે ૧૦૫૦ મહાદ, ૨૦૦ ગોરા. અને ૨૫ દેશી સિપાઈઓ લઈ હુગલી તરફ પ્રયાણ કર્યું. બ્રિજવોટર, અને સેલિસબરી નામક બે નૌકાઓને સાથે લીધી. રસ્તામાં વહાણોને વિબ્ન નડ્યાં પરંતુ વિધા-

તાના અનુગ્રહથી તે પાંચ દિવસમાં દશમી જાન્યુઆરીને રોજ મેજર કિલ્પેટ્રિકને લઈ હુગલી પહોંચ્યાં.

અંગ્રેજો હુગલીપર આક્રમણ કરવા આવે છે, એ સમાચાર સાંભળતાં ત્યાંના ફોજદાર નંદકુમારે નગરરક્ષાનો ઉચિત પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. નવાબે ત્રણ હજાર માણસનું લશ્કર મોકલી આપ્યું હતું. અને બે હજાર માણસો પ્રથમથી તેને સ્વાધીન હતાં. પાંચ હજાર માણસોના લશ્કરે અંગ્રેજ સામે લડવાની તૈયારી કરવા માંડી. હુગલી અલંતસમૃદ્ધિશાલી પ્રાચીન નગર છે. તેની ઉત્તરમાં કિલ્લો આવેલો છે. કિલ્લાનું રક્ષણ હમ્મેશાં ૫૦ સિપાઇઓ કરતા હતા.

મેજર કિલ્પેટ્રિક હુગલી પહોંચતાંજ વહાણો ઉપરથી ગોળાની ધારા વરસાવવાનો પ્રારંભ કર્યો. કિલ્લાપરથી પણ તોપોનો મારો શરૂ થયો. આખો દિવસ આ પ્રમાણે વ્યતીત થયો. નવાબના લશ્કરે માન્યું કે પ્રથમ કોઈ રીતે દુર્ગનાદારનું રક્ષણ કરવું જોઈએ. આવું સમજી સમજી લશ્કર ત્યાં એકત્ર થવા લાગ્યું એટલે કમાન્ડર કુકે સુયોગ સમજી કિલ્લાના તૂટેલા ભાગમાંથી થોડી મદદ સેના લઈ શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. આ ઘટના જોઈ નવાબ સૈન્ય વિચલિત થયું. તે દુર્ગ રક્ષાનું કાર્ય છોડી ગુપ્ત દારૂ દારૂ નાસવા લાગ્યું.

સિરાજુદ્દૌલાને આ ખબર ધણા જલ્દી પહોંચ્યા. તેણે પ્રથમ થોડી હકીકત માણેકચંદ દ્વારા જાણી હતી કે અંગ્રેજોએ અજબ-જના કિલ્લા ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. સમાચાર મળતાંજ તેણે યુદ્ધ અથે તૈયારી કરવા માંડી. કલકત્તા અને હુગલીના સમાચાર આવતાં તેના ક્રોધની સીમા રહી નહિ. તેણે શીઘ્ર ૧૮૦૦૦ અશ્વારો, ૬૦૦૦૦ પાયદળ, ૧૦૦૦૦ પથ પ્રદર્શક, ૪૦૦૦૦ મજૂરો, ૪૦ તોપો અને

૫૦ હાથીના પ્રખળ લશ્કર સાથે કલકત્તા તરફ પ્રયાણ કર્યું. હુગલી પહોંચતાંજ તેણે વોટસન ઉપર એક કાગળ લખ્યો. પત્રનો આશય નીચે પ્રમાણે હતો.

“તમે લોકો એ હુગલીમાં અવ્યવસ્થા કરી નાંખી મારી પ્રજાને અત્યંત હેરાન કરી છે. તમે વેપારી લોકો છો. જે કાર્ય તમે કરી રહ્યા છો તે તમારા વ્યવસાયને ઉચિત નથી. તમારા આવર્તનથી હું અત્યંત અપ્રસન્ન થયો છું અને લશ્કર લઈ કલકત્તા તરફ આવું છું. આ પત્ર લખતી વખતે મારો મુકામ હુગલી પાસે છે અને નદી ઉતરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યો છું. લશ્કરનો એક ભાગ હુગલી ઉતરી ચૂક્યો છે. આ વખતે તમને બધાને હું યોગ્ય શિક્ષા આપીશ. જે ઇશ્વર અનુકૂળ થશે તો તમારામાંથી એક પણ માણસને આ વખતે જીવતો છોડીશ નહિ. આથી તમોએ જે કંઈ નુકશાન કર્યું છે, તે વિના વિલંબે ભરી આપવાનો બંદોબસ્ત કરો અથવા ઇચ્છામાં આવે તે ઉત્તર મોકલો.

નવાબ સિરાજુદ્દૌલા શાહકુલીખાં.”

પત્ર યથા સમય એડમિરલ વોટસનને પહોંચ્યો. યોગ્ય માર્ગનું અવલંબન કરવા માટે તે કલાઇવ પાસે ગયો. બન્ને એ વિચાર કરી નિર્ણય કર્યો કે સંધિ કરી લેવો જોઈએ. જેમ બને તેમ જલ્દી સંધિ કરી લેવાનું કારણ એ હતું કે, ફ્રેન્ચ લોકો સાથે યુદ્ધમાં ઉતરવાનો સમય નજીક હતો. વિશેષતઃ બીજું કારણ એ હતું કે અંગ્રેજી જાતિ શાન્તિ પ્રિય હતી. નિરર્થક યુદ્ધ-વિગ્રહ કરવાની તેઓની ઇચ્છા ન હતી.

પરિચ્છેદ ૩૫.

અલીનગરનો સાંધ.

વણિક શ્રેષ્ઠ ઉમાચરણનો ઉઘાન કલકતામાં આ વખતે અત્યંત પ્રશંસનીય અને મનોહર ગણાતો. સિરાજુદ્દૌલાએ આ ઉઘાનમાં પોતાનો વિરાટ તંત્ર નાખી વિશ્રામ કર્યો. ઉમાચરણે એક લાખ રૂપિયાનું નજરાણું કર્યું. નવાબ અને ઉમાચરણ લાંબો વખત સૂધી વાતચીતમાં પડ્યા. થોડીવાર પછી ઉમાચરણે કરતાં કરતાં કહ્યું, 'નવાબ બહાદુર, મારો અપરાધ ક્ષમા કરવામાં આવે તો આપને એક પ્રશ્ન પુછું? આપ આટલું બધું લશ્કર શા માટે લાવ્યા છો?' નવાબ:-આ વખતે હું અંગ્રિજોના નામને ખંગાલામાંથી જડમૂળથી ઉખેડી નાખીશ, અને તેટલા માટે આ બધું લશ્કર લાવ્યો છું. હુગલીથી મેં વોટસન ઉપર એક કાગળ લખ્યો છે. તેનો જવાબ હજુ સૂધી આવ્યો નથી. ઉતર મળ્યા પછી તરતજ અહિંઆના કિશાને તોપોથી જમીનદોસ્ત કરીશ અને એકપણ અંગ્રિજને જીવતો છોડીશ નહિ. જોઉં તો ખરો કે કલાષ્ટવ કેવો વીર પુરુષ છે?

ઉમા—હું પૂજ્ય નવાબના સમયથી આપનું નિમક ખાઉં છું. આપને યોગ્ય સલાહ આપવી, એ મારી ફરજ છે. તેથી હું નિડર થઈ મારું કર્તવ્ય આપને નિવેદન કરું છું. આપ એકવાર મારા કહેવા તરફ લક્ષ આપો. તતપશ્ચાત્ આપને ઉચિત લાગે તેમ કરજો.

સિરાજ:-વાર કહો ! તમે શું કહેવા માગો છો ?

ઉમા:—અંગ્રેજ લોકો હમણાં પહેલાના જેવા વ્યાપારી અંગ્રેજો નથી. અત્યારે તેઓના પાસે સમગ્રી જાતની યુદ્ધ-સામગ્રી છે. મારી તુચ્છશુદ્ધિ જ્યાં સુધી પહોંચી શકે છે, તે ઉપરથી હું માનું છું કે આપ પહેલાંની પેઠે ત્વરાથી તેઓનો પરાજય કરી શકશો નહિં. તેઓના પરાક્રમનું આપણે એકજ દૃષ્ટાંત લઇએ. તારીખ ત્રીસ ડિસેમ્બરને રોજ તેઓએટાનાના દુર્ગ પર વિજય મેળવ્યો તેના પછી બીજી જાન્યુઆરીને દિવસે કલકત્તા સર કચું જે કલાઇવને ત્રણ કિલ્લાઓ જીતવામાં એક અઠવાડિયું પણ લાગ્યું નથી તે અસાધારણ પ્રતિભાશાલી વીર પુરૂષ હોવો જોઇએ. હું એમ કહેવા માગતો નથી કે આપ તેના ઉપર વિજય મેળવી શકશો નહિં. પરંતુ એટલું ખાત્રિ પૂર્વક કહું છું કે રણસંગ્રામમાં આપના લશ્કરની મોટી ખુવારી થશે તે પછીજ આપ કલકત્તાને પોતાના અધિકાર નીચે લાવી શકશો. અને આથી આ પ્રસંગે એ માર્ગ ઉચિત જણાય છે કે જને તો અન્યોન્યમાં સંધિ કરી લેવો, અને પછી લવિષ્યમાં અનુકૂળ જણાય તેમ કરવું. કલાઇવ મૃત્યુથી બીતિ પામે તેવો પુરૂષ નથી.

જ્યારે નવાબે ઉમાચરણની વાત સાંભળી ત્યારે વિચાર કર્યા પછી તેને પણ આ પ્રસંગે સંધિ કરી લેવો યોગ્ય જણાયું. પરંતુ બીજાના કહેવા પ્રમાણે વર્તવાનું તે જન્મથીજ શીખ્યો નહોતો. તેણે કલાઇવ અને પોટસન ઉપર એક પત્ર લખ્યો, જેનો મર્મ નીચે પ્રમાણે હતો.

“મેં સાંભળ્યું છે કે તમે લોકો સંધિ કરવા તૈયાર થયા છો. હું માનું છું કે સંધિ કરવાથી હંમેશાંને માટે શાંતિનું સ્થાપન થાય

છે, અન્યોન્યમાં મિત્રતાની વૃદ્ધિ થાય છે અને રણયુદ્ધને બદલે સર્વત્ર શાંતિનું સામ્રાજ્ય પથરાય છે. આથી મુસલમાન અને ખ્રિસ્તિઓની એકતા થવાનો સંભવ છે. જે બની ગયું તે ખરું ! અત્ર તેનું વર્ણન કરવાની હું આવશ્યકતા જોતો નથી. ભવિષ્યમાં આવી ઘટના બનવી જોઈએ નહિં અને તે આશ્ચર્ય આ પત્ર હું તમારા ઉપર લખું છું. વિશેષ વાદવિવાદમાં ઉતરવાની મારી ઇચ્છા નથી. ખ્રિસ્ત લોકો સ્વભાવે શાન્ત હોય છે. તેથી બૂતકાળની વાતો બૂલી જઈ આ પત્ર વાંચી તમે સંધિ બંધનથી આત્મિક થવાની અવગણના કરશો નહિં.

સિરાજુદ્દૌલા.”

નવાબનો પત્ર કલાઇવ પાસે પહોંચ્યો. પત્ર વાંચી તે હસ્યો અને સંધિ કરવા તત્પરતા દર્શાવી, પરંતુ મી. વોટસને તેમાં સંમતિ આપી નહિં. તેને સિરાજુદ્દૌલા ઉપર અત્યંત રોષ હતો. કલાઇવે તેની ઇચ્છા તરફ દુર્લક્ષ કર્યું અને ૭ ફેબ્રુઆરી ૧૦૫૭ ને દિવસે સંધિ કરવામાં આવ્યો. સિરાજુદ્દૌલાએ કંઈ પણ કલ્પા તેમજ સાંભળ્યા વગર તેના ઉપર હસ્તાક્ષર કરી આપ્યા. આ સંધિ ઇતિહાસમાં “અલીનગરનો સંધિ” એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

પરિચ્છેદ ૩૬.

સંધિલંગ.

સંધિ કાર્ય પૂર્ણ થયું. સિરાળુદૌલાએ કલાઈવ, વોટસન અને ડ્રેક માટે નાના પ્રકારના મણિ મુકતા ભૂષિત પાઘડીઓ મોકલી. આ પાઘડીઓ શા માટે મોકલવામાં આવી ? તેમાં સંધિ બંધન સુદઢ કરવાનો કે ખુશામદનો આશય સમાયલો હતો, તે અમે અત્રે ચોક્કસ કહી શકતા નથી. વીરવર કલાઈવ અને વોટસને આ ભેટોનો માન-પૂર્વક અસ્વીકાર કર્યો. તેઓએ પાઘડીઓ નવાબને પાછી મોકલાવી સંદેશો કહાળ્યો કે, અમે મહા માન્ય ઇંગ્લંડેશ્વરની પ્રજા છીએ. તેના હેતુની સિદ્ધિ અર્થે બંગાલમાં આવ્યા છીએ. નવાબનો શિર-પાવ અમે ગ્રહણ કરી શકતા નથી. સન્ધિપત્રાત સિરાળુદૌલા એમ માનતો હતો કે કલાઈવ મારી ભેટનો આનંદપૂર્વક સ્વીકાર કરશે અને તેને પોતાનું સૌભાગ્ય સમજશે પરંતુ તે પ્રથમથીજ સમજ્યો નહિં કે વીર પુરૂષો કાઠની ખુશામદ પસંદ કરતા નથી તેમજ પોતે તેવું વર્તન કરતા નથી. અસ્તુ ! સિરાળુદૌલાએ પોતાનું લશ્કર લઈ પ્રયાણ કર્યું. તેના જવા પછી અમ્રિજ લોકો અંદ્ર નગરમાં ફ્રેન્ચોપર આક્રમણ કરવા ગંગા ઉતરી આગળ વળ્યા. નૌકા સેનાપતિ એડમિરલ વોટસન અને કલાઈવ બન્ને તૈયાર થયા. અને વિલંબ કર્યા વગર અંદ્રનગર પાસે પહોંચ્યા.

સિરાળુદૌલાને સમાચાર મળ્યા કે અમ્રિજને ફ્રેન્ચોની અંદ્ર-

નગરવાળી ઠાઠી ઉપર આક્રમણ કર્યું છે, ત્યારે તે ક્રોધને સાચવી શક્યો નહિ. સંધિનું વિસ્મરણ થઇ ગયું. તેણે નંદકુમારને સંદેશો મોકલ્યો કે, તમારા પાસે હુગલી, અમદીપ અને પલાસીમાં જે કંઇ સૈન્ય હોય, તે લઇને ફ્રેન્ચ લોકોને સહાયતા કરો. આ વાર્તા જ્યારે કલાઈવના જાણવામાં આવી ત્યારે તેને અત્યંત ક્રોધ ઉપજ્યો; તો પણ તેણે હિમ્મત રાખી પોતાના કર્તવ્યમાં સંતોષ માન્યો. ફ્રેન્ચો પાસે સારું લડાયક લશ્કર હતું. તેનો કિલ્લો સુદૃઢ હતો, તોપણાનું સુવ્યવસ્થિત હતું. રણકૌશલ્યનો અભાવ નહોતો. નવાબની તેના ઉપર કૃપા દષ્ટિ હતી. નંદકુમારને ફ્રેન્ચ લોકોને સહાયતા કરવાનો સંદેશો મોકલવામાં આવ્યો હતો. તેથી ફ્રેન્ચ લોકોનો પક્ષ અત્યંત બળવાન બન્યો અને તેથી કલાઈવને ક્ષોભ ઉપત્ત થાય એ સંભવિત હતું. પલાસીથી દુર્લભરાયે દશ હજાર માણસનું લશ્કર લઇ પ્રયાણ કર્યું હતું. પાંચ હજાર માણસનું લશ્કર હુગલીમાં માણેકચંદના અધ્યક્ષપદ નીચે હતું. ઇચ્છામાં આવે ત્યારે તેનો ઉપયોગ થઇ શકે તેમ હતું. આ સર્વ એકત્ર થઇ અંગ્રેજો ઉપર તૂટી પડે તો તેઓની કેવી દશા થાય! વસ્તુ સ્થિતિ આ રીતે બદલાઇ ગયેલ જોઇ કલાઈવે સહસા ફ્રેન્ચો ઉપર આક્રમણ કરવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, અને હવે કયા માર્ગનું અવલંબન કરવું તેનો વિચાર કરવા લાગ્યો.

એ વાત સુપ્રસિદ્ધ છે કે પ્રયત્ન કરવાથી ઉચિત ફળ મળે છે. વીરવર કલાઈવ ફ્રેન્ચ લોકોપર હુમલો કરવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યો. તેણે પ્રચંડ વિક્રમ પૂર્વક ફ્રેન્ચોપર આક્રમણ કર્યું. ફ્રેન્ચ

લોકો પણ પ્રાણ ઉપર આવી લડવા લાગ્યા. બન્ને બાજુથી ગોળા-
ઓનો વરસાદ ચાલુ થયો. ફ્રેન્ચ લોકોના ગોળાથી અંગ્રેજોના લગ-
ભગ ૧૪૦ સૈનિકોનો નાશ થયો. બીજી બાજુ અંગ્રેજોની તોપોના
ચોગે ફ્રેન્ચ લોકોમાં અત્યંત મોટી ખુવારી થઇ. યુદ્ધ માત્ર બે કલાક
ચાલ્યું. આટલા થોડા વખતમાં નંદકુમારની સહાયતા આવી શકી
નહિં. અંગ્રેજો પ્રાણ ઉપર આવી લડવા લાગ્યા. આ લોમહર્ષણ
યુદ્ધમાં બન્ને પક્ષની સેના મરવા લાગી; તથાપિ અંગ્રેજો ભયભીત કે
નિરસ્ત બન્યા નહિં. તેઓ અપૂર્વ ઉત્સાહ-વીરતાથી લડતા હતા.
ધીમે ધીમે ફ્રેન્ચ લોકોનું બળ નરમ પડવા લાગ્યું. અતુલ પરાક્રમ
દાખવ્યા છતાં તેઓને હવે પોતાનું રક્ષણ કરવું અસંભવ જણાયું.
નિરાશ બની તેઓ કિલ્લો છોડી નાસવા લાગ્યા. ૨૩ માર્ચ ૧૭૫૭
ને રોજ અંગ્રેજોએ ફ્રેન્ચ કિલ્લો ઉપર વિજય મેળવ્યો. જળ સ્થળ
આકાશ સર્વ સ્થળે આનંદ વ્યાપી રહ્યો, ફ્રેન્ચ કિલ્લો ઉપર વિજય
વતી અંગ્રેજ પતાકા ઉડવા લાગી.

ફ્રેન્ચ દુર્ગ પર વિજય મેળવ્યા પછી અંગ્રેજો શાન્ત બેસી રહ્યા
નહિં. તેઓએ ફ્રેન્ચ સિંપાઇઓને કેદ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. જે લોકો
જળમાર્ગે ભાગ્યા તેઓને અંગ્રેજો એક પછી એક પકડવા લાગ્યા.
તેમાંથી કેટલાક ભાગી મુશ્કિલાતો પડ્યાં.

નાહેલા ફ્રેન્ચ લોકોએ નવાબ પાસે આવી પોતાની દુર્દશાનું
વર્ણન કર્યું. પહેલેથીજ સિરાજુદ્દૌલા તેના પક્ષમાં હતો. તેણે તેઓને
શીઘ્ર કાસિમ બાગરમાં આશ્રય આપ્યો. તે આટલેથી અટક્યો નહિં
પરંતુ કેટલાક સુદક્ષ ફ્રેન્ચોને પોતાના લશ્કર વિભાગમાં અખ્યક્ષ
બનાવ્યા. અને કેટલાકને જૂદા જૂદા સ્થાન આપ્યાં. અંગ્રેજો નવા-

ખના આ અસદ્ વ્યવહારથી અત્યંત અપ્રસન્ન થયા. ક્રેન્ચલોકો તેઓના શત્રુઓ હતા અને સન્ધિ થયો હતો છતાં નવાળે તેઓને આશ્વય આપ્યો એ તેઓને અસહ્ય લાગ્યું. તરતજ મી. વોટસને નવાળને નીચે પ્રમાણે પત્ર લખ્યો:—

“આપના ધણા પત્રો આવ્યા છે, પરંતુ કેટલાંક આવશ્યક કામોમાં રોકાયેલા હોવાથી જવાબ આપી શક્યો નહોતો. હમા કરશે! હું અત્યંત આનંદપૂર્વક આપને જણાવું છું કે, પ્રશ્નરત્ની કૃપાથી માત્ર એ કલાક યુદ્ધ કર્યા પછી ૨૩ માર્ચને રોજ સંધ્યાસમયે અમે ક્રેન્ચ કિલ્લાપર વિજય મેળવ્યો છે અને ધણા ક્રેન્ચ લોકોને બાંહેવાને ખનાવ્યા છે. કેટલાક નાસી છૂટ્યા છે, તેને પકડવાને અમે અમારા સિપાઇઓને મોકલ્યા છે. તેઓને પકડવાથી અન્ય ટોપાનું અનિષ્ટ થવાનો સંભવ નથી. આશા છે કે તમે તેથી અસંતુષ્ટ થશો નહિં. અમે હજી સંધિ-અનુસાર વર્તન કરીએ છીએ, અને ભવિષ્યમાં તેજ પ્રમાણે વર્તવામાં આવશે. આ સંધિપત્ર અનુસાર જે અમારા શત્રુઓ છે, તેઓને તમારે તમારા શત્રુઓ તરીકે ગણવાના છે. અમારા શત્રુ ક્રેન્ચ લોકોને આપ આશ્રય આપશો નહિં. ડ્રેક સાહેબના સંબંધમાં આપે જે વાત લખી હતી તેથી અમે તેને ધણો કપકો આપ્યો છે. ડ્રેક માણેકચંદની હમા માગશે અને ભવિષ્યમાં તેવું વર્તન દાખવશે નહિ.

એડમિરલ વોટસન.”

આ પત્રનો કશો જવાબ ફરી વળ્યો નહિં. અંગ્રેજો અત્યંત ક્રોધે ભરાયા. છતાં તેઓ મૌન્ય રહ્યા. થોડા દિવસ થયા સિરાણુદોલાને

એક પ્રકારનો જામ થયો હતો. તે મંત્રીવર્ગનું કે અન્ય કોઇનું માનતો નહોતો. ફ્રેન્ચ લોકોને પોતાને સોપી દેવાને અનેક વાર એડમિરલ વોટસને લખ્યું, પરંતુ નવાખે કશો જવાબ આપ્યો નહિં. મંત્રીવર્ગ અનેક પ્રકારે નવાખને સમજાવવા લાગ્યો કે ફ્રેન્ચ લોકોને આશ્રય આપી આપણે પુનઃ અંગ્રેજો સાથે વૈરભાવ બાંધવો જોઈએ નહિં. યદિ ફ્રેન્ચ લોકોને રજા આપવાથી, સંધિ લાંબ થતો ન હોય અને અંગ્રેજો સાથે મૈત્રીભાવ દ્રઢ થતો હોય, તો તે માર્ગનું અવલંબન કરવું અત્યારે તમારા માટે ઇષ્ટ છે. સિરાનુદ્દૌલા કોઈરીતે સમજાવવા ઇચ્છતો નહોતો. તેની તો ઇચ્છા હતી કે કોઈરીતે અંગ્રેજોને ક્ષતિ પહોંચે. જ્યારે મંત્રીઓએ અત્યંત દબાણ કર્યું ત્યારે તે ફ્રેન્ચ લોકોને અંગ્રેજો પાસે નહિં મોકલતાં અજીમાબાદ મોકલવા સમ્મત થયો. પરંતુ ફ્રેન્ચ લોકોને આ વાત ગમી નહિં. સિરાનુદ્દૌલા તેઓને સમજાવી કહેવા લાગ્યો કે થોડા દિવસ માટે તમે અજીમાબાદ જાવ. જ્યારે વાત ઠંડી પડશે, ત્યારે પુનઃ તમને બધાને હું બોલાવી લઈશ. જો આ વખતે તમને હું રજા નહિં આપું તો મારો મંત્રી વર્ગ અપ્રસન્ન થશે અને અંગ્રેજ લોકો કદાચ મુર્શિદાબાદ પર આક્રમણ પણ કરે! નિરુપાય થઈ ફ્રેન્ચ લોકો અજીમાબાદ ગયા.

પરિચ્છેદ ૩૭.

મીર જાફર.

લાગ્ય ચક્ર ફરે છે ત્યારે મનુષ્યની બુદ્ધિ સ્થિર રહેતી નથી. આપણામાં કહેવત છે કે, “ વિનાશકાળે વિપરીત બુદ્ધિ. ” સિરાજને હિતાહિતનું જ્ઞાન રહ્યું નહિં. કાણુ તેના શુભાકાંક્ષી છે અને કાણુ તેના વિદ્વેષીએ છે, તે સમજવાનો પરિશ્રમ તે લેતો નહિં. જ્યારે આ પ્રમાણે બુદ્ધિ પરિવર્તન થવા લાગ્યું ત્યારે લય વિવશ થઇ કેટલાક મંત્રીઓએ અંગ્રેજોનો આશ્રય લીધો. કલાઇવ અને એડમિરલ વોટસને સમ્પૂર્ણ શિષ્ટાચારપૂર્વક તેઓનું સન્માન કરી તેઓને આશ્રય આપ્યો. આ સર્વમાં મીરજાફર નામક એક વ્યક્તિ હતી. મીરજાફર વિચારશીલ અને પુખ્ત ઉમ્મરનો માણસ હતો. કલાઇવે વિચાર કર્યો કે સિરાજુદ્દૌલા જે સિંહાસન ઉપર રહેશે તે ભવિષ્યમાં કાણુ જાણે કેવા અનર્થો થશે ! આથી-ઇચ્છવા જોગ છે કે રાજ્ય-શાસન અધિકાર અન્ય કોઇ સુયોગ્ય વ્યક્તિને મળવો જોઇએ. દિલ્હીના આદેશાહની પ્રથમથી એ ઇચ્છા હતી કે સિરાજને કોઇ રીતે નવાબપદથી વ્યૂત કરવો. આથી તેણે શૌકતજંગને સનદ આપી હતી. પરંતુ સિરાજુદ્દૌલાએ તેના લશ્કરને શિક્ષત આપી તેનો નાશ કર્યો હતો. શાહજાદાએ માર્ગમાં જ્યારે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેણે દિલ્હી પાછા ફરવું ઉચિત ધાર્યું હતું. પરંતુ દિલ્હીપ્રસ્થાન કરતાં પહેલાં તેણે અંગ્રેજોને સંદેશો મોકલ્યા કે તમને યોગ્ય લાગે તે વ્યક્તિને સિંહા-

સન અર્પણ કરશે. આ કારણને લીધે પણ કલાઇવ કાઇ ઊપયુક્ત મનુષ્યની પ્રતિક્ષા કરતો હતો. તેણે લાંબા વખત સૂધી વિચાર કર્યો પછી આ પદ માટે મીરજાદરને દરેક રીતે યોગ્ય ગણ્યો. તેણે નિર્ણય કર્યો કે જો સ્વેચ્છાથી સિરાજુદ્દૌલા સમજે નહિં તો કાઇ પણ રીતે તેને સિંહાસનચ્યૂત કરવો અને મીરજાદરને ગાદી પર બેસાડવો.

જ્યારે એ સ્થિત થયું કે, મીરજાદરને નવાખ પદ આપવું, ત્યારે મીરજાદર પાસેથી ૧૭ જીનને દિવસે એક સંધિપત્ર લખાવી લેવામાં આવ્યો. આ સંધિનો આશય એ હતો કે મીરજાદર સિંહાસનપર બેસી સર્વ જાતિઓને સમાન સમજી ન્યાય-ધર્મોચિત રાજ્યશાસન ચલાવે, પ્રજા ઉપર કાઇપણ જાતનો અત્યાચાર કરે નહિં—છત્યાદિ.

આ સંધિપત્ર ગુપ્તરીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યો હતો; જ્યારે સંધિ કાર્ય સમ્પૂર્ણ થઇ રહ્યું ત્યારે કલાઇવે યુદ્ધ-ધોષણા કરી દીધી અને યુદ્ધોચિત તૈયારી કરવા માંડી.

આ વાત લાંબો વખત સૂધી સિરાજુદ્દૌલાથી ગુપ્ત રહી નહિં. તેને જ્ઞાત થયું કે દિલ્હીના આદશાહ અને અંગ્રેજોએ મળી મીરજાદરને નવાખ તરીકે નિયુક્ત કર્યો છે અને તેને સિંહાસનચ્યૂત કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવ્યો છે. આ વાત સાંભળતાજ તે નિતાન્ત ક્રોધિષ્ટ બન્યો, અને વિના વિલંબે મીરજાદરને કેદ કરવાની આજ્ઞા કરી; પરંતુ તેની આ આજ્ઞામાં મોહનલાલે પ્રત્યવાય નાંખ્યો. તે હિતાકાંક્ષી મંત્રીએ નવાખને સમજાવતાં કહ્યું, ‘મીરજાદરને આવા વિકટ સમયે જાંદિયાન કરવો તેના કરતાં તમારા પક્ષમાં લાવવો ઐય:રકર છે.’

મોહનલાલની સલાહથી તેમજ ગુપ્તચર દ્વારા ચોતરફ વિદ્રોહ ઉપસ્થિત થવાના સંજોગોની વાત સાંભળી નવાખે મીર જાફરને બંદિવાન બનાવવાનું પગલું ભર્યું નહિ, પરંતુ તેને રાજપ્રાસાદમાં લઈ આવવા માટે અનુચરને મોકલ્યો. સંદેશો સાંભળી મીરજાફર જયથી કંપવા લાગ્યો. તેને નવાખ પાસે જતાં ડર લાગ્યો. સંજોગો એવા હતા કે મીરજાફર તેમ માની લે. તે નવાખ-પ્રાસાદમાં ગયો નહિ; સિરાજુદ્દૌલાએ નિશ્ચય કર્યો હતો કે, ઠાઠપણુ રીતે મીરજાફરને સમજાવી લઈશ અથવા તો તે કંટકને હમ્મેશને માટે દૂર કરીશ. પરંતુ જ્યારે મીરજાફર આવ્યો નહિ ત્યારે તે સ્વયં પાલખીમાં બેસી તેને ધરે ગયો.

અંતે બન્ને મળ્યા. બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના નવાખનું આગમન થયું, પછી મીરજાફર શી રીતે ગુપ્ત રહી શકે ? બન્ને પલ્લક્ષ થયા. સિરાજુદ્દૌલાએ કહ્યું, “સેનાપતિ, જે બનવાનું હતું તે બની ગયું, તેના ઉપર વિચાર કરવાથી કશો લાભ મળવાનો નથી. આવા વિકટ પ્રસંગે આપણે બન્નેએ એક પ્રાણુ થઈ એવા પ્રયત્નો કરવા જોઈએ કે જેથી મુસલમાનના ગૌરવનું રક્ષણ થાય. આપણે બન્ને કુટુંબી છીએ, જૂદા નથી. આપ્તજનોએ અન્યો ન્યર્માં કલેશ કરવો જોઈએ નહિ. તમે નવાખ અલીવર્દીખાંના બનેલી છો. તેના વંશનું નિર્મૂલન કરતાં શું તમને સંકોચ નથી આવતો ? તમે મારી વિરૂદ્ધ શસ્ત્ર ધારણ કરવા તૈયાર થયા છો અને રાજ્ય તથા સિંહાસન મેળવવા ઉદ્ધત બન્યા છો એ તમારા જેવા સુયોગ્ય પુરૂષનું કર્તવ્ય નથી. સેનાપતિ જે રાજ્ય તમને પ્રિય હોય અને તમે બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના સિંહાસનપર બેસવા

માગતા હો તો તમારી તે ઇચ્છા ખુશીથી પૂર્ણ કરો; પરંતુ અંગ્રેજો કે જે મારા કદા દુસ્મન છે તેના પક્ષમાં જાવ નહિ.”

મીરજીર:—નવાળા બહાદુર! મેં આપની વિરૂદ્ધ કોઇ પ્રયત્ન કર્યો નથી. મને રાજ્ય જોઇતું નથી, તેમજ મારી ઇચ્છા નથી કે આપને સિંહાસન ચૂત કરું. અંગ્રેજો ઉપર દિલ્હીના આદેશાહની આજ્ઞા આવી છે કે તમે કોઇ સુયોગ્ય પુરૂષને સિંહાસનપર બેસાડો. અંગ્રેજોએ તે પદ માટે મને પસંદ કર્યો છે. તેઓએ મારા પાસેથી સંધિપત્ર લખાવી લીધો છે કે, ન્યાય, ધર્મ પરાયણ અને મારે રાજ્ય શાસન કરવું. મેં સિંહાસનપદનો અસ્વીકાર કર્યો હતો, પરંતુ વીરવર કલાધવની એવી ઇચ્છા છે કે મારે રાજ્યધૂરા ધારણ કરવી. મેં મારી ઇચ્છાથી કંઇપણ કર્યું નથી. વિશેષતઃ આપ જોશો તો આપે મારા સામે અસહવર્તન ચલાવ્યું છે, છતાં મેં કોઇ વાતને મારા દિલમાં રાખી નથી. મેં આજસુધીમાં તમારા સામે જરા પણ અનિષ્ટ-અસહવર્તન ચલાવ્યું નથી. તમારી ભૂલ છે કે તમે અંગ્રેજોને નાહક સંતાપો છો. તેઓ નિરપરાધી છે, મને કહો તેમ કરવા હજી પણ હું તૈયાર છું, પરંતુ હું પરવશ બન્યો છું. વીરવર કલાધવની ઇચ્છા વિરૂદ્ધ વર્તન કરવાની મારામાં શક્તિ નથી. આપની જે કંઇ સેવા મારાથી થઇ શકે તે હું અંતઃકરણપૂર્વક કરવા તૈયાર છું.

સિરાજે મીરજીરના ઉપરોક્ત વચનો સાંભળ્યાં, પછી તેના રોપતું શું કહેવું? તેણે પોતાના આસનપરથી અધીર અને ઉઠી મીરજીરના મુખ પર પ્રહાર કર્યો, અને પછી તરતજ પ્રાસાદપ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. સાં ગયા પછી મેહનલાલને બોલાવી સૈન્ય તૈયાર કરવાની આજ્ઞા આપી.

પરિચ્છેદ ૩૮.

સ્વપ્ન સૃષ્ટિ.

નવાખ અને અંગ્રેજો બન્નેના સૈન્ય પલાસીના મેદાનમાં એક-કત્ર થયાં. મેદાનની લંબાઇ એ ગાઉ અને પહોળાઇ એક ગાઉ હતી. આ વિશાળ મેદાનમાં લશ્કરનો જમાવ કરવામાં આવ્યો હતો. નવાખનું લશ્કર અંગ્રેજોથી ખાર કલાક પહેલાં રણભૂમિમાં આવી પહોંચ્યું હતું. તેઓના પડાવની આબુખાબુ ખાઇ આવેલ હતી. અંગ્રેજોએ આંખાવાડીમાં પોતાનું સ્થાન પસંદ કરી લીધું.

૨૨ જુનનો દિવસ યુદ્ધની તૈયારી કરતાં વીતી ગયો. રાત્રિ પડી; તે રાત્રિ એક ગંભીર રાત્રી હતી. સર્વ નિદ્રાધીન હતા. નવાખે પોતાના તંબુમાં પર્યંકપર શયન કર્યું હતું. તેને નિદ્રા આવતી નહોતી. સ્વપ્ન ઉપર સ્વપ્ન તેની દ્રષ્ટિ સામે તરતા હતાં. એક એક નવાખે જોયું કે કોઇ રમણી તેના પલંગ પાસે ધીરે ધીરે આવી રહી છે. તેનાં વસ્ત્રો મલીન હતાં. મુખશીકકું, આંખોમાં આંસુ, કેશ કલાપ વિખરાયેલો, દેહ આબુ પણુ રહિત અને રૂપજ્યોતિ સૂર્ય સમાન વિકસેલ હતાં. રમણીને જોઇ સિરાબુદૌલા વિસ્મય પામ્યો. તેણે પૂછ્યું, “તમે કોણ છો ? એકલાં કેમ આવ્યાં છો ? ચોતરફ પ્રહરીઓનો બંદોબસ્ત છે, છતાં તમે અહિં કેમ આવી શક્યાં ? તમે શું માગો છો ? અને આ શું ? તમે શા માટે રૂદન કરો છો ?”

રમણીએ મંદ સ્વરે કહ્યું, “વત્સ, મેં કોઇ પ્રહરીને જોયો નથી.

સિરાજે આશ્ચર્ય પામી કહ્યું, “જેમ એ બધા ક્યાં ગયા ?”

“વત્સ, જ્યાં સૂધી લાગ્ય અનુકૂળ રહે છે ત્યાં સૂધી સઘળાં વશ વર્તે છે. પરંતુ જ્યારે લાગ્ય પરિવર્તન થાય છે અને કુસમય આવે છે ત્યારે કાષ્ટ કાષ્ટનું રહેતું નથી. સ્ત્રી, પુત્ર જેવાં નિકટનાં સંબંધીઓ પણ દુશ્મન બની જાય છે.” રમણીએ ગદગદ કંઠે કહ્યું.

તેના શબ્દો સાંભળતા ગર્વોન્મત સિરાજ મૌન રહી શક્યો નહિ. તેણે ગર્વથી મુખ ઊંચું કરી કહ્યું, “મને લાગે છે કે, તમે મને ઓળખતાં નથી, અને તેથીજ આ પ્રમાણે બોલો છો. હું બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો નવાબ છું. મારું નામ સિરાજુદ્દૌલા છે.”

રમણીએ વિષાદપૂર્વક હસતાં કહ્યું, “વત્સ, હું તને ઓળખું છું. હું એ સારી રીતે જાણું છું કે તું બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો નવાબ છે.” આટલા શબ્દોચ્ચાર પછી તે વિશેષ બોલી શકી નહિ. શાકની પરિવૃદ્ધિ થઈ. નેત્રોમાંથી આંસુ વહેવા લાગ્યાં. તે પહેરેલ પટકૂળનો છેડો મુખપર ઢાંકી રદન કરવા લાગી.

સિરાજ:—તમે આટલાં બધાં બાકુળ શા માટે બન્યાં છો ?

રમણી શાકનો વેગ રોકી બોલી “વત્સ, હું પુત્રવતી છું. જ્યારે પોતાના પુત્રનું અનિષ્ટ થતું હોય ત્યારે સંસાર ભરમાં કાણ એવી સ્ત્રી છે કે જે દુઃખિત ન થાય ?”

સિરાજ—તમારો પુત્ર કાણ છે ? તેનું કાણે અમંગળ કર્યું છે ? તેનું શું અનિષ્ટ થયું છે કે જેથી તમે આમ વિબ્ધ બન્યા છો ?

રમણી:—બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો નવાબ મારો પુત્ર છે.

સિરાજ પોતાનું નામ સાંભળી કંપી ઉઠ્યો. તેણે અધીર બની પૂછ્યું, “તમે એક સામાન્ય રમણી છો. બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો નવાબ તો હું છું. મારી માતાનું નામ અમીના બેગમ છે. તમે પોતાને મારી માતા તરીકે શા માટે ઓળખાવો છો ? તેનું કારણ કહો ! મારી માતા હો તો તમારી આવી હીન અવસ્થા કેમ થઈ છે ?”

રમણીની આંખોમાંથી પુનઃ અશ્રુશ્રાવ થવા લાગ્યો. તેણે રૂંધાતા કંઠે કહ્યું, “વત્સ, પુત્રની અવનતિ ઉન્નતિ સાથે માતાની અવસ્થા પણ બદલે છે. જ્યારે તું બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો નવાબ હતો ત્યારે મારી આવી અવનત સ્થિતિ નહોતી. સંધળા મને રાજમાતા કહી બોલાવતા હતા અને મારા પાસે વસ્ત્રાભૂષણ યથેષ્ટ હતાં. પરંતુ તારી સ્થિતિના પરિવર્તન સાથે મારી પણ આ વિષમ દશા આવી છે.”

હવે સિરાજે આ રમણીને ઓળખી, તેણે બેયું કે તે તેની માતા છે. તે તેને અત્યંત માનપૂર્વક પ્રણામ કરી બોલ્યો, “માતા, શું સત્ય કહો છો કે મારે સિંહાસનનો ત્યાગ કરવો પડશે ? હું તેનું રક્ષણ કરી શકીશ નહિં ? રણક્ષેત્રમાં વિજય શ્રી શું અંગ્રેજોને વરશે ?”

રમણીએ રૂદ્ધ કરતાં કરતાં કહ્યું, “હા વત્સ ! કાલના યુદ્ધ પછી મુસલમાનોના ગૌરવનો સૂર્યાસ્ત થશે. અંગ્રેજોનાં પ્રભુત્વ, ક્ષમતા, ઐશ્વર્ય, સમસ્ત દેશમાં વ્યાપ્ત થશે. કેવલ બંગાલ નહિં પરંતુ સમસ્ત ભૂમંડળ ઉપર તેનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર પામશે. તે જાતિ અત્યારે સર્વ શ્રેષ્ઠ, પ્રજા વત્સલ અને ન્યાય પરાયણ છે. ભારતવર્ષના સર્વ

રાજા મહારાજા, નવાખ, આદશાહ, અમીર, ઉમરાવ તેઓના અધિકાર નીચે આવશે, ” તું બંગાલનો અવશેષ નવાખ છો. તારે રાજ્ય ખોલું પડશે એટલુંજ નહિ પરંતુ પ્રાણ પણ આપવા પડશે.

છેલ્લા શબ્દોચ્ચાર સાથે રમણી અંતરૂપ્યાન થઈ. સિરાબુદૌલા ખુમ પાડી ઉઠ્યો, “ માતા, માતા, તમે ક્યાં જવ છો ? તે નિદ્રા ભંગ થયો. તેણે આખો ખોલીને જોયું તો માલુમ પડ્યું કે કોઈ ચોર તેના પલંગ પાસે પડેલો સોનાનો હુકકો ચોરી લઈ જતો હતો. આ દ્રશ્ય જોઈ તેણે પ્રહરીઓને હાક મારી. પરંતુ કશો ઉત્તર મળ્યો નહિં નિરૂપાય બની સ્વયં ચોરની પાછળ દોડ્યો. પરંતુ તંજુની બહાર આવીને જોયું તો કોઈ પ્રહરી ત્યાં હતો નહિં. ચોર નાશી ગયો. તેનું હૃદય ભાગી પડ્યું, ભ્રમ હૃદય નવાખ નિશ્વાસ નાંખી ખોલ્યો, ” અરેરે, પ્રાણ હાનિ તો થશે, પરંતુ તે પહેલાં સિરાબુદૌલાના દુર્દૃષ્ટ પ્રતાપનો અંત આવી ગયો. ”

અવશેષ રાત્રિ તેણે નિદ્રાહીન સ્થિતિમાં ગાળી. આખી રાત્રિ દારૂણ દુશ્ચિન્તા અને અસહ્ય યાતના ભોગવતા બ્યતીત થઈ. પ્રાતઃ કાલ થયો. રણવાદના ઉત્સાહપૂર્ણ સ્વરો સંભળાવા લાગ્યા. યુદ્ધની તૈયારી થવા લાગી. છ વાગી ગયા. નવાખ સૈન્ય શસ્ત્રબદ્ધ થઈ પલાસીના મેદાનમાં આવી પહોંચ્યું. અર્ધ અંદ્રકાર બૃહદ રથવામાં આવ્યો હતો, ક્રેન્ય સેનાપતિ સિન્કે એ ૫૦ સૈનિકો અને ચાર તોપો લઈ મોટી પુષ્કરિણી પાસે મોરચો બાંધ્યો, તેની પછવાડે સેનાપતિ મીરમદન પાંચ હજાર અશ્વારો અને સાત હજાર પાયદલના

મેઝાખળથી દુશ્મનોના ધા ઝીંકવા ઉભો. મીરમદનના પૃષ્ઠ ભાગ ઉપર મોહનલાલ હતો. તેના પાસે ચાર હજાર માણસનું લશ્કર હતું. તેની આજુપર દક્ષિણમાં દુર્લભરાય અને લતીફ પાંચ પાંચ હજાર માણસનું લશ્કર લઈ જંગલી જૂમિથી પલાસીની આમવાડી સુધી અર્ધ ગોળાકારમાં ઉપસ્થિત હતા. આ સર્વની સામે માટીના છુરખે રચવામાં આવ્યા હતા. અને તેની આજુમાં મોટી મોટી તોપો રાખવામાં આવી હતી.

પરિચ્છેદ ૩૯.

પલાસીનું યુદ્ધ.

આજા મળતાં અને પક્ષો યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થયા. કલાઈવ શત્રુનાં લશ્કરનું નિરીક્ષણ કરવા માંચડા ઉપર ચડ્યો. નવાબના લશ્કરનું પ્રખળ દ્રશ્ય જોઈ તેનું હૃદય કંપી ઉઠ્યું. તે મન સાથે બોલ્યો, “આવા ખળવાન લશ્કર સાથે આરા નાના સૈન્ય વડે લડવું, એ હાથે કરી મૃત્યુ બોલાવવા જેવું છે.” તથાપિ તે નિહર ખની બૂદ્ધ રચના કરવા લાગ્યો. લશ્કરને તામ્રવાડીમાંથી બહાર કાઢી ચાર ભાગમાં વિભક્ત કર્યું. મેજર કિલપેટ્રિક, મેજર કુટ, મેજર ગ્રાન્ડ, અને કેપ્ટન ગફ એ ચાર વ્યક્તિને આ જૂદા જૂદા ચાર વિભાગનું સેનાધ્યક્ષ પદ આપ્યું. મધ્ય ભાગમાં ગેરા લોકાની પલટણ રાખવામાં આવી અને તેની ચારે આજુ દેશી લશ્કરને શ્રેણિબદ્ધ ઉભું રાખવામાં આવ્યું. સામે છ તોપો રાખવામાં આવી. આઠ વાગ્યા. ચાર યુદ્ધનો પ્રારંભ થયો. પહેલાં ફ્રેન્ચ સેનાપતિ સિન્ક્રે એ તોપોનો

મારો શરૂ કર્યો. તત્પશ્ચાત્ સઘળી તોપોમાંથી પ્રચંડ ગોળાઓ છૂટી અમ્રેજ લશ્કર આગળ આવી પડવા લાગ્યા. પ્રથમ આઘાતે, એક અમ્રેજ તથા એક દેશી સૈનિક યમ સદન પહોંચ્યા.

અમ્રેજો તરફથી પણ તોપોનો મારો શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો. ખન્ને બાબુથી જાણે ગોળાઓનો વરસાદ વરસતો હતો. અમ્રેજ લશ્કર અત્યંત અલ્પ પ્રમાણમાં હતું. અરધા કલાકના યુદ્ધ દરમ્યાન દશ અમ્રેજ અને વીસ દેશી સૈનિકોએ પ્રાણ વિસર્જન કર્યા હતા. રણુ વિશારદ કલાઘવે જોયું કે જો આ પ્રમાણે યુદ્ધ ચાલુ રહેશે તો સંધ્યા સમય થતાં તેનો એક પણ સૈનિક બચશે નહિ. આથી આ વિચારણુ પુરૂષે સૈન્યનું રક્ષણ થાય તેટલા માટે તેને આમ્રવાડીમાં ગુપ્ત રહેવાની આજ્ઞા આપી. ગોલંદાજોએ માટીની દિવાલોમાં છેદ પાડી તોપોનો મારો શરૂ કર્યો. આથી સૈન્યનો અવસ્ય ખ્યાલ થયો, પરંતુ નવાખનું લશ્કર ધીમે ધીમે આગળ વધવા લાગ્યું. આ દ્રશ્ય જોઈ વીરવર કલાઘવ વિચલિત થયો. સઘળા પ્રતિષ્ઠિત નાયકો એકત્ર થયા અને વિચાર કરવા લાગ્યા. સઘળાએ મળીને નિર્ણય કર્યો કે દિવસે કાઠપણ રીતે આત્મરક્ષણ કરી રાત્રિ સમયે નવાખના સૈન્યપર છાપો મારવો.

ઉપરોક્ત નિર્ણય થયો, પરંતુ વીરવર કલાઘવને તે વાત રૂચી નહિ. તેણે કહ્યું, “ આ કાર્ય બહાદૂર અને વીર પુરૂષ માટે શોભારૂપદ નથી.” નવાખના લશ્કરે જોયું કે અમ્રેજોનું લશ્કર પાછું હટી રહ્યું છે, ભારે તે અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક આગળ વધવા લાગ્યું. આવણના વાદળોની પેઠે અવિરલ ગોળાઓ વર્ષતા હતા. પરંતુ તેથી અમ્રેજોના લશ્કરને નુકશાન પહોંચતું નહોતું. સઘળા ગોળાઓ આત્ર વૃક્ષની

આરપાર નીકળી જતા હતા. લશ્કર તેની નીચે નિર્વિધને બેઠું હતું.

મીરમદન અપૂર્વ ઉત્સાહથી યુદ્ધ કરતો હતો અને પોતાના લશ્કર સાથે આગળ વધતો જતો હતો. તરતજ આકાશ ઘેરાવા લાગ્યું અને થોડા વખતમાં મુશળધાર વરસાદ વરસવા લાગ્યો. નવા-અનું લશ્કર રણભૂમિમાં ઉભું ઉભું ભીંજવા લાગ્યું અને તેની સાથે અંધા દારૂ પણ ભીંજાઈ ગયો. યુદ્ધની પ્રધાન સંપત્તિ દારૂ છે. વૃષ્ટિ યોગે દારૂ ભીંજાઈ જવાથી મીરમદનને નિરૂપાય અતી તોપો ચલાવવી અંધ કરવી પડી. તેણે તરતજ અશ્વારૂઢ સૈન્યને તરવારોથી અંગ્રેજો ઉપર હુમલો લઈ જવાની આજ્ઞા કરી. સધળા સમજ્યા કે હવે અંગ્રેજો ખચશે નહિં.

અશ્વારૂઢ સૈન્યને વિશેષ ઉત્સાહિત કરવાને મીરમદન થોડા દોડાવતો લશ્કરની આગળ ચાલ્યો. તરતજ અંગ્રેજ લશ્કરમાંથી એક ગોળો તેના ઉપર આવી પડ્યો. તે પોતાના અશ્વ ઉપર ઢળી પડ્યો. તેના પ્રાણ કંઈ આવી લાગ્યા. શીઘ્ર તેણે પોતાના માણસોને પોતાને નવાખ પાસે લઈ જવાની આજ્ઞા આપી. આદેશ મળતાં અનુચરે મીરમદનને મરણ તુલ્ય સ્થિતિમાં નવાખ પાસે લઈ ગયા. તેણે મરતાં મરતાં અત્યંત કષ્ટપૂર્વક માત્ર થોડા છૂટા છવાયા શબ્દો નવાખને કહ્યા. “ નવાખ બહાદુર ! સેનાનું આધિપત્ય આપ આપના હાથમાં લ્યો. આપણા લશ્કરમાં એવી કોઈ વ્યક્તિ નથી કે જે અંગ્રેજો સામે લડે.” આટલું કહી તેણે પ્રાણ ત્યાગ કર્યો. તેના મૃત્યુથી સિરાજુદૌલા પર વજ્રપાત થયો. એતરફ તેને અંધકાર જોવામાં આવ્યો. પુનઃ તેની વૃત્તિ ફરી. તેને લાગ્યું કે આજ કોઈ રીતે યુદ્ધ અંધ કરવું જોઈએ. કાલ સધળા અંદોખસ્ત હું પોતે કરી લઈશ.

આવું વિચારી યુદ્ધ બંધ કરવાની આજ્ઞા આપવા દૂતને તેણે મોહનલાલ પાસે મોકલ્યો.

વીર મોહનલાલ અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક અંગ્રેજો તરફ આગળ વધતો જતો હતો. તેટલામાં દૂતે આવી તેને નવાબની આજ્ઞા સંભળાવી. “સેનાપતિ ! નવાબની ઇચ્છા છે કે આજ યુદ્ધ બંધ કરો. આવતી કાલે પુનઃ યુદ્ધ આરંભ કરશું.” મોહનલાલના હૃદયમાં વિશ્વાસ હતો કે આજે હું અવશ્ય જય મેળવીશ તેણે વિનિત ભાવે નવાબની આજ્ઞાનો અનાદર કરતા કહ્યું, “આ સમય યુદ્ધ બંધ કરવાનો નથી. જો થોડો વખત માત્ર યુદ્ધ ચાલુ રહેશે તો અંગ્રેજોનો પરાજય થશે અને વિજયશ્રી નવાબ બહાદુરને અવશ્ય વરશે. જો યુદ્ધ બંધ કરશું તો અંગ્રેજો તે તકનો લાભ લઈ આપણા ઉપર આક્રમણ કરશે. હું આ વખતે જાવણીમાં આવી શકીશ નહિં. યુદ્ધ પ્રવૃત્તિમાં અત્યારે જરાપણુ વિલેપ નાંખવો મને અનુચિત લાગે છે.” દૂતે મોહનલાલનો સંદેશો નવાબ પાસે જઈ સંભળાવ્યો. પરંતુ તરલમતિ નવાબ સ્થિર રહી શક્યો નહિં. તેણે ફરીથી દૂતને મોહનલાલ પાસે મોકલ્યો. આ વખતે મોહનલાલ પ્રાયઃ આમ્રવાડી પાસે આવી પહોંચ્યો હતો. અંગ્રેજ સૈન્ય તે વખતે પણ શાંત ચિત્તથી તેમાં નિવાસ કરી રહ્યું હતું. આ પ્રસંગે દૂતે આવી કહ્યું, “નવાબની આજ્ઞા છે કે તમે જાવણીમાં પાછા આવો અને લડકરને વિશ્રામ આપો. આવતી કાલે પુનઃ સંગ્રામ થશે.

વારંવાર આજ્ઞાઓ ઉપર આજ્ઞા આવવાથી મોહનલાલનું હૃદય ક્રોધથી કંપવા લાગ્યું. પરંતુ તેનાથી શું થઈ શકે ? સ્વામીની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હવે થઈ શકે તેમ નહોતું. પ્રબળ ઉત્સાહ અને વિજય મેળવવાના ખરા પ્રસંગે આ અંતરાયે તેને અત્યંત દુઃખી કર્યો.

દુઃખ અને રોષને લીધે તે નિતાન્ત નિરુત્સાહી બન્યો. ગમે તેમ પણ તે કંઈકર હતો. નવાબની આજ્ઞાને માન આપી લશ્કર લઈ તે જાવણી તરફ ચાલ્યો.

વીરવર કલાઈવે આ તકને હાથથી જવા દીધી નહિ. તરતજ તે આગ્રવાડીની બહાર આવ્યો અને લશ્કરનું નામક પદ લઈ સૈનિકોને ખાજા વળતા મોહનલાલના લશ્કર પર તૂટી પડવાની આજ્ઞા આપી. અંગ્રેજ લશ્કરે અપૂર્વ બળ ઉત્સાહ અને વિક્રમપૂર્વક મોહનલાલના લશ્કર ઉપર ઘસારો કર્યો અને શ્રાવણની ઝડી પેઠે તેના ઉપર તોપો છોડી દીધી. અંગ્રેજ લશ્કરનું આક્રમણ જોઈ મોહનલાલ ઉભો રહ્યો. તોપોના મુખો તેમના તરફ ફેરવવાની આજ્ઞા આપી. તે પોતાના અવ્યવસ્થિત લશ્કરને એણિબલ કરવાના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યો; પરંતુ તેના તે પ્રયાસો નિષ્ફળ જવા લાગ્યા. અંગ્રેજોની તોપોથી લશ્કરની મોટા પ્રમાણમાં ખુવારી થવા લાગી. ફાળુમાં અશ્વો, ગેાપાઇઓ સેંકડોની સંખ્યામાં મરવા લાગ્યાં. અંગ્રેજોનું પરાક્રમ જોઈ નવાબ સૈન્ય હતાશ બની ગયું. પરિણામે લશ્કરમાં નાશ ભાગ થઈ રહ્યો. મોહનલાલે જોયું કે હવે યુદ્ધ કરવું નિરર્થક છે. તે રણસ્થળનો ત્યાગ કરી નવાબના શિબિરમાં આવ્યો.

નવાબનો પટમંડપ આ વખતે શૂન્ય પડ્યો હતો. તપાસ કરતાં ખાત્રી થઈ કે પરાજય પામવાના બચને લીધે નિરુત્સાહી બની તેણે રાજધાની તરફ પ્રયાણ કર્યું છે. આ સંભળતાં મોહનલાલ નિર્વાહ બની ગયો અને નવાબને મળવા મુશ્કિલાપાદ તરફ ચાલ્યો. પલાસીનું રણક્ષેત્ર વીરવર કલાઈના વિજયની સાક્ષી પૂરવા શાંત પડ્યું.

પરિચ્છેદ ૪૦.

કર્મક્રમ.

મુશિંદાબાદ આવી સિરાજે તરતજ પોતાનાં આત્મીયજનોને એકઠાં કર્યાં. તેઓને જાત્યાભિમાનનું સ્મરણ કરાવી તેણે પુનઃ યુદ્ધ સ્વારંભવાની તૈયારીઓ કરવા કહ્યું અને યુક્તિઓવડે તેઓને ઉત્સાહ પૂર્ણ બનાવવાના પ્રયત્નો કર્યો, પરંતુ ઢાઢએ તેને સહાય આપવાની સંમતિ દર્શાવી નહિં. ભાગ્યોદયથી વીરોચિત પદવી પામેલા અંગ્રેજો અને તેના નાયક મહાવીર કલાઈવ સામે યુદ્ધમાં ઉતરવાની ઢાઢએ હિંમત દર્શાવી નહિં.

જ્યારે સિરાજુદ્દૌલા આ પ્રમાણે સધળી દિશાઓમાં નિષ્કુળ નિવડ્યો ત્યારે તેણે નાસીપાસ થઈ નાશી જવાનો દરાવ કર્યો. તે થોડાં મહામૂલ્યવાન રત્નો, પ્રાણાધિક પ્રેયસી લત્કુનિસા, પોતાના એક નિમકડલાલ નોકર અને એકાદ બે દાસીઓ લઈ જળમાર્ગે નાવપર આરૂઢ થઈ નાઠો. રાજ્ય, રાજ્યસિંહાસન, રાજ્ય ભવન, અનેક પ્રકારની અમૂલ્ય વિલાસ સામગ્રી સધળું હતું ત્યાં પડી રહ્યું, હજુ તેના દિલમાં એક આશા હતી. આશા ઢાણુ છોડી દે છે? પ્રાણુ હોય છે ત્યાં સુધી મનુષ્ય અનેક પ્રકારના તર્કો દોડાવે છે. સિરાજની ઇચ્છા હતી કે ફ્રેન્ચ સેનાપતિ મોં. લી સાથે મળી તેની સહાયતાવડે મુસલમાનોની સ્વાધીનતાનું રક્ષણ કરવા પ્રયત્ન કરવો. આ આશામાં મુગ્ધ બની તેણે પટણા તરફ પ્રયાણ કર્યું. જેના અત્યાચાર વડે સમસ્ત બંગાલા, બિહાર અને ઓરીસા કમ્પતા હતા તે આજે અપરાધીઓની પેઠે કેદ થવાના ભયથી છૂપાઈ છૂપાઈ નાસતો હતો.

મધ્યાહન થયા હતા. ઢાઢ ધરમાંથી બહાર નીકળવા હિંમત

કરતું નહોતું. આ સમયે બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાનો નવાખ પ્રખ્ખર સૂર્યનાં તીવ્ર કિરણોની દરકાર કર્યા વગર નાવમાં બેસી પટણા તરફ પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો. સૂર્યની ગરમી અસહ્ય હતી. કિન્તુ આવા કષ્ટથી પણ તે અત્યારે વિચલિત થતો જણાતો નહોતો. તે જાણતો હતો કે પોતાની હૃદય યાતના પ્રકટ કરવાથી તેની પ્રાણાધિક પત્નિ લુત્કુન્નિસાને દુઃખ થશે. આ ભયથી તે અસીમ સહિષ્ણુતા દાખવી અચળ રહ્યો હતો. વાસ્તવિક દારૂણ કષ્ટથી તે મૃતઃપ્રાય બની ગયો હતો. તે કંઈ બોલતો નહોતો પરંતુ પતિપ્રાણુ લુત્કુન્નિસા સ્વામીની સ્થિતિ જાણતી હતી. તેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખી કહ્યું, “ હે ભગવન્ ! શું તમારી આવી ઇચ્છા હતી ? જો અંતમાં આવું કષ્ટ આપવાની તમારી ઇચ્છા હતી તો પછી બંગાલ, બિહાર, ઓરીસાના સિંહાસનના અધિષ્ઠાતા અમને શા માટે બનાવ્યા ! જેણે આજ સૂધી સુખ શિવાય અન્ય કશું નેત્યું નથી, તેને આજ આવું દુઃખ શા માટે આપે છે ? ” આમ કહેતાં તેની આંખોમાંથી અવિરામ અશ્રુ પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો. તે ધ્રુસ્કા મૂકી રડવા લાગી. આ પતિવત્સલ રમણીની આંખોમાંથી શોકાશ્રુ આજે પહેલી વખત નીકળ્યાં હતાં.

મનુનું દુઃખ મનમાં રાખી લુત્કુન્નિસાએ પોતાના અંગવસ્ત્રથી સિરાજ પર છાયા કરી અને રૂમાલ વતી તેનો પરસેવો લૂછી નાંખ્યો; તેને પોતાની જરા પર ચિન્તા નહોતી. આજુમાં રનેહની પુતળી પાંચ વર્ષની નાની બાલિકા બેઠી હતી. તેના તરફ પણ તેનું દુર્લક્ષ હતું. આ સતી સ્ત્રીનું માત્ર એક પતિમાં દિલ પરોવાયેલું હતું. સતી સમાન પતિની મર્મવેદના અન્ય કોણુ સમજી શકે તેમ છે ? આ પ્રમાણે બે દિવસ અન્ન પાણી વગર વીત્યા. સહજાં ક્ષુધા નૃષાથી અધીરાં બની ગયાં. પાસે ધનનો તોટો નહોતો. પરંતુ રાજ્ય

બધ સિરાજમાં અત્યારે એટલી હિમ્મત નહોતી કે કિનારા પર ઉતરીને ખાદ્ય પદાર્થો મેળવે !

આંતે નૌકા રાજમહલ પહોંચી ત્યાં સિરાજે એક મસજિદમાં ફકીરનો આશ્રય લીધો. આ ફકીરને પહેલેથી ખબર હતી કે, જે કાષ્ટ સિરાજને પકડી લાવશે તેને મોટું ઇનામ મળશે, એવું જાહેર થયું છે. ફકીરે તરતજ સિરાજને ઓળખી લીધો. તેણે કૃત્રિમ સંન્યતા બતાવી તેને પોતાને ત્યાં આશ્રય આપ્યો અને બીજા બાજુ મીર કાસિમને સંદેશો મોકલ્યો કે મેં નવાબને પકડેલ છે. સિરાજ-દૌલાને ક્યાંથી ખબર હોય કે ચોમેર તેને પકડવાને માણસો ફરે છે ! તેણે નિશ્ચિંત બની મસજિદમાં આશ્રય લીધો હતો, તેટલામાં મીર કાસિમ અને મીર દાઉદે આવી તેને કેદ કર્યો અને લશ્કરના પહેરા હેડળ મુશિંદાબાદ મોકલી આપ્યો. મુશિંદાબાદમાં મીર જાફર સિંહાસનારૂઢ થઈ ગયો હતો. તેના આદેશ અનુસાર સિરાજદૌલાને કેદમાં રાખવામાં આવ્યો. મીર જાફરે આજ્ઞા આપી કે સિરાજને એક રાજકેદી તરીકે રાખવો અને તેનીજ જરૂરીયાતો ઉપર સંપૂર્ણ લક્ષ આપવું. પરંતુ મુહમ્મદખેજ નામક એક વ્યક્તિ કે જેના સાથે સિરાજે અગાઉ અસદ વર્તન ચલાવ્યું હતું તેણે પોતાનું જૂનું વેર સંભાળી, ઉચિત અવસર પ્રાપ્ત થયો જાણી, તેના કેદખાનામાં અત્યંત નિર્દયતાપૂર્વક ધાત કર્યો.

* આ પ્રમાણે આ નવલ કથાની સમાપ્તિ થાય છે. અમે અમારા પાકકાને નિવેદન કરીએ છીએ કે આ પુસ્તકને સાઘંત વાંચી એક અત્યાચારી નૃશંસ રાજના જીવનનું નિરીક્ષણ કરી, તેના પરિણામને સોચી, તેમાંથી ઉચિત શિક્ષા-લાભ પ્રાપ્ત કરે !

સમાપ્ત.

